शोधनपत्रम् ।

पृष्ठः	पङ्क्ति		शुद्धम् ।
१७	१६	-स्च-	-टच-
३४	८	-द्वय	द्वच
३९	१५	मस्पम-	मम्प-
४८	१९	यांः	-यैः
”	२२	दौ-	दौ॰-
४९	१८	परमाण	परमाणव
५२	२६	-म्रुपे-	-मपे-
”	२७	न्वः	न्यम्
५८	१८	न्याय	नान्य
६२	९	स्तुती-	-स्कुती-
६६	२३	-मन	-मान
६७	२१	-ना	-नौ
७५	२	-यो	य॰
”	१२	यो	यः
”	१९	-यो	यः
८०	४	षपरि-	षेऽपर-
८७	१९	-कू-	-कु
८८	१७	पूनः	पुन॰
”	२१	णीन्द्र	-णेन्द्र-
”	२५	-का	-के

पृष्ठः	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
८९	३	म्रा॰	-ज्ञा
”	९	त	न
९०	२१	न्न्	रन्
९१	१४	हेतु पर-	हतुर
”	२०	-ती न	तीन-
”	२२	-थ-	थ
९२	७	ध	धं
”	१३	-न्नै-	-न्ने
”	१६	ने-	च्चे
९६	६	-मूः	-मुं
”	२४	पद्दे	पद
९९	६	ग्र-	ग्र
”	२२	-ना-	-न
१०३	२५	-ता व्या	ताव्या
१०९	१८	-चन्ते	-चत
११२	१६	योम	-ल्याय
११३	९	-बन्ध	बन्ध॰
११६	९	-ला-	ल
”	९	-ति	त
११७	८	नान	-ना-

पूज्यश्रीमद्धर्मविजयगुरुभ्यो नमः ।

श्री

श्रीवादिदेवसूरिविरचित

प्रमाणनयतत्त्वालोकालंकारस्य।

टिप्पणपञ्जिकाचेतिद्वयालकृतश्रीरत्नप्रभाचार्यसङ्कलित
रत्नाकरावतारिका नाम्नी लघुटीका।

(रत्नाकरावतारिका।)

सिद्धये वर्द्धमानः स्तात्ताम्रायन्नखमण्डली।
प्रत्यूहशलभप्लोषे दीप्रदीपाङ्कुरायते ॥ १ ॥
येरत्र स्वप्रभया दिगम्बरस्यार्पिता पराभूति।
प्रत्यक्ष विबुधानां जयंतु ते देवसूरयो नव्याः ॥ २ ॥
स्याद्वादमुद्रामपनिद्रभक्त्या क्षमाभृतां स्तौमि जिनेश्वराणां।
सन्न्यायमार्गानुगतस्य यस्यां सा श्री स्तदन्यस्य *पुन·स दण्डः॥ ३ ॥

(टिप्पणम्।)

एकांतमत्तमातङ्गसिंहमभ्युदयालयम्।
प्रणिपत्यजिन वीर सर्वसम्पत्तिकारणम् ॥ १ ॥
गुरूपदेशत. सम्यक् ज्ञात्वाशास्त्रार्थनिर्णयम्।
रत्नाकरावतारिकाटिप्पण रचयाम्यहम् ॥ २ ॥

इष्टेष्टदेवतानमस्यानन्तरं सुधियोविधेयमारभेरन्। श्रीरत्नप्रभाचार्य· ईप्सितार्थसिद्धये विघ्नविनायकोपशान्तये चादौ श्लोकत्रय रचितवान्।

सिद्धयेइत्यादि। वर्द्धयति गर्भावतीर्णोजनकसदने राष्ट्रादिगजतुरगादिसमृद्धिं विस्तारयतीति वर्द्धमान. सिद्धये ऐहिकसर्वार्थसम्पत्तये मोक्षाय च अनेन वचनातिशयो भगवत प्रकटीचक्रे नहिसद्गुरूपदेशमन्तरेण सिद्धि स्यात् अनेनैवज्ञानातिशयो बलादाक्षिप्तएव यतोज्ञानमन्तरेण न सिद्ध्युपदेश सम्भवति ज्ञानातिशयेन चापायापगमातिशयः प्रसभमभिहितः तदविनाभावित्वात् वर्द्धते चतुस्त्रिंशदतिशयैरशोकाद्यष्टमहाप्रातिहार्यैः समृद्धियुक्तोभवतीति व्याख्यया पूजातिशयोप्याविश्चक्रे शास्त्रादौ

* "स पुनः"त्यपिपाठ.।

नत्वा

श्लोकोत्तरपादद्वितयेन जैनमतानुगानामपि जिनपतिप्रसादनापा-
मत्व सूचयाचक्रे दीप्रदीपाङ्कुरायतेइत्यनेनैतच्छास्त्राध्ययनकारिणामन्तर्व-
सिना मोहध्वान्तविनाशः सूचित ॥ १ ॥

यैरत्रेत्यादि । यै स्वप्रभयानिरुपाधिप्रज्ञया दिगम्बरस्य क्षपणककुमुद-
चन्द्रस्य विदुषा समक्ष पराभूति पराभवो दत्त राजसमाजे महाराजा-
धिराजजयसिंहदेवसमक्ष जित इत्यर्थ । नव्याइति शुक्रस्तुतौ नवन नवस्त-
वस्तमर्हन्तीति नव्याः अथ च नव्या मनुष्यावतारत्यात् नवीना बृहस्पतयो
बुद्धिवैभवेन तत्समानत्वात् वाचस्पतिना हि स्वकात्या दिगम्बरस्य महेश्व-
रस्य परा प्रकृष्टाभूति ऋद्धिः समर्पिता ईश्वरस्य देवरूपत्वात् बृहस्पतेश्च
देवगुरुत्वाद् गुरुणा हि समृद्धिर्दीयतेभक्तजनस्य अथचबृहस्पतिना
नास्तिकमतप्रसिद्धशास्त्रसूत्रधारेण देवानामत्यक्ष भस्म समर्पित । नास्ति
केनहि न मन्यते शिव भस्मसमर्पणमतस्तस्योचितम् ॥ २ ॥

स्याद्वादेत्यादि । अपनिद्रभक्त्येति निरतिशयभक्त्या स्याद्वादमुद्रा
स्याद्वादमार्गं अन्येषामपि क्षमाभृता राज्ञा मुद्रा जनैः स्तूयते अथच क्षमा-
भृता विन्ध्यादीना पर्वतानामुच्छृङ्खलमुच्छ्वसितुमारब्धाना मुद्रा मर्यादा
वर्ण्यते मुद्रेतिपदवावदूकवादव्यपाकरणेन साभिप्रायम् पस्यामिति। स्याद्वा-
दमुद्रायाम् सन्न्यायेति सत्तर्कपद्धतिमाश्रितस्य सेति स्याद्वादमुद्रा श्री-
लक्ष्मीहेतुर्भवति वादचत्वरे जयसिद्धिलाभात् । अथचमाऽनिर्वचनीयाश्री
परमपदप्राप्तिलक्षणा तदन्यस्येति स्याद्वादमुद्राव्यतिरिक्तस्य सएवेति सत्त
कं॰ ॰ गवदण्ड स्यात्तस्यपराजयपात्रत्वात् अथच ससारपतनलक्षणोदण्ड
८८ १यमाणशास्त्रस्य स्वाभिमतस्य स्याद्वादमतमवस्थापयितु पराभिप्रेते-
,, २३मत्यसितुमेव प्रचिकासितत्वादादौ सूचनानिमित्त श्लोकोत्तरार्द्धमे-
,, २५ तम् ॥ ३ ॥

(पञ्जिका ।)

उद्दन्तांशुर्देशनाया पातुव प्रथमोजिन ।
परब्रह्मप्रकाशाना वर्णिकामिव दर्शयन् ॥ १ ॥

जय तुगीतमाद्यास्ते येऽपवर्गं गता अपि ।
शास्त्ररूपेण देहेनोपकुर्वन्ति जगन्त्यपि ॥ २ ॥

नन्दन्ति गुरवोऽस्माकं वात्सल्यामृतसिन्धव ।
मलधारिगणाधीशा श्रीश्रीतिलकसूरय ॥ ३ ॥

स्याद्वादरत्नाकर इत्यस्तितर्कों महत्तम ।
दिष्टु दारकश्रीमद्देवसूरिविनिर्मित ॥ ४ ॥

श्रीदेवसूरिशिष्येन्द्रैः श्रीरत्नप्रभसूरिभिः ।
तत्र टीका लघुश्चक्रे रत्नाकरावतारिका ॥ ५ ॥
ग्रन्थस्यैतस्य भागौ द्वौ सुगमावन्तराऽन्तरा ।
भागास्त्रयस्तु विषमा प्रायशो मन्दमेधसाम् ॥ ६ ॥
अतोऽहं विवृतिं तत्र कर्तुमिच्छामि किञ्चन ।
तनोतु मयि सान्निध्यं श्रीमतीभारतीश्वरी ॥ ७ ॥
व्याख्येयपदमत्यन्तं तद्व्याख्यानं तु तत्पुरः ।
एषएवक्रमः शास्त्रे सर्वस्मिन् भविष्यति ॥ ८ ॥
आम्नायपुस्तकं येऽत्रमर्मज्ञा स्युर्जयन्तिते ।
किञ्चिज्ज्ञजनबोधेन सफलोऽयं ममश्रमः ॥ ९ ॥

ग्रन्थारम्भे शिष्टसमयपरिपालनाय ग्रन्थकृद्देवगुरुसिद्धान्तानां क्रमान्नमस्कारमाह सिद्धये वर्द्धमानः स्तात्ताम्रायनखमण्डली ॥ प्रत्यूहशलभप्लोषदीप्रदीपाङ्कुरायते ॥ १ ॥

सिद्धये इति । मोक्षाय प्रारिप्सितकार्यसमाप्तिलक्षणायै वा, । प्रत्यूहा विघ्ना प्रतिकूलाऽदृष्टश्च । दीप्रदीपाङ्कुरायते इति वर्त्तमाननिर्देशः साभिप्रायो, तदातनी भगवतो नखमण्डली, इदानीं यावत् दीप्रदीपाङ्कुरायते दीप्रस्य दीपस्य रात्रावेव शलभप्लोषस्य प्रायेण तदैवेति रात्रिसत्कप्रदीपाक्षेपस्तस्य च माङ्गलिक्याय जायमानत्वात्, यैरत्रेत्यादि देवसूरय बृहस्पतय पूज्यत्वात् बहुवचनम्, स्वप्रभया स्वकान्त्या, दिशा अम्बरस्य च, परा प्रकृष्टाभूतिः प्रकाशलक्षणाऽर्पिता, एतथापूर्वम् तेषां हि एतावत्सामर्थ्यं न विद्यते, स्वप्रभयेतिप्रतिभया दिगम्बरस्येति कुमुदचन्द्रस्य । पराभूतिरिति पराभवः । विबुधानामिति विदुषां देवानाञ्च । नत्याइति स्तुत्या अयथानूतनाः ।

(रत्ना०)-इहहि लक्ष्यमाणाऽक्षोदीयोऽर्थाक्षूणाक्षरक्षीरनिरन्तरे ततइतो दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुंगरगत्तरंगभंगिसंगसौभाग्यभाजने अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाऽभिरामातुच्छपरिच्छेदसंदो[illegible]दलासन्नकाननिकुंजे निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपु[illegible] [illegible]पूर्वरत्नविशेषे क्वचन वचनरचनानवद्यगद्यपरंपराप्रव[illegible] सुकुमारकांतालोकनीयास्तोकश्लोकमौक्तिकमकर[illegible] [illegible]विकल्पकल्लोलोल्ल[illegible]सितोद्दामदूष[illegible] [illegible]करालेक्वचिदपगताशेषदोषानुमानाभि[illegible] [illegible]च्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजा[illegible]मानमा[illegible] [illegible]चमत्कारे

२. (टि०)-क्वचिदपगतेत्यादि । असमानागक[illegible]रा लक्षणयापरतीर्थिकास्तेषां

• 'स फूत्कारेन लक्षणया करास्फा[illegible] पूर्वं साहकारवाक्यंनेन[illegible]

लङ्घिरल्लसद्भिः श्लेषे स्त्पद्यमानो मार्त्तण्डमण्डले लक्षणधनिर्धावं- नोदतेजस्विविद्वज्जनचक्रे चमत्कारश्चमत्कारोयत्र

(प०)—आगमाभिरामेत्यादि। आगमाभिराम काननपक्षे आगमावृक्षास्तैरभिरामम्। असमानपाठीनेति। अपरिमिता अथवा असमानाद्वीपमाना ये पाठीना।

(रत्ना०)-क्वापि तीर्थिकग्रथग्रथिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थानगि- तप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणींद्रमीपणे सहृदयसैद्धांतिकतार्कि वैयाकरणकविचक्रचक्रवर्त्तिसुविहितसुगृहीतनामधेयास्मद्गुरुश्रीदेवसूरि भिर्विरचितेस्याद्वादरत्नाकरे नखलु कतिपयतर्कभाषातीर्थमज्ञः ततोऽपा ठीना अधीवराश्च प्रवेष्टुप्रभविष्णव इत्यतस्तेपामवतारदर्शनं कर्तु मनुरूपं तत्र संक्षेपतः शास्त्रशरीरपरामर्शमंतरेण नोपपद्यते।

(टि०)-नखल्विति। अपाठीना पठन्तीतिपाठिनोध्ययनकारिणोलेरा शालिनस्तेपामिना स्वामिन पश्चात्तत्रासम्बन्ध। अधीवराइति नधियाबुद्ध्यावरायेपाठीना सरस्वदप्यामहामत्स्यायेचधीवरा कैवर्त्तीपुत्राः समुद्रे तीर्थमवतार विदाचकु तण्यान्त प्रवेष्टुमुचितानान्ये तेषामिति। अपाठीनानामधीवराणाच तीर्थदर्शनम्। तत्रेत्यवतारदर्शनम्।

(प०)—तिर्थिकमन्थग्रन्थीति। ग्रथयो विषमस्थानानि। अनुरूपमितियुक्तम्।

(रत्ना०)-सोपि समासतः सूत्राभिधेयावधारण विनानेतिप्रमाणनय तत्त्वालोकाख्यतत्सूत्रार्थमात्रप्रकाशनपरा रत्नाकरावतारिकानाम्नी लघी- यसी टीका प्रकटीक्रियते। तत्र चेह यत्रक्वचिदपि प्रवर्त्तमानस्य पुरुषत्वा [illegible]नानिनोनेकप्रकारतत्तद्गुणदोपदर्शनाहितसंस्कारस्याहाय द्वये स्मृति [illegible] भवन्त्युपकारिणो ऽपकारिणश्च विशेषतो ये यत्र तदभि [illegible]नारिराधयिपिता स्तदुपहितदोपापसारणेन पराचिकीर्षि [illegible]गामी द्वेधापरापरभेदाद्बाह्यांतरगभेदाच्चेत्यस्मिन् प्रमाण- [illegible]णे प्रक्रमे कृतज्ञा स्तत्र भवत स्तेषां प्रागेव स्मृतये [illegible] कीर्त्तनं।

[illegible] शरीरपरामर्श सूत्राभिधेयेति सूत्रार्थावधा [illegible] तत्सूत्रेति स्याद्वादरत्नाकरसूत्राणामर्थ

यत्रेति प्रमेयादौ प्रवर्त्तमानस्येति प्रमातु पुरुषत्वमा-मन्यते पुरुषत्वाभिमानी तस्य स्मृतीति स्मरणाय्नेया विशेषतइति उपकारिणोऽपकारिणश्च यत्रेति शास्त्रारम्भादिकार्यं तदभिमतेति उप-कार्यभीप्सत्वस्य सस्मरणेनाराधयितुमिष्टाः तदुपहीति अपकायुत्पादि तदोपतिरस्कारेण तिरस्कर्त्तुमभिलषिताः परापरेति उपकारिणोद्विविधाः तत्रपरे तीर्थंकरा अपरे गौतमप्रभृतयो गणधरा निजमद्गुरुपर्यवसाना अपकारिणस्तु बाह्या एकान्तमतानुसारिणः सौगतादयः अन्तरङ्गाश्च कामा-दिषड्वर्गः । यदुक्त कामः क्रोधश्च लोभश्च मानोहर्षो मदस्तथा अन्त-रङ्गारिषड्वर्गः सर्वेषामपिकीर्त्तितः ॥ १ ॥ प्रक्रमइति प्रमाणनयतत्त्वालो-कालङ्कारसूत्रव्याख्यारम्भे तत्रभवन्तइति पूज्याः श्रीदेवसूरय तत्रभवान् भगवानिति शब्दो वृद्धे प्रयुज्यते पूज्यइति वचनात् तेषामिति द्वयो-रुपकारिणामपकारिणांच मया तद्व्यतिरिक्तास्मृतिर्वितन्यते यतस्तत् तमेव सूत्रमत्रापिसमासतो विध्रियते अचिकीर्त्तन्निति कृतसशब्दने चुरादित्वादिच् अद्यतनीत् णिश्रिद्रुस्रुकमीत्यादिना चण् कीर्त्तिपोक्तेश्चेति कीर्त्तिरादेशः विकल्पेनइति चण्परऋवर्णस्य ऋदिति ऋद्भाव द्विर्वचने सिद्ध्माचिकीर्त्तन् अर्चीकृतन्वा ।

(प०)—सोऽपीति । शास्त्रशरीरपरामर्शः । अह्नायेति झटित्येव । द्वयेऽपीति पुरुषा ।

मू०-रागद्वेषविजेतारं ज्ञातारं विश्ववस्तुनः। शक्रपूज्यं गिरामीशं तीर्थेशं स्मृतिमानये॥१॥

(रत्ना०)-तीर्थस्य चतुर्वर्णस्य श्रीश्रमणसघस्येश स्वामिनमास-न्नोपकारित्वेनात्र श्रीमहावीरमहमिह प्रक्रमे स्मृतिमानये इति सटङ्कः । रागद्वेषयोः प्र[illegible]विशेषेणापुनर्जयतारूपेण ज[illegible]शीलमिति ताच्छी-लिकस्तृन् [illegible]ज्ञामिति तृचा षष्ठीसमास[illegible]तिषेधात्कथमत्रा यमितिन[illegible]वस्तुनः कालत्रयवर्त्तिसामान्यविशेषा-त्मकपद[illegible]केन शक्राणामिंद्राणांपूज्यमर्चनी-यम् [illegible]तहार्यादिसंपादनेन गिरां वाचामीशमीषि-

तारमवितथवस्तुव्रातविषयत्वेन तासां प्रयोक्तृत्वात् ।
पणनतुष्टयेनामी यथाक्रमं भगवतो मूलातिशयाश्चत्वारः प्ररूपिता[illegible]
अपायापगमातिशयो ज्ञानातिशयः पूजातिशयो वागतिशयश्चेति ।
एतेनैव च समस्तेन गणधरादेः स्वगुरुपर्यन्तस्य स्मृतिः कृतैव द्रष्टव्या
तस्याप्येकदेशेन तीर्थेशत्वान्निगदितातिशयचतुष्टयाधारत्वाच्चेति परापर-
प्रकारेण द्विविधस्याप्युपकारिणः सूत्रकाराः सस्मरुः ।

(टि०)-नारेकणीयमिति नाशङ्कनीयम् ।

(रत्ना०)-अपकारिणस्तु तथाभूतस्येत्यमनेनैव श्लोकेन स्मृतिमकुर्वन्
तीर्थस्य प्रागुक्तस्य तदाधेयस्यागमस्य वा ईं लक्ष्मीं महिमानं वा द्यति
तत्तदसद्भूतदूषणोद्घोषणैः स्वाभिप्रायेण तनूकरोति यः स तीर्थेश-
स्तीर्थांतरीयो बहिरंगापकारी तं किंभूतं शक्रः पूज्योयागादौ हविर्दा-
नादिना यस्य स तथा तं एतावता वेदानुसारिणो भट्टप्रभाकर[illegible]
क्षपादकपिलाः सूचयाञ्चक्रिरे पुनः किंभूतं तीर्थेशं गिरामीशं वाचस्प-
तिमिति नास्तिकमतप्रवर्त्तयितुर्बृहस्पतेः सूचा तथागिरांवाचामीं लक्ष्मीं
शोभां द्यति य स्तं परमार्थतः पदार्थप्रतिपादनं हि वाचांशोभा तां च
तासामपोहमात्रगोचरतामाचक्षाणस्तथागतस्तनूकरोत्येवेति विशेषणा-
वृत्त्या सुगतोपक्षेपः । पुनः कीदृशंतं ज्ञानारंविश्ववस्तुनः नोऽस्माकं
तभिक्षूणां संबंधि विश्ववस्तु समस्तजीवादितत्त्वं कर्मतापन्नं सगानन-
त्रत्वात् ज्ञातारमिति दिगम्बरावमर्शः । ज्ञातारमितिच तृन्नन्तमिति
नन्नुदन्तेत्यादिना कर्म्मणिषष्ठीप्रतिषेधः । नन्वेकस्मिन्नेव वक्तरि स्वा-
[illegible] कथमानये इत्येकवचनं न कृति बहुवचनं च समग-
[illegible]मिति चेन्नैतद्वचनीयं वचनीयम् ।

(टि०)-तदाधेयस्येति तीर्थतयाभिहिते मये समारोप्यस्य । एतावतेति
[illegible]तिनिर्नैष्कर्म्यमीमांसाकृत् प्रभाकरः सकर्म्ममीमांसाकृत् दुर्गासिंहा-
[illegible] कणभक्षो वैशेषिकः अक्षपादो नैयायिकः कपिलः सांख्यः [illegible]
[illegible] परमार्थतइति तत्त्वतः शब्दानामर्थप्रकाशनमेव शोभा नहि-
[illegible] मात्रप्रमाभाति कार्यानुपयोगित्वाद्नभ्यराविभ्रमवत् तामिति शोभां

। तासामिति वाणीनां अपोहेति निर्णयमात्रं अयघट

सामान्यं नतु विशिष्टस्य परमाणुलक्षणस्वलक्षणस्य वस्तुनो वाणीनां विकल्पाविषयत्वात् स्वलक्षणातः प्रवेशाभावाच यदुक्त ोहविषया प्रोक्ता सामान्यगोचराः शब्दाश्चबुद्धयश्चैव वस्तु संभवात् ॥ १ ॥ अस्यव्याख्या तेनाचार्यदिग्नागेनान्यापोह-विषयाविकल्पबुद्धिप्रतिभासाविषया शब्दाबुद्धयश्चप्रोक्ताः किं भूताबुद्धय सामान्यगोचरा सविकल्पिकानतुसर्वा निर्विकल्पाध्यक्षबुद्धीनां वस्तु-विषयत्वांगीकारात्सौगतैरपि बुद्धीनामेवैतद्विशेषण नतुशब्दानां तेषां सामान्यविषयत्वाव्यभिचारात् विकल्पवत् किंकारण वस्तुनि स्वलक्षणे एषांशब्दानां विकल्पानांचासम्भवादिति एतदर्थश्च विस्तरार्थिना प्रमा-णवार्त्तिके कल्याणचन्द्रकृतटीकातोवसेय । तथागतो बौद्ध समगंसाता-मिति गम् सम्पूर्व समोगम्लित्यादिनात्मनेपदं सङ्गच्छतेस्म वचनीयमिति नदूषण वक्तव्यम् ।

(रत्ना०)--नइत्यत्रापि वक्त्रा स्वस्यैकत्वेनैव निर्देशाद्बहुवचनं त्वेक-शेषवशात् तथाहि तेचान्ये सर्वे श्वेतवाससो ऽहंच प्रचिक्रसितशास्त्र-सूत्रधारो वयं तेषां नस्त्यदादिरित्यनेनास्मच्छब्दोवशिष्यते बहुवचनंच भवति ततोऽस्माकं श्वेतवासोदर्शनाश्रितानां सर्वेषां तत्त्वं योजानाति तंच स्मरामीत्युक्तं भवति । इत्थचैकशेषशालिविशेषणं कुर्वाणै स्तच्छब्दो-पदिष्टमार्गस्याशेषश्वेताम्बरपारतंत्र्य स्वस्याविश्चक्रे पुनःकीदृशं । रागद्वे-षविजेतारं । इतं भाप्तसंबधमारं सांसारिकानेकक्लेशस्वरूपश, ुसमूहो यस्मिंस्ते। े सतथा तंच कथमेतादृशंतमित्याह । रागद्वेषविजा राग-द्वेषाभ्यां कृ यासौविक् श्रीमदर्हत्प्रतिपादितात्तत्त्वात्पृथग्भाव स्तया भगवदर्हत्प्रतिपादित तत्त्वमनुभवन्तोपि हि रागद्वेषकालुष्यकलंकाक्रांत-स्वांततया परेऽपरथैव प्रलपन्तः सांसारिकक्लेशशात्रवगोचरतां गच्छन्त्येव अनेनचाशेषाणांशेषाणामपि संभवैतिह्यप्रमाणवादिचरकप्रमुखाणां न्या-विष्करणम् । नखल्तु मोहमहाशैलूषस्यैको नर्त्तनप्रकारो यदशेषतीर्थ कानां प्रत्येकं स्मृतिः कर्तुंशक्येत ।

(टि०)-प्रचिक्रंसितेति प्रचिक्रमिषतेतिपाठ प्रारब्धुमिष्टः शास्त्रकर

(रत्ना०)–नन्वेवमेतान् प्रतिक्षेपार्थं मुपक्षिपतो
वृद्धिः स्यादिति श्रेयोविशेषार्थं मुपस्थितस्याऽश्रेयसि
शकां निरसितुं रागद्वेषेति विशेषण श्लिष्टमजीघटन् अरमत्यथ
पयोर्विजयनशील स्तेषां स्मृतिमस्मिकरोमि नत्वन्यथेति तत्र श्लोति
प्राय । प्रमाणनयतत्त्व खल्वत्र शुचिविचारचातुरीपूर्वमालोकनीयम् । न
चरागद्वेषकषायितांतःकरणैर्विरच्यमानो विचारश्चारुतामचतीत्यतरगाप
कारि स्मरण ननु तथापिकथमेतैर्दिव्यदृग्भिरर्वाग्दृशो ऽस्य तत्त्वविचारः
साधीयानित्यारेकामपाकर्त्तुं श्लेषेणैवव्यशीशिपन् । ज्ञातारं विश्ववस्तु-
नः । विमलकेवलालोकालोकितलोकालोकश्रीमदर्हत्प्रतिपादितागमव-
शात्खल्वहमपि काम विश्ववस्तूनां ज्ञातैवेति । बृहद्वृत्तौतु स्वकर्तृकत्वा
त्रामीपामपकारिणां निराचिकीर्षितत्वेन स्मरण व्याख्यायि । नखलु-
महतामीदृश मर्थमित्थ प्रकटयता मौचिती नातिवर्त्तते फलानुमेयप्रारभ-
त्वात्तेषां सूचामात्रन्तु सूत्रे कतिपयात्यन्तसहृदयहृदयसंवेद्यमविरुद्धमिति।
ननु यदिहज्वरप्रसरापसारिशेषाशिरोरत्नोपदेशवदशक्यानुष्ठानाभिधेय
जननीपाणिपीडनोपदेशवदनभिमतप्रयोजन दशदाडिमादिवाक्यव-
त्सम्बन्धवध्यच नतत्र प्रज्ञाचक्षुषः क्षोदिष्टामपि प्रवृत्तिं प्रारभन्ते तद्य-
दीदमपि तथा नतर्हितेषाप्रवृत्तौनिमित्त स्यादित्यारेकामधरीकर्तुमची-
कृतन् ।

(टि०)–नन्वेतानिति परतीर्थिकान्निराकर्त्तुं । उपक्षिपइति उपन्यास
कुर्वंत अस्येति आचार्यस्य । ननुतथापीत्यादि एतैरिति कणभक्षाक्षपाद-
कपिलादिभि । दिव्येति ज्ञानदृष्टिभिः अर्वागिति जडरूपस्य चर्म्मचक्षुष
अस्येति आचार्यस्य तत्त्वेति प्रमाणविचारः साधुः आरेकामिति आशका
(टि०) कर्त्तुं व्यशीशिपन्निति स्वविशेषणद्वारेण व्याख्या चक्रिरे ननुयदि-
त्यादि तत्रेति प्रयोजनादिरहिते शास्त्रे प्रज्ञाचक्षुषइति प्रेक्षावतो विद्वांस
इष्टामपि स्वल्पामपि इदमपीति भवदारभ्यमाण शास्त्र तथेति अशक्या-
नुष्ठानप्रयोजनादियुत निष्कलङ्क न स्यात् ॥ नतर्हीति तेषां विदुषा ।

स्तशास्त्रेति लक्षण नयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुप-
योरिति शब्द
शब्द क्रम्यते इति ।

नय (रत्ना०)-प्रकर्षेण संशयाद्यभावस्वभावेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तु
धर्म तत्प्रमाणं नीयते गम्यते श्रुतप्रमाणपरिच्छिन्नार्थैकदेशो ऽनेनेति नय
स्ततो द्वयोरपि द्वंद्वे बह्वच्त्वेपि प्रमाणस्याभ्यर्हितत्वेन लक्षणहेत्वोरित्या
दिवदल्पाच्तरादपिनयशब्दात्प्रागुपादानं ततः प्रमाणनययोस्तत्त्व-
मसाधारणं स्वरूप तस्यव्यवस्थापनं यथावस्थिततत्त्वनिष्टङ्कन तदेवार्थः-
प्रयोजनं यत्रोपक्रमणे तत्तदर्थमितिक्रियाविशेषणमेतत् नपुनरिदमिति-
निर्दिष्टस्य शास्त्रस्य आचार्योहि शास्त्रेण कृत्वा प्रमाणनयतत्त्वं
व्यवस्थापयतीत्याचार्यव्यापारस्यैवोपक्रमस्य तद्विशेषणमनुगुण ।

(टि०) प्रकर्षेणेत्यादि संशयादीति आदिशब्दाद्विपर्ययानध्यवसायौ ज्ञेयौ-
बह्वच्त्वेपीति बहुस्वरत्वेपि अभ्यर्हितेति पूजितत्वात् अल्पाच्तरादिति
स्तोकस्वरात् अच्शब्दः स्वरसंज्ञयाव्याकरणप्रसिद्ध ।

(पं०)—बह्वच्त्वेपीति बहुस्वरत्वेपि ।

(रत्ना०)—ननु शास्त्रस्य तस्य करणतयैव तत्रोपयोगात् कर्तृत्वस्य तत्रौ-
पचारिकत्वात् । इदंस्वसंवेदनप्रत्यक्षेणान्तस्तत्त्वरूपतया प्रतिभासमानं
प्रक्रम शास्त्रमुपक्रम्यते । बहिः शब्दरूपतया प्रारभ्यते । इदं च वाक्यं
मुख्यतया प्रयोजनमेव प्रतिपादयितुमुपन्यस्तं तस्यैवप्राधान्येन प्रवृत्त्य-
ङ्गत्वात् । अभिधेयसम्बन्धौतुसामर्थ्याद्गमयति तथाहि । प्रमाणनय-
तत्त्वमभिधेयंप्रमाणनयतत्त्वेत्यवयवेनलक्षितं सुखानुष्ठेयंचैतदित्यशक्या-
नुष्ठानाभिधेयाशङ्का निराकारि प्रयोजनं द्वेधा कर्तुः श्रोतुश्च तत्र
कर्तुः प्रयोजनं प्रमाणनयतत्त्वनिश्चयव्यवस्थापनं प्रमाणेत्यादिसूत्रावय-
वेनण्यन्तेन साक्षादाचचक्षे श्रोतृप्रयोजन च व्यवस्थेत्युपसर्गधातुसमुदाये-
नैव तदन्तर्गतं प्रत्याय्यते । प्रमाणनयतत्त्वनिश्चयमिच्छवोहि श्रोतारोऽ-
हंप्रथमिकयाऽत्र शास्त्रेप्रवर्त्तेरन् अभिमतश्चैतत्प्रयोजनं द्वयोरपीत्यनभि-

मतप्रयोजनत्वारेकानिरस्ता । सम्बन्धस्त्वभिधेयेन स्यार्थं ताद्वाध्य भावलक्षणः शास्त्रस्यावश्यम्भावीत्यनुक्तोप्यर्थाद्गम्यते इति श्रयश्रेति हितत्वाशङ्कानुत्थानोपहतैवेति ।

(टि०)–ननुशास्त्रस्येत्यादि तत्रेति व्यवस्थापने तत्रेतिशास्त्रे इद शास्त्र हि द्विविध अर्थतः शब्दतश्च अन्तरर्थरूप बहिः शब्दरूप तत्त्वेपेति ज्ञानरूपतया तस्येति प्रयोजनस्य मुख्यत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वात् तदन्तर्गतामिति आचार्यप्रयोजनान्तर्गत प्रत्याय्यते प्रतीतिगोचरनीयते ।

(पं०)–अन्तस्तत्त्वरूपतयेति शास्त्ररूपतया ।

(रत्ना०)–अत्रधर्म्मोत्तरानुसारी प्राह। प्रयोजनमादिवाक्येन साक्षदाख्यायतइति न क्षमे यतः सम्बद्धमसम्बद्धवा तत्तदभिदधीत यद्यसम्बद्धमेव तदादिवाक्यादेवसमस्तशास्त्रार्थसन्दर्भगमाविर्भावसम्भवात्किमक्षशास्त्रोपक्रमक्लेशेन । सम्बद्ध चेत्तदसम्बद्धशब्दार्थयोः सम्बन्धासम्भवा तथाह्ययमनयार्भवस्तादात्म्य तदुत्पत्तिर्वाच्यवाचकभावो वा भवेत प्राचीनपक्षेसएवात्मा यस्येति निग्रहे किंतच्छब्दस्य शब्दएव तदर्थोवाच्यतया त्वच्चित्ते चकास्यात् यदिशब्दस्तर्हिसमस्ताअप्यर्थाः स्वस्ववाचकस्वभावा बभूवांसइति युगपदशेषाणां तेषां निःशेषकाल यावद्गुमगुमायमानतापत्तेरयलोपनतपणववेणुवीणामृदङ्गसङ्गसङ्गीतकारंभनिभृतमिव त्रिभुवनं भवेत् । अथतदर्थस्तर्हितुरगतरङ्गशृङ्गारभृङ्गारादिशब्दोच्चारणे चूरणप्लावनसम्भोगघट्टनादिप्रसक्तिः । किंचातीतानागतवर्द्धमानपद्मनाभादिकल्पितकथादिवचसामुच्चारणमचतुरस्रस्यात् । नहि वृक्षात्मा शिंशपा तमन्तरेणापि कापि सम्पद्यते। तथात्वे हि स्वरूपमेवासौ जह्यात् कुम्भस्तम्भाम्भोरुहादिवत प्रत्यक्षमपिचैतयोस्तादात्म्य न क्षमते कर्णकोटरकुटुम्बी खल्वभिलापः प्रत्यक्षेण लक्ष्यते क्षितितलावलम्बी तु कलशकुलिशादिर्भावराशिरिति कथमनयोरैक्यं शक्येत वक्तु तन्न तादात्म्यपक्षोपक्षेपः सूक्ष्मः ।

अत्रधर्म्मोत्तरेत्यादि तदिति आदिवाक्य तादिति प्रयोजन सम-

स्तशास्त्रेति लक्षणसाहित्यतर्कादि तथाहीत्यादि अयमितिसम्बन्धः अनयोरिति शब्दार्थयोः विग्रहे इति समासेतादात्म्यशब्दादिप्रयुक्तेतच्छब्दस्य शब्दएव वाच्यः। तदर्थोवेति शब्दार्थोवा यदिशब्दइति तच्छब्दवाच्यश्चेच्छब्दः स्वस्ववाचकेति आत्मानमात्मनाख्यापयेयुः शब्दात्मकत्वादर्थानां। अथतदर्थइति तच्छब्दवाच्यश्चेदर्थः किञ्चेति अतीतकथानामुच्चारणमयुक्त स्यात्। नहीतिशिंशपाशब्दः तामिति वृक्षपदार्थमन्तरेण तथात्वेइति अवृक्षत्वे स्वरूपमिति शिंशपात्वं असाविति शिंशपा कुम्भस्तम्भेति यदास्तम्भ स्तम्भस्वरूपएव न स्यात् तदापदार्थहानिरेवभवेत् तस्यासत्वात्खपुष्पवत्।

(प०)—तत्तदभिदधीतेति तदादिवाक्य कर्तृ तत्प्रयोजन कर्म। आदिवाक्यादेवेति एतस्मादेव। अनयोरिति शब्दार्थयो। तदर्थोवेति तदभिधेयोघटादि। चकास्यादिति प्रतिभासेत। स्वस्ववाचकस्वभावाइति स्वस्ववाच्यं प्रति वाचकस्वरूपा। बभूवांसइति भूता। निभृतामिति निश्चलम्। तदर्थइति शब्दोऽर्थात्मक। चतुरस्रमिति शोभनम्। तमन्तरेणेति वृक्षात्मानमन्तरेण। तथात्वेहीत्यादि यदि वृक्षात्मानमन्तरेणापि शिंशपामयेत्। अभिलाप इति शब्द। प्रत्यक्षेणेति श्रोत्रेण। कथमनयोरैक्यमिति एव शब्द आगत्यकर्णयोर्लगति। अर्थस्तुभूतलावलम्बी तथैव तिष्ठति। अत कथमनयोस्तादात्म्यमित्यर्थ।

(रत्ना०)-तदुत्पत्तिपक्षेपि किम् शब्दादर्थउन्मज्जेदर्थाद्वाशब्दः प्राचिकविकल्पे कलशादिशब्दादेव तदर्थोत्पत्तेर्नकोपि सूत्रखण्डदण्डचक्रचीवरादिकारणकलापमीलनक्लेशमाश्रयेत्। प्रयोजनवाक्यमात्रादेव च तत्प्रसिद्धेः प्रक्रान्तशास्त्रारम्भाभियोगोपि निरुपयोगः स्यात्। द्वितीये पुनरनुभवबाधनमधररदनरसनादिभ्यः शब्दोत्पत्तिसंवेदनात्। वाच्यवाचकभावपक्षोपि न क्षेमकारः। यतोसौ वाच्यवाचकयोः स्वभावभूत स्तदतिरिक्तो वा भवेत्। आद्यभिदायां वाच्यवाचकावेव न कश्चिद्वाच्यवाचकभावोनाम सम्बन्धः द्वितीयभिदायान्तु वाच्यवाचकाभ्यामेकान्तेन भिन्नोसौस्यात् कथञ्चिद्वा। आद्यभेदे भेदत्रयं त्रौकते किमयु

नित्यो ऽनित्योनित्यानित्योवेति नित्यश्चेत् सम्बन्धिनोरपि नित्यतापत्ति रन्यथा सम्बन्धस्याप्यनित्यत्वाऽनुषङ्गात् तत्सम्बन्धिसम्बद्धसम्बन्धस्वभावप्रच्युतेः । अथानित्यस्तदासर्ववाच्यवाचकेष्वेकः प्रतिवाच्यवाचकम् भिन्नोवा एकश्चेत्तर्ह्येकस्मादेव शब्दादशेषपदार्थप्रतिपत्तिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षेतु किमसौ तत्र सम्बद्धोऽसम्बद्धोवा भवेत् । असम्बद्धश्चेत्तर्हि घटशब्दादपि पटप्रतीतिः स्यात् पटशब्दाच्च घटप्रतीतिर्द्वयोरपि वाच्यवाचकभावयोरुभयत्राविशेषात् । अथसम्बद्धस्तादात्म्येन तदुत्पत्त्यावा । नतावत्तादात्म्येन भेदपक्षकक्षीकारात् । नापितदुत्पत्त्या । यतः किमयं वाच्योत्पत्तिकाले जायेत १ वाचकोत्पत्तिकाले २ युगपदुभयोरुत्पत्तिकाले ३ एकस्य प्रथममुत्पादेपि यदैव च द्वितीय उत्पद्यते तदैववा । ४ । नाद्यौपक्षावक्षुण्णौ द्वयाधारत्वेनास्यान्यतरस्याप्यसत्तायामुत्पत्तिविरोधात् । तार्त्तीयीकविकल्पेतु क्रमेणोत्पादिष्णवः पदार्थाः शब्दाश्च अवाच्या अवाचकाश्च भवेयुः । तुरीयपक्षेतु किमसौ वाच्यवाचकाभ्यामेव सकाशादुल्लसेदन्यतएवान्यतोपिवा । आद्यकल्पनायामनाकलिततत्सङ्केतस्यापि नालिकेरद्वीपवासिनः शब्दोच्चारणानन्तरमेव पदार्थ प्रतीतिः स्यात्तदानीमेव तस्योत्पादात् ।

(टि०)-तदुत्पत्तीत्यादि प्रयोजनेति आदिवाक्यादेव वाच्यार्थप्रयोजनसिद्धेः तत्प्रसिद्धेरिति प्रयोजनप्रसिद्धेः यतोसाविति सम्बन्धःशब्दार्थयोः स्वभाव इति अभिन्न तदतिरिक्तोवेति भिन्नोवा । असाविति सम्बन्ध अन्यथेति सम्बन्धिनोरनित्यतायां । तत्सम्बन्धीति तौचसम्बन्धिनौ च तत्सम्बन्धिनौ तत्सम्बन्धिभ्यां च सम्बद्ध स्वभाव तत्प्रच्यवनात्तस्यप्रच्यवनात् अथचतै सम्बन्धिभि सह यः सम्बद्धसम्बन्धभावस्तस्यपतनात् उ- [illegible] सम्बन्ध. तत्रेति पदार्थे भेदपक्षेति तावत्तादात्म्यमभिन्नभि-
कोटरकुटु [illegible] भिन्नपक्षे सर्वथाभिन्नत्वात् नालिकेरकपित्थवत्
कलशकुलिशादिभो [illegible]कारस्वीकारपरेण वरीवर्त्यते । तार्त्तीयीकेति युगप-
तादात्म्यपक्षोपक्षेपः दूरात् क्रमोत्पत्तिविरोध असाविति सम्बन्ध
(टि०)-अत्रधर्मोत्तरेन्यतोपीति ,सङ्केतात्अपिशब्दाद्वाच्यवाचकाभ्या-

मपि सकाशात् अनाकलितेति नालिकेरद्वीपवासी नालिकेरमन्तरेणघटा-दिपदार्थसार्थं नमनुते व्यवहाराबाह्यत्वात्तस्य तदानीमिति तस्यवाच्यस्य दर्शनएव। तस्येति सम्बन्धस्य।

(प०)—अन्यथा सम्बन्धस्याप्यनित्यत्वानुषङ्गादिति चेत् सम्बन्धिनौ नित्यौ न भवत। तत्सम्बन्धिसम्बद्धसम्बन्धस्वभावप्रच्युतेरिति ता च तौ सम्बन्धिनौ वाच्यवाचकौ तत्सम्बद्धत्वलक्षण सम्बन्धस्य स्वभावस्तस्य प्रच्युति। तत्रेति वाच्यवाचकयो। वाच्यवाचकभावयोरिति वाच्यवाचकसम्बन्धयो। उभयत्राविशेषा-दिति उभयत्रपदे पदेवाऽसम्बद्धत्वाविशेषात्। अन्यतरस्याप्यसत्तायामिति द्विष्ठ-सम्बन्धसम्वित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात्। अन्यतोऽपिवाते वाच्यवाचकाभ्यामप्यन्यतोऽपि। पदार्थप्रतीतिः स्यादिति स्यादिति वाच्यवाचकसम्बन्धस्य प्रतीतिर्भवेत्।

(रत्ना०)—अथोत्पन्नोप्यसौ सङ्केताभिव्यक्तएव वाच्यप्रतिपत्तिनिमित्तं ननुकार्यकारणभावविशेष एवाभिव्यंग्याभिव्यञ्जकभावस्तत्रचान्यतोपीति विकल्पप्रतिविधानमेवं समाधानं। अथान्यतः सङ्केतादेवायमुत्पद्यते। तदप्यवद्यम् तदाधारस्य धर्मस्यान्यतएवोत्पत्तिविरोधात् नचैवं वाच्य वाचकयोस्तदुत्पत्तिसम्बन्धोऽस्य कथितः स्यात् अथसङ्केतसहकृताभ्यां वाच्यवाचकाभ्यामेषजायते इत्यर्थवानन्यतोपीति तृतीयः पक्षः कक्षी-क्रियते। नन्वसौ सङ्केतः प्रतीते वस्तुनि विधीयेताऽप्रतीते वा। नतावदप्रतीतेऽतिप्रसङ्गसङ्गतेः। नापिप्रतीते यतस्तत्क्षणिकत्वेन तदानी-मेव खरसमीरसमीरिताम्भोधरध्वंसमध्वंसिष्टेति क्व सङ्केतः क्रियेत। अथ तत्समानजातीयक्षणपरम्पराया विद्यमानत्वात् कथं न सङ्केतगोचरता तस्य तदसन्नखल्वप्रतीत विद्यमानमपि शब्द गोचरीभूयमुपनेतुं शक्य-मतिप्रसक्ते। यच्च प्रथमं प्रतीतं ... तदा ... स्वभावं ... एवशब्दोपि गवादिः प्रतीतो ऽप्रतीतोवा तद्वाचकावेव न कश्चि ... भावेच कथ वाच्यवाचकभावोत्पादः। ... तु वाच्यवाचकाभ्या ... नपराङ्-मुखेऽउत्पादयतांच सङ्केतसहकृते भेदत्रय त्रौकते किमयु- ... एव व्यव-हारकालमनुगच्छत इत्यर्थान् ... भावोत्पत्तये

सङ्केतान्तर कर्त्तव्यम् । तथाचव्यवहाराभाव एव भवेत् । प्रतिवाच्यवाचक-
विशेष सङ्केतकर्त्तुरवश्यम्भावाभावात् ।

(टि०)-तदाधारस्येति वाच्यवाचकाधारस्य धर्म्मस्येति सम्बन्धस्य
अन्यत इति सङ्केतात् अतिप्रसङ्गेति देशकालविप्रकृष्टेपिसङ्केतप्राप्ते
तत्क्षणिकेति तद्वाच्य तस्येति वाच्यस्य नखल्वप्रतीतमिति प्रतीतविनाशा-
नन्तरोत्पन्नासमानजातीयक्षणपरम्परा विद्यमानापि प्रतीतैव सा शब्दगो-
चरा नस्यात् अतिप्रसक्तेरिति देशविप्रकृष्टसङ्केतप्राप्ते एवशब्दइति
प्रतीताऽप्रतीतार्थवत्प्रतीताप्रतीतशब्देपि दोषोद्भवनम् भावनीय स्तावेति
भवेताम् क्षणिकत्वेति अक्षणिकेस्थिरइत्यर्थ । तेएवेति शब्दार्थव्यक्ती
सङ्केताभावात्पूर्वसङ्केत पूर्वार्थदर्शनेनैव साक विनष्टइति भाव ।

(प०)—तदाधारधर्म्मस्येति सौ वाच्यवाचकाधारोयस्येति विग्रह । अति-
प्रसङ्गसङ्गतेरिति देशकालविप्रकृष्टेऽपि सङ्केतप्राप्ते । अतिप्रसक्तेरिति देशादिविप्रकृष्टे-
ऽपि सङ्केतप्राप्ते । किन्तुनते एवव्यवहारकालमित्यादि। ते इति ते शब्दार्थव्यक्ती
अन्वयकाक्वाव्याख्या ।

(रत्ना०)-अथ सामान्यगोचर एव सङ्केत॰ क्रियते । तदेवच
वाच्यवाचकभावाधिकरणम् कालान्तरव्यक्त्यन्तरानुसरणनैपुण्यधरं च
नित्यत्वाद्यक्तिनिष्ठत्वाच्चेतिचेत्तन्नमनीषिमान्य सामान्यस्याभावात् ।
कथ प्रतिभासभाजनमपि तन्नास्तीतिचेत् न तत्प्रतिभासासिद्धे ।
तथाहि दर्शने [1]परिस्फुटत्वेनासाधारणमेव रूप प्रथते नसाधारणम्
अथ साधारणमपि रूपमनुभूयते । गौगौरिति तदसाधीय शाबलेय-
बाहुलेयादितावर्तीतरगोशब्दादिरूपविवेकेन तस्याप्रतिभासनात् ।
नचशाबलेयादिरूपमेवसाधारण प्रतिव्यक्तिभिन्नरूपोपलम्भात् । यदिच
सामान्याधार एव वाच्यवाचकभावस्तदा न शब्दात्प्रवृत्तिः स्यात्
ज्ञानमात्रलक्षणत्वात सामान्यार्थक्रियायास्तस्याश्च तदैवनिष्पन्नत्वात् ।
अथापि सामान्यविशेषोभयाधारोऽसौ स्यात् तदापि तदेव दूषणम् ।
प्रत्येक योभवेद्दोषो द्वयोर्भावे कथनस इति वचनात् । अथ-

१ परिस्फुटमसाधारणमेवेत्यपि पाठान्तरम् ।

कथमिदं भवेन्नहि स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ तदधिकरणमभिदध्महे। किन्तुतदुभयात्मकत्वेन जात्यन्तररूप प्रत्यक्षप्रतीतिसिद्ध कथञ्चिदनुगम-व्यावृत्तिमद्वस्त्विति चेत्। तदिदमपूर्वं किमपिकपटनाटकपाटवप्रकटनम् सामान्यविशेषोभयात्मकत्वस्य दुर्द्धरविरोधानुबन्धदुर्गन्धत्वात्। एतेनैवच कथञ्चिद्भेदनित्यानित्यत्वपक्षावपि प्रतिक्षिप्तौलक्षयितव्यौ। तन्नादि-वाक्यं साक्षात्प्रयोजनं जल्पितुमलं नहिशब्दाः श्वपाकाइव वराकाः स्वलक्षण ब्राह्मणम् क्षणमपि स्प्रष्टुमर्हन्ति। विकल्पशिल्पिकल्पितार्थमात्र गोचरत्वात् तेषां विकल्पानांचोत्प्रेक्षालक्षणव्यापारपर्यवसितत्वात्। तदुक्तम् विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पा शब्दयोनयः कार्यकारणता-तेषां नार्थ शब्दाः स्पृशन्त्यपि। १। तदेतदखिलमनिलान्दोलितार्कतू-लतरलम्।

(टि०)-तदेवेति सामान्यम् कालान्तरेति विशेषभावाधिगामुकम् सामान्य हि नित्य कालान्तरे व्यक्तिगामुकंच सामान्यस्येति सामान्यम् नमन्यन्ते बौद्धाः केवलविशेषाङ्गीकारात् तथाहीत्यादि दर्शनइति निर्वि-कल्पकप्रत्यक्षे प्रत्यक्षविषयस्य विविक्तपरस्परनिरपेक्षस्वलक्षणस्य तथागतै प्रतिपन्नत्वात् अथसाधारणमिति प्रथमसामान्यदर्शने लोकव्यवहारोक्तौ-या विवेकेनेति विशेषरूपपरिज्ञानेन। तस्येति साधारणस्य। प्रतिव्य-क्तीति व्यक्तौ २ श्वेतकृष्णरक्तरूपादिप्राप्ते प्रवृत्तिरिति चार दोहादिका क्रिया। ज्ञानमात्रेति सामान्यं ज्ञानमात्र नत्वर्थक्रियासाधक विशेष क्रियाहेतुर्जैनैरप्यभ्युपगतः। तस्याइति सामान्यार्थक्रियायाः तदेवेति प्रथमगवादिदर्शनसमये वस्त्वनिश्चये असाविति वाच्यवाचकभावसम्बन्धः तदेवेति यत्सामान्याधारे दूषण विशेषाधारे तदेव सामान्यविशेषोभया-धारे तदेव स्वतन्त्राविति परस्परनिरपेक्षौ स्वच्छन्दावित्यर्थ। तदधिकेति वाच्यवाचकभावसम्बन्धाधिकरण नाभिदध्महे नप्रतिपादयामः वैशेषि-कादिवत्। तदुभयेति सामान्यविशेषात्मकत्वेन नकेवल सामान्य नकेवला-विशेषा अतएव जात्यन्तर सामान्यस्य विशेषाणाचानुभवात् प्रत्यक्षसिद्ध कथञ्चिदिति अयघटइत्यनुगमः घटः पटाद्व्यावृत्तइति व्यावृत्तिः तद्वत्

विकल्पशिल्पीति शिल्पीमालिनजातीयः कारुरिति साभिप्राय शिल्पीति पदार्थरचयति तेषामिति शब्दाना तदेतत् सकल निष्फल कथञ्चित्सादात्म्यस्य शब्दार्थयो स्वीकारात् नाप्यविरोधावरोध मोदकाचलकरवालादद्युच्चारणमात्रेऽपि वदनपूरणचूरणपाटनाद्युपपातः स्यात् सघनदहते ऽतो भेदः मोदकादद्युच्चारणेन पदार्थप्रतीत्याऽभेदः अथानेकार्थत्वाच्छब्दानां कथमतिनियतपदार्थप्रत्ययइतिचेद्विपक्षातोऽहि शब्दाना प्रवृत्तिर्नतुस्वच्छन्दतः अपिच यदिनकश्चित्सम्बन्ध तत्परमाणुरित्युक्ते स्वलक्षण कथमभ्युपगम्यते सौगतै वेद्यवेदकभावादिति चेद्वाच्यवाचकभावात् शब्दार्थयोरपि प्रत्यय स्यात् विस्तरोन्यायावतारादवसेय । सूरयस्तु भङ्ग्यन्तरेण उत्तरयाम्बभूवुः ।

(प०)—तदेवनिष्पन्नत्वादिति तदेवज्ञानमात्र असाविति वाच्यवाचकभाव । उत्प्रेक्षालक्षणव्यापारपर्यवसितत्वादिति आरोपलक्षणव्यापारपर्यवसितत्वात् ।

(रत्ना०)—यतएववदतस्ते किमादिवाक्योपक्षेपप्रतिक्षेपः काङ्क्षितः किंवा कारणान्तर किमपि तत्करणेस्तीति विवक्षित नाद्यः पक्षस्तत्र तत्रतावकैस्तस्य करणात् । नाप्युत्तरस्तस्य कस्यचिदसत्त्वात् । अथास्त्येव प्रयोजनार्थि प्रवृत्तिनिमित्तार्थसन्देहोत्पादनं तत् तथाहि । प्रेक्षितप्रयोजनवाक्यानां प्रयोजनार्थिनां तदुपदर्शितप्रयोजनभावाभावपरामर्शपर संशयः समाविर्भवति ततोऽपि च संशयतः सस्यसम्पत्त्यादिफले कृष्यादौ कृषीवलाइव ते तत्र प्रवर्तन्त इति चेत् तदभाव्य प्रयोजनवाक्योपन्यासात् प्रागप्यस्यसाधकबाधकप्रमाणाभावेन भावात् । अथ तदासौ प्रयोजनसामान्ये सत्त्वासत्त्वाभ्यां संशयः । प्रमातारश्च प्रायः प्रयोजनविशेषार्थिन एवेति तद्विषयसंशयोत्पादनाय युक्तमेवेदमिति चेत् नास्यापि प्रागेवभावात् । तथाहि । प्रमाता शास्त्रमात्रमप्यालोक्यानुभूतप्रयोजनविशेषेण शास्त्रेणास्य वर्णपदवाक्यक्रमसाधर्म्यमवधार्य च किमिदमपिसप्रयोजनमप्रयोजन वा । सप्रयोजनमपि किमस्मदभिमतेन तेन तद्वाकिंवान्येनेत्यादि वाक्यालोकन विनापि सन्दिग्धे । अपिच । त्वन्मते न ध्वनिरर्थाभिधानधुरां दधाति । तत्कथप्रयोजनविशेषविषयसन्देहोत्पादनेपि प्रत्यलः स्यात् ।

(टि०)—यतएवमित्यादि किंवेति आदिवाक्यकरणे आचार्यकल्पित-प्रयोजनादन्यत् कारणमस्तीतितेवक्तुमिष्टं तस्येति आदिवाक्यस्य नापि-तस्येति कारणान्तरस्य तादिति कारणान्तर प्रेक्षितेति शास्त्रान्तरे विलो-कितादिवाक्यानां तदुपेति तेनादिवाक्येनोपदर्शित तत्रेति शास्त्रे अर्थ-संशयः प्रवृत्त्यङ्ग अनर्थसंशयस्तुनिवृत्त्यङ्ग प्रयोजनेत्यादि अस्येति संश-यस्य असाविति संशय सत्त्वेति अस्तिनास्तिवेति सन्देह तद्विषयेति प्रयोजनगोचरसन्देहोत्पादनाय। इदमित्यादिवाक्य अस्यापीति एवं विधस्यापि संशयस्य प्रमातेत्यादि अस्येति शास्त्रस्य साधर्म्यमिति समा-नतां अस्मदिति विशेषशास्त्रेणसह तद्वदिति प्रयोजनवत् सन्दिग्धेइति सन्देहकुरुते।

(प०)—संशय समाविर्भवतीति अर्थसंशयोऽपि प्रवृत्यङ्ग अनर्थसंशयोऽपि निवृ-त्यङ्गम्। अस्येति प्रयोजनभावाभावस्य। अस्मदभिमतेन तेन तद्वदित्यत्रतेनेति प्रयोजनेन। तद्वदिति प्रयोजनवत्। सन्दिग्धेइति सन्देह कुरुते। प्रत्यलः स्यादिति स्यात्।

(रत्ना०)—अर्चटचर्चचतुरः पुनराह इह प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः प्रयोजन-वत्तया व्याप्ता ततो यन्निष्प्रयोजन न तत्तैरारम्भणीयम्। यथाकाकदन्त परीक्षा। तथाचैतदितिशास्त्रारम्भप्रतिषेधायप्रयुज्यमानाया व्याप-कानुपलब्धेरसिद्धतोद्भावनार्थमादिवाक्यकर्त्तव्यमितितदप्यनुपपन्न वा-क्यस्यप्रमाणत्वेनाऽनवस्थिततया, प्रयोजनविशेषसद्भावप्रकाशनसामर्थ्य-शून्यत्वात् तदसिद्धिमुद्भावयितुमपर्याप्तत्वात्।

(टि०)-तथाचेति निःप्रयोजन। एतदिति प्रकृतशास्त्र व्यापकेति इह-प्रतिषिध्यमानमारम्भणीयत्व तस्य व्यापक प्रयोजनवत्त्व तस्यानुपलब्धि-र्निःप्रयोजनत्वादितिहेतुनोक्ता व्यापक निवर्त्तमानहि व्याप्यमादाय निव-र्त्तते प्रयोजनवत्त्वच व्यापक तन्निवर्त्तनेआदिवाक्यस्यापिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। आदिवाक्यमिति तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसम्बन्धविकलतयादिवाक्य स्याप्रमाण्य सर्वसौगतसम्मतमेवात, प्रमाणरहितमप्यादिवाक्य विधेय

वाक्यस्येत्यादि प्रमाणेति प्रामाण्येननिश्चयाभावात् । तदसिद्धिमिति व्यापकानुपलब्ध्यासिद्धिमपि ।

(प०)—व्यापकानुपलब्धेरिति । इहमातेर्ष्यमारम्भणीय तस्यव्यापक प्रयोजनावरय तस्यानुपलब्धिर्निष्प्रयोजनत्वादिति हेतुनोक्ता । तदसिद्धिरिति व्यापकानुपलब्धेरसिद्धि ।

(रत्ना०)—रामदस्तुपकल्प्यति । यद्यपीदवाक्यमप्रमाणत्वात् प्रयोजनोपस्थापनाद्वारेणनिष्प्रयोजनत्वसाधनमसिद्धविधातुमधीर । तथापि विदग्धसन्दिग्धकर्तृसन्दिग्धासिद्धमपिचसाधनमगमकमेव । यथासमुच्छलद्धवलधूलिपटलं धूमत्वेन सन्दिह्यमान धनञ्जयस्येति । तदप्यशस्तमनुपन्यस्तेपिप्रयोजनवाक्येऽनुभूतपूर्वप्रयोजनविशेषशास्त्रान्तरसाधर्म्यदर्शनेन शास्त्रमात्रादपि निष्प्रयोजनत्वगोचरसन्देहस्य सद्भावात् । ननुयद्येवमादिवाक्य पराक्रियते नतर्हीदं भवद्भिरपि कर्त्तव्यमितिचेत् नैव । कर्त्तव्यश्चतम्भति योनान्यथाप्रयोजन विदाञ्चकार । वाच्यवाचकोत्पत्तिसमयसम्भूष्णुशक्तिस्वभावस्यावाक्ततथाऽनुभवेन चित्रज्ञानरूपस्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भेन च कृतविरोधपरिहारत्वान्नित्यानित्यस्यवाच्यवाचकाभ्या कथञ्चिद्भिन्नस्य सामान्यविशेषोभयस्वभाववस्तुगोचरोपरचितसङ्केताभिव्यक्तस्य वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्य बलेन शब्दानामर्थस्य प्रतिपादकत्व प्रतिपद्य प्रामाण्य चाङ्गीचकार । एतच्च यथास्थान समर्थयिष्यते । यःपुनरन्यथापिप्रयोजनमजानाद्यश्च न शब्दविशेष प्रमाणत्वेनामंस्त तौप्रति नकर्त्तव्यंश्चत्यनेकान्तो विजयते ।

(टि०)—साधनमिति हतु अगमकमिति अनिश्चायक धनञ्जयस्येति वह्नेः तदपीत्यादिनोत्तरयति जैनः । यद्येवमिति संशयोत्पादकानभ्युपगमेन निराक्रियते यनोनेन सशयोत्पादनमन्तरेण नकिमपि प्रयोजन कर्त्तव्यञ्चेत्यादि अन्यथेति यःश्रोता आदिवाक्य विना यः प्रमाण्य चाङ्गीचकारेति वाक्यसमन्वयः चित्रज्ञानेति पञ्चवर्णोल्लेख्यज्ञान वाच्यवाचकेति एतद्विशेष्यपद माख्यानि षष्ठ्यन्तान्यस्यविशेषणानि प्राक्सुगतकल्पितोत्तरसूचकानि । प्रमाण्यमिति शब्दानामेव ।

(प०)—विदाञ्चकारेति यः प्रामाण्यञ्चाङ्गीचकारेति वाक्यसमन्वय । शक्तिस्वभावस्येति शक्तिस्वभावविशेषस्य । चित्रज्ञानरूपस्य दृष्टान्तावष्टम्भेनेति सौगताभिमतेन यथैकस्मिन् चित्रपटेऽनानावर्णसङ्करेऽपि नज्ञानविरोध । अङ्गीचकारेति शब्दानामेव

अथ प्रमाणस्यादौ लक्षणं व्याचक्षते ।

मू०—स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणमिति ॥

(रत्ना०)—अत्रचादग्धदहनन्यायेनयावदप्राप्तं तावद्विधेयमिति विप्रतिपन्नानाश्रित्यस्वपरेत्यादिकमव्युत्पन्नान्प्रति प्रमाण प्रमाणप्रमेयापलापिनस्तूद्दिश्य द्वयमपि विधेयं । शेषं पुनरनुवाद्य । तत्रप्रमाणमितिप्राग्वत् । स्वमात्माज्ञानस्यस्वरूप परःस्वसमादन्योऽर्थ इति यावत् तौविशेषेण यथावस्थितस्वरूपेणाऽवस्यति निश्चिनोतीत्येवं शील यत्तत् स्वपरव्यवसायि ज्ञायते प्राधान्येन विशेषो गृह्यतेऽनेनेति ज्ञान एतच्च विशेषणमज्ञानरूपस्य व्यवहारधुराधौरेयतामनादधानस्य सन्मात्रगोचरस्य स्वसमयप्रसिद्धस्य दर्शनस्य सन्निकर्षादेश्चाचेतनस्य नैयायिकादिकल्पितस्य प्रामाण्यपराकरणार्थं । तस्यापिच प्रत्यक्षरूपस्य शाक्यैर्निर्विकल्पकतया प्रामाण्येन जल्पितस्य संशयविपर्ययानध्यवसायानांच प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थंव्यवसायीति । स्पष्टानिष्टङ्कयमानपारमार्थिकपदार्थसार्थलुण्टाकज्ञानाद्वैतादिवादिमतमत्यसितु परेति नित्यपरोक्षबुद्धिवादिनां मीमांसकानामेकात्मसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिना यौगानामचेतनज्ञानवादिनां कापिलानांच कदाग्रहग्रह निग्रहीतु स्वेति । समग्रलक्षणवाक्यतु परपरिकल्पितस्यार्थोपलब्धिहेतुत्वादेः प्रमाणलक्षणत्वप्रतिक्षेपार्थम् ।

(टि०)—तत्रचेत्यादि यावदप्राप्तमिति अगृहीत विप्रतिपन्नादिभिः स्वपरेति स्वपरव्यवसायिज्ञान व्यवस्थापनीय अव्युत्पन्नानिति शिष्यान् द्वयमपीति प्रमाणञ्च मेयञ्च शेषमिति परेणप्रतिपन्न स्पष्टार्थमनुवदनीय ज्ञायते–

इति ज्ञानेप्राधान्येन विशेष गौणत्वेनतुसामान्यदर्शनेतुप्राधान्येन सामान्य गौणत्वेनतु विशेषोगृह्यते अज्ञानरूपस्येति ज्ञानाद्व्यातिरिक्तस्य नतुजडरूपस्य व्यवहारेति व्यवहारविमुखस्य विशेषसाध्यत्वाद्व्यवहारस्य सन्मात्रेति सत्तामात्र स्वसमयेति जिनसमयप्रख्यातस्य दर्शनस्येति सामान्यग्राहित्वाद्दर्शनस्य तस्येति ज्ञानस्य तार्ह्ह निर्व्यवसाय कल्पित शाक्यैः स्पष्टेति प्रत्यक्षेण निर्णीयमान ज्ञानाद्वैतेति ब्रह्मवादिमत निराकर्तुं नित्यपरोक्षेति परोक्षा पराभासिनी स्वात्मनि जडा एकात्मेति नज्ञानमात्मानमात्मना जानाति किन्तु ज्ञान ज्ञानान्तरवेद्यमितिभाव ।

(५०)—स्पष्टनिष्टङ्क्यमानेत्यादि गद्ये ज्ञानाद्वैतवादिमतमिति माध्यमि-कदात् शून्यवादिमतम् । एकात्मेत्यादि एकात्मसमवेत यद्ज्ञाना तर तस्यप्रत्यक्ष नपुनरात्मन प्रत्यक्षज्ञान मद तीत्येव शीलास्तेषां । यौगानामिति नैयायिकाना कापिलानामिति साङ्ख्याना । परपरिकल्पितस्येति नैयायिकादिपरिकल्पितस्य । अर्थोपलब्धिहेतुत्वादेरिति अर्थोपलब्धिहेतु प्रमाणम् ॥

(रत्ना०)—तथाह्यर्थोपलब्धेरनन्तरहेतुः परम्पराहेतुर्वा विवक्षांचक्रे परम्पराहेतुश्चेत्तर्हीन्द्रियवदञ्जनादेरपिप्रामाण्यप्रसङ्गः अथानन्तरहेतुरिन्द्रियमेव प्रमाण । तत्किन्द्रव्येन्द्रिय भावेन्द्रियवा । द्रव्येन्द्रियमप्युपकरणरूप निर्वृत्तिरूपवा । नप्रथम तस्य निर्वृत्तीन्द्रियोपष्टम्भमात्रे चरितार्थत्वात् । नापिद्वितीय तस्य भावेन्द्रियेणार्थोपलब्धौ व्यवधानादानन्तर्याऽसिद्धेः । भावेन्द्रियमपि लब्धिलक्षणमुपयोगलक्षणं वा । नपौरस्त्य तस्यार्थग्रहणशक्तिरूपस्यार्थग्रहणव्यापाररूपेण तेन व्यवधानात् उदीचीनस्यतु प्रमाणत्वे ऽस्मलक्षितमेव लक्षणमक्षरान्तरैराख्यात स्यात् नचनास्त्येवामूदृशमिन्द्रियमिति भौतिकमेवतत्तत्रानन्तरो हेतुरिति वक्तव्य। व्यापारमन्तरेणात्मनः स्वार्थमम्वित्फलस्यानुपपत्तेः । नह्यव्यापृत आत्मास्पर्शादिप्रकाशकः सुषुप्तावस्थायामपि प्रकाशप्रसङ्गात् नच-तदानीमिन्द्रियनास्ति यतस्तदभावः स्यात् । अथ नेन्द्रिय सत्तामात्रेण तद्धेतु किन्तु मनसाऽर्थेनच सन्निकृष्टमिति चेत् । ननु-

सुषुप्तावस्थायामपि तत्तादृशमस्त्येव मनसः शरीरव्यापिनः स्पर्शनादीन्द्रियेण स्पर्शनादेश्च तूलिकादिना सन्निकर्षसद्भावात् । नचाणुपरिमाणत्वात् मनस शरीरव्यापित्वमसिद्धमितिवाच्य तत्र तस्य प्रमाणेन प्रतिहतत्वात । तथाहि । मनोऽणुपरिमाणनभवतीन्द्रियत्वान्नयनवत् नचशरीरव्यापित्वे युगपत् ज्ञानोत्पत्ति प्रसङ्गः तादृक्षयोपशमविशेषेणैव तस्य कृतोत्तरत्वादिति नैतत्प्रमाणलक्षणमक्षूणं।आचक्ष्महिच मतपरीक्षापञ्चाशति । अर्थस्य प्रमितौ प्रसाधनपटु प्रोचुः प्रमाणं परे तेषामञ्जनभोजनाद्यपि भवेद्वस्तु प्रमाणं स्फुटं ॥ आसन्नस्यतु मानता यदि तदा संवेदनस्यैव सास्यादित्यन्धभुजङ्गरन्ध्रगमनत्तीर्थ्यैः श्रितन्त्वन्मतमिति ॥

(टि०)-अथानन्तरेत्यादि द्रव्येन्द्रियमिति द्विविधद्रव्येन्द्रिय निर्वृत्तिरूप उपकरणरूपच उपकरणेन्द्रिय विषयग्रहणसामर्थ्यं च्छेद्यच्छेदनेकरवालस्येव धारा यस्मिन्नुपहतनिर्वृत्तिसद्भावेपि विषयनगृह्णातीति उपकरणस्य निर्वृत्तीन्द्रियाधारकृतार्थत्वात् निर्वृत्तिराकारः साच बाह्याभ्यन्तरभेदाद्विधा तत्रबाह्याअनेकप्रकारा आभ्यन्तरापुनः क्रमेणश्रोत्रादीना कादम्बपुष्प १ धान्यमसूर २ अतिमुक्तकपुष्पचन्द्रिका ३ क्षुरप्र ४ नानाकारसस्थाना ५ लब्ध्युपयोगेन भावेन्द्रिय लब्धीन्द्रिय पुनस्तदावरणक्षयोपशमरूप उपयोगेन्द्रिय यः स्वविषये व्यापार तस्येति लब्धीन्द्रियस्य तेनेति भावेन्द्रियेण उपयोगरूपेण अर्थग्रहणेन अस्मल्लक्षितामिति स्वपरावभास्येव ज्ञानं अमूदृशमिति भवदुक्त भौतिकमिति महाभूतोद्भवमेव तदिति इन्द्रिय तत्रेति अर्थोपलब्धौ स्वार्थसम्विदिति स्वपरज्ञानं यतइति इन्द्रियाभावात् तदभावइति प्रकाशाभावः तद्धेतुरिति प्रकाशहेतु. तदिति इन्द्रियं तादृशमिति मनसार्थेनच संसृष्ट तत्रेति मनसि तस्येति अणुपरिमाणत्वस्य युगपदिति समकाल मनोज्ञानेन्द्रियज्ञानयोरुत्पादप्रसक्तिः अर्थस्येत्यादि प्रमिताविति अर्थोपलब्धौ प्रसाधनेति साधनपटिष्ठोहेतुः आसन्नस्येति सन्निकर्षस्य ।

(प०)—परम्पराहेतुर्वेति प्रामाण्येन, अञ्जनादेरपीति तस्यापि चक्षुर्नैर्मल्य करणादिलाऽर्थोपलब्धिहेतुत्वात । उपकरणमिति इन्द्रियशक्तिरूपम्। निर्वृत्तिरूपमिति

निवृत्तिर्द्विविधा बाह्यनिर्वृत्तिरान्तर्निर्वृत्तिश्च । बाह्यनिर्वृत्तिः श्रोत्रादिषु कर्णशष्कुल्यादिरूपा आन्तर्निर्वृत्तिस्त्वियम् । कदम्बपुष्पगोलकाकारं श्रोत्रं मसूराकारं चक्षुः अतिमुक्तकपुष्पाकारं घ्राणेन्द्रियम् । क्षुरप्रसंस्थानं रसनम् । नानाकारं स्पर्शनम् । अर्थग्रहणशक्तिरूपस्येति क्षयोपशमरूपस्य । तेनेति उपयोगेन । तदिति इन्द्रियम् । तत्रेति अर्थोपलब्धौ । नह्यव्यापृत आत्मेत्यादि मधुमतेऽपि स्पर्शादीनां फलं तावदात्मन एव । प्रकाशप्रसङ्गादिति तदाप्यव्यापृतत्वात् । तदभावइति प्रकाशाभाव । तत्तादृशमस्त्येवेति मनसाऽर्थेन च सन्निकर्षम् । तत्रेति मनसि । तस्येति अणुपरिमाणत्वस्य । प्रमाणेन प्रतिहतत्वादिति मूलपाठ क्वचित्प्रत्यक्षज्ञप्तिकरणत्वादिति प्रत्यक्षं पञ्चेन्द्रियग्राह्यं ज्ञानं तस्य करणं साधकतमम् । क्वचित्कारणत्वादिति पाठ साऽपि रम्य, तस्येति अणुपरिमाणत्वस्य युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गस्य । अञ्जनभोजनाद्यपीति तद्धि अञ्जनभोजनादिकं व्यवहितं कारणम् ।

(रत्ना०)—अनधिगतार्थाधिगन्तृप्रमाणमित्यपिप्रमाणलक्षणं न मीमांसकस्य मीमांसामांसलतां सूचयति । प्रत्यभिज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथात्रापूर्वोऽप्यर्थः प्रथते । इदानीन्तनमस्तित्वं नहि पूर्वधियाधिगतमिति चेत् । इदमन्यत्रापि तुल्यं । उत्तरक्षणसत्त्वस्य प्राक्क्षणवर्तिसम्वेदनेनावेदनात् पूर्वोत्तरक्षणयोः सत्त्वस्यैक्यात् कथन्तेन तस्यावेदनमिति चेत् प्रत्यभिज्ञागोचरेऽपि तुल्यमेतत् । रजतगृह्यमाणहि चिरस्थायीति गृह्यते इति वचनात्प्रागेव तद्वेदने च तदिदानीमस्ति न वा कीदृग्वाऽस्तीति तदनन्तरं न कोपि सन्दिहीत । ततोऽपार्थकमेवानधिगतेतिविशेषणं व्यवच्छेद्याभावात् । नचाव्यापकत्वदोषः प्रकृतलक्षणे प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणव्यक्तिव्यापकत्वात् । नाप्यतिव्यापकत्वकलङ्कः । संशयाद्यप्रमाणविशेषणनिवर्त्तनात् । नाप्यसम्भवसम्भवः प्रमाणं स्वपरव्यवसायिज्ञानं प्रमाणत्वान्यथानुपपत्तेरित्यतस्तत्र स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वसिद्धेः ।

(टि०)-प्रत्यभिज्ञेति सएवायमिति अत्रेति प्रत्यभिज्ञाने इदमन्यत्रापीत्यादि अन्यत्रापीति अधिगतार्थाधिगन्तृषु धारावाहिज्ञानेषु तेनेति पूर्वक्षणेन तस्येति उत्तरक्षणस्य तद्वेदनेति पूर्वोत्तरक्षणयोर्ज्ञाने व्यवच्छेद्येति विशेषणादि व्यवच्छेदकमस्य व्यवच्छेद्यं नास्ति नचाव्यापकेत्यादि व्यक्तीति विशेष अतस्तत्रेति प्रमाणे ।

(प०)–प्रमाणत्वान्यथानुपपत्तेरिति भवतिहि धर्मिविशेषेसाध्ये धर्मिसामान्य हेतु। तत्रेति प्रमाणत्वान्यथानुपपत्त्याख्यहेतौ।

(रत्ना०)–अत्रचायकण्टकोद्धारप्रकारस्तथाहि। नतावदत्रपक्षप्रतिक्षेपदक्षदोषसश्लेषः। अयंहिभवन् किं प्रतीतसाध्यधर्म्मविशेषणत्वमनभीप्सितसाध्यधर्म्मविशेषणता निराकृतसाध्यधर्म्मविशेषणत्वं वा भवेदिति भेदत्रयीत्रिवलीव तरलाक्षीणामुन्मीलति। तत्र न तावत् प्रतीतसाध्यधर्म्मविशेषणत्वमत्राख्यायमानं सख्यावतां ख्यातये यतः प्रसिद्धमेव साध्यंसाधयतामेतदुन्मज्जति। आपोद्रवाइत्यादिवत्। नचैतत्प्रमाणलक्षणमद्यापि परेषां प्रसिद्धिकोटिमाटीकिष्ट नाप्यत्रानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणतामाषणीया साहिस्वानभिप्रेत साध्य साधयतामर्थीमतां धावतिशौद्धोदनस्य नित्यत्वसाधनवत्। नचार्हतानामेतत् प्रमाणलक्षणमनाकाङ्क्षित। नापिनिराकृतसाध्यधर्म्मविशेषणत्वमत्रोपपत्तिपद्धतिप्रातिबद्धतां दधाति। ताद्धि प्रत्यक्षेण अनुमानेनागमेनवा साध्यस्यनिराकरणाद् भवेत्। नचैतदनुष्णस्तेजोऽवयवी नास्ति सर्वज्ञो जैनेनरजनिभोजनं भजनीयमित्यादिवत् प्रत्यक्षानुमानागमादिभिर्बाधासम्बन्धवैधुर्यं दधानमीक्ष्यते। तस्मान्नात्र दोषः पक्षस्य सूक्ष्मोप्युत्प्रेक्षितु पार्यते। नापिहेतोः स खल्वसिद्धताविरुद्धताव्यभिचारोवा भवेत् यदितावदसिद्धतातदापि किमन्यतरासिद्धिरुभयासिद्धिर्वाभवेत् अन्यतरासिद्धिश्चेत् तदापि वादिनः प्रतिवादिनोवाऽन्यतरस्येयमसिद्धिः स्यात्। यदिवादिनस्तदा किंस्वरूपद्वारेणाश्रयद्वारेणभिन्नाधिकरणताद्वारेण पक्षैकदेशद्वारेण प्रतिज्ञार्थैकदेशद्वारेण वासौ स्यात्। स्वरूपद्वारेणचेत् तत्किं हेतुस्वरूपे विप्रतिपत्तेरप्रतिपत्तेः सन्देहाद्वा। नप्राच्य प्रकारः सारः प्रमाणत्वाख्यहेतुस्वरूपे समस्तप्रामाणिकपरिषदामविवादात्। नापि द्वितीयः प्रमाणस्वरूपमप्रतिपद्यमानस्य वादिनोऽप्रामाणिकत्व प्रसङ्गात्। नापि तृतीयः सर्वथैवानिर्णीतप्रमाणस्वरूपस्यप्रतिपत्तुस्तत्र सन्देहानुत्पादात्। नखलुसकलकालमनाकलितस्थाणुत्वस्य स्थाणुत्वपुरुषत्वोल्लेखी सन्देहः कस्यापि सम्पद्यते तत्स्वरूपप्रतिपत्तौ वा कचित्कथं

सर्वथा प्रमाणस्वरूपे सशय स्यात । आश्रयासिद्धिव्यधिकरणासिद्धीतु वादिनो जैनस्य दोषावेव नसम्मतौ अस्ति सर्वज्ञः सुनिश्चितासम्भवद्बाधकप्रमाणत्वादुदेप्यतिशकटकृत्तिकोदयादित्यादेर्गमकत्वेन स्वीकृतत्वात् । सम्मतत्वेवा नतयोऽत्राऽवकाशशङ्काशङ्कुसङ्कथा । प्रमाणस्य धर्म्मिण सकलवादिनामविवादास्पदत्वात् प्रमाणत्वहेतोस्तत्रवृत्तिनिर्णयाच्च । पक्षैकदेशासिद्धतापि नात्रसाधीयस्तां दधाति । साहि सम्पूर्ण पक्षाव्यापकत्वे सति सम्भविनी । सचेतनास्तरवः स्वापादित्यादिवत् नचैतदत्रास्तिनाप्यनित्यःशब्दो नित्यत्वादित्यादिवत् प्रतिज्ञार्थैकदेशाऽसिद्धताऽभिधानीया । तस्यास्तत्त्वतः स्वरूपासिद्धिरूपत्वादन्यथा-धर्म्मिणापि हेतुत्वे तत्प्रसङ्गात् । स्वरूपासिद्धिश्चात्र न यथास्थेमान मास्तिष्नुते तथानन्तरमेवन्यरूर्णातिनवादिनःसाधनमसिद्धमेतत् नापि प्रतिवादिनस्तत्राप्येव प्रकारकल्पनाप्रबन्धस्य प्रायः समानत्वात् । अत एव वादिप्रतिवाद्युभयस्यापि नासिद्धमिदम् ।

(टि०)-अयहीति दोषसंश्लेष अत्रेति विद्वज्जनसदसि संख्यावतां विदुषां तार्किकाणा प्रसिद्धये तत्किंहेतिरित्यादि विप्रतिपत्तेरिति सं-शयात् अप्रतिपत्तेरिति अनध्यवसायात् तत्रेति प्रमाण-रूपेति प्रमाणस्वरूपप्रतिपत्तौ वा क्वचित्सन्देहेऽपि ॥स्तास्तवशइात विकल्पसिद्धस्यापि धर्म्मिण. सिद्धत्वाज्जैनस्य प्रमाणत्वेति प्रमाणत्वादिति लक्षणस्यहेतो तत्रेति प्रमाणेवर्त्तननिश्चयात् पक्षैकेत्यादि सेति पक्षैकदेशा-ऽसिद्धता तस्याइति प्रतिज्ञार्थैकदेशाऽसिद्धताया धर्म्मिणइति नित्यः शब्दोनित्यत्वादित्यत्र नित्यत्वस्य साधनत्वे प्रमाण स्वपरव्यवसायि ज्ञान प्रमाणत्वादितिवत् तत्प्रसङ्गादिति प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धताप्रसक्तेः आस्ति घ्नुतेइति ष्टिर्‌आस्कन्दनआङ्पूर्व. स्वादि उपसर्गेणाद्धात्वर्थोबलादन्य त्रनीयते इतिवचनात् स्थिरत्वमाश्रयति स्वपरत्वमाश्रयति ।

(पं०)—क्वचित्कथंसर्वथा प्रमाणस्वरूपे सशयः स्यादिति अपित्वेकदेशेनैव स्यात् । तत्प्रसङ्गादिति प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धताप्रसङ्गात् ।

(रत्ना०)-एवञ्च कथमिदं साधनमसिद्धिसम्बन्धं दधीत । नापि विरुद्धताबन्धकीसम्पर्ककलङ्कितमेतत् । विपक्षाद्व्यावृत्तत्वात् । नापि व्यभिचारपिशाचसञ्चारदुस्सञ्चरं । यतोनिर्णीतविपक्षवृत्तित्वेन सन्दिग्धविपक्षवृत्तित्वेन वाऽत्र व्यभिचारः प्रोच्यते । नतावदाद्येन । अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादित्यादिवद्विपक्षे वृत्तिनिर्णयाभावात् । स्वपरव्यवसायिज्ञानस्य हि विपक्षः संशयादिर्घटादिश्च । नच तत्र कदाचन प्रमाणतावतिवर्त्ति । नापि द्वितीयेन विवादापन्नः पुमान् सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वादित्यादिवद्विपक्षे वृत्तिसन्देहस्यासम्भवात् । संशयघटादिभ्यः प्रमाणत्वव्यावृत्तेर्निर्णीतत्वात् । तन्नानैकान्तिकत्वलक्षणमपिदूषणमत्रोपढौकत इति न हेतोरपि कलङ्ककलिकापि प्रोन्मीलति । निदर्शनं पुनर्नोपदर्शितमेवात्रेति न तद्दोषोद्धारसंरम्भः। भवतु वा तदपि व्यतिरेकरूपं संशयघटादि न चात्र कश्चिद्दूषणकणः । सखल्वसिद्धसाध्यव्यतिरेकोसिद्धसाधनव्यतिरेकोसिद्धोभयव्यतिरेकः सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः सन्दिग्धोभयव्यतिरेकोऽव्यतिरेकोऽप्रदर्शितव्यतिरेकोविपरीतव्यतिरेको वा स्यात् तत्र न तावदाद्याः षट्घटादौसाध्यसाधनव्यतिरेकस्य स्पष्टनिष्टङ्कनात् । नापि सप्तमः व्याप्त्याऽत्र व्यतिरेकनिर्णयात् । नाप्यष्टमनवमौ यत्र नस्वपरव्यवसायिज्ञानत्वं नतत्र प्रमाणत्वमिति व्यतिरेकोपदर्शनादित्यतो निष्कलङ्कादनुमानात् तल्लक्षणसिद्धेरनवद्यमिदं लक्षणम् ।

(टि०)—स्वपरव्यवसायीत्यादि संशयादिरिति स्वपरव्यवसायिनो विपक्षः संशयादिः ज्ञानस्यतु विपक्षो घटादिः नचतत्रेति संशयादौ घटादौवा सखल्विति असिद्ध साध्याभावो यस्य व्यतिरेकोभाव उच्यते विपरीतव्यतिरेको यथा यत्रनप्रमाणत्वं नतत्र स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वमिति साधनोपसंहरणपूर्वसाध्यस्योपसंहारः अनुमानादिति प्रमाणत्वलक्षणात् तल्लक्षणेति प्रमाणलक्षणसिद्धः लक्षणमिति स्वपरव्यवसायित्वरूपम् ।

(प०)—विपक्षेवृत्तिसन्देहस्यासम्भवादिति विपक्षे उपरखण्डे ।

अथात्रैवज्ञानमिति विशेषणं समर्थयन्ते ।

मू०-अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमंहिप्रमाणमतोज्ञानमेवेदमिति ।

(रत्ना०)-अभिमतमुपादेयमनभिमतं हेयं तद्द्वयमपि द्वेधा मुख्यं गौणंच । तत्र मुख्यं सुखं दुःखंच गौणं पुनस्तयोः कारणं कुसुमकुङ्कुमकामिनीकटाक्षादिकं खलकलहकालकूटकण्टकादिकंच ॥ एवंविधयोरभिमतानाभिमतवस्तुनोर्यौ स्वीकारतिरस्कारौ प्राप्तिपरिहारौ तयोः क्षमंसमर्थं प्रापकं परिहारकंचेत्यर्थः अनयोरुपलक्षणत्वादेतदुभयाभावस्वभावः उपेक्षणीयोप्यत्रार्थो लक्षयितव्यः । रागगोचरः खल्वभिमतो द्वेषविषयोऽनभिमतोरागद्वेषद्वितयानालम्बनन्तु तृणादिरूपेक्षणीयस्तस्यचोपेक्षकं प्रमाणं तदुपेक्षायां समर्थमित्यर्थः हिर्यस्मादर्थे यस्मादभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं प्रमाणमतइदज्ञानमेव भवितुमर्हति । नाऽज्ञानरूपं सन्निकर्षादिकं प्रयोगश्च प्रमाणं ज्ञानमेव अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमत्वात् यत्तु नैवं नतदेवं यथास्तम्भस्तथाचेदं तस्मात्तथा ।

(टि०)-अथेत्यादि अत्रैवेति सूत्रे ।

उपपत्त्यन्तरं प्रकटयन्ति ।

मू०-नवैसन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नं।तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेरिति ।

(रत्ना०)—अयमर्थः । यथासम्प्रतिपन्नस्य पटादेरर्थान्तरस्याज्ञानरूपस्य स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वाभावात् प्रामाण्यन्नोपपत्तिश्रियमाश्रियत्तथासन्निकर्षादेरपि प्रयोगः सन्निकर्षादिर्नप्रमाणव्यवहार-

भाक् स्वार्थव्यवसितावसाधकतमत्वाद्यदेवं तदेव यथापटस्तथाचायं तस्मात्तथा ।

(टि०)—नवैसन्निकर्षादिरित्यादि तस्येति सन्निकर्षादेः स्वार्थेति स्वपरव्यवसाये।

(प०)—सम्प्रतिपन्नस्येति उभयवादिसम्मतस्य।

अथास्यसाधनस्यासिद्धिसम्बन्धवैधुर्यं व्यञ्जयन्तः सूत्रद्वयं ब्रुवते ।

मू०-नखल्वस्य स्वनिर्णीतौ करणत्वं स्तम्भादेरिवाचेतनत्वात् । नाप्यर्थनिश्चितौ स्वनिश्चितावकरणस्यकुम्भादेरिवतत्राप्यकरणत्वादिति ।

(रत्ना०)—अस्येति सन्निकर्षादेः करणत्वं साधकतमत्वं नाप्यर्थनिश्चिताविति अस्य करणत्वमितियोगः । तत्रापीत्यर्थनिश्चितावपीत्यर्थः । शेषमशेषमुत्तानार्थम्। प्रयोगौतु सन्निकर्षादिः स्वनिर्णीतौकरण नभवत्यचेतनत्वाद्य इत्य सइत्थं । यथास्तम्भस्तथाचाय तस्मात् तथा सन्निकर्षादिरर्थनिश्चितौ करण नभवति स्वनिश्चितावकरणत्वाद्यएवं स एवं यथास्तम्भो यथोक्तसाधनसम्पन्नश्चायं । तस्माद्यथोक्तसाध्यः। अत्र केचिद्यौगाः सङ्गिरन्ते । सन्निकर्षादिर्नप्रमाणव्यवहारभागित्यादि यदवादि तत्रादिशब्दसूचितकारकसाकल्यादेः काममप्रामाण्यमस्तु सन्निकर्षस्यतु प्रामाण्यापकर्षो नोमर्षप्रकर्षसिद्धये तस्य।र्थोपलब्धौ साधकनमत्वावधारणेन स्वार्थव्यवसितावसाधकतमत्वादित्यत्र हेत्वकदेशस्यासिद्धेः । यत्तु तत्सिद्धौ साधनमवुनेवाभ्यधुस्तदसाधीयः प्रदीपेन व्यभिचारात् । तस्य स्वनिश्चितावकरणस्याप्यर्थनिश्चितौकरणत्वादिति । तदेतन्नपापात्र मर्थोपलब्धौसन्निकर्षस्यसाधकतमत्वासिद्धेर्यत्रहिप्रमात्राव्यापारितेसत्यवश्यंकार्यस्योत्पत्तिरन्यथा पुनरनुत्पत्तिरेव । तत्त्र साधकतम यथा

छिद्रायां दात्र नच नभसि नयनसन्निकर्षसम्भवेपि प्रमोत्पत्तिः । रूपस्य सहकारिणोऽभावात् तत्रतदनुत्पत्तिरितिचेत् । कथमसौ रूपेपि स्यात् । नहिरूपे रूपमस्ति निर्गुणत्वाद्गुणानां नापि तदाधारभूते द्रव्ये रूपान्तरमस्ति यावद्द्रव्यभाविसजातीयगुणद्वयस्य युगपदेकत्र त्वया नभ्युपगमात् । अवयवगत रूपमवयविरूपोपलब्धौ सहकारि समस्त्येवेति चेत् । कथं त्र्यणुकावयविरूपोपलम्भो भवेत् । नहिद्व्यणुकलक्षणावयवत्रयवर्त्तिरूपमुपलभ्यते । यत सहकारि स्यात् । अनुपलभ्यमानमपितत्रसहकारीतिचेत् । तर्हिकथनतप्तपाथसि पावकोपलम्भसम्भवस्तदवयवेष्वनुपलभ्यमानस्य रूपस्य भावात् यदिचरूपसहकारि कल्प्यते तदा समाकलितसकलनेत्रगोलकस्य दूरासन्नतिमिररोगावयविनः कथनोपलब्धिः ।

(टि०)—अथास्येत्यादि साधनस्येति स्वार्थव्यवसितावसाधकतमत्वादित्येव रूपस्य वैधुर्यमिति अभाव साधकतमत्वमिति प्रमाणत्व यद्दर्थमिति योचेतन. सत्त्वनिश्चितौ करण नभवति सन्निकर्षादिरित्यादि तत्रेति सन्निकर्षादौ कारकेति कारकाणि सहकारिकारणानि उपादानादीनि च तेषां सकलतया' तस्येति सन्निकर्षस्य अत्रेति पक्षे हेत्वेकदेशेति स्वार्थव्यवसितावसाधकतमत्वाद्वस्तुस्वव्यवसितावसाधकतमत्व सन्निकर्षस्यार्थव्यवसितौतुसाधकतमइति हेत्वेकदेशोऽसिद्ध तत्सिद्धाविति अर्थव्यवसितिविषयेऽसाधकतमत्वासिद्धौ तस्येति सन्निकर्षस्य प्रदीपस्य च यत्र हीति दात्रादौ अन्यथेति अव्यापारित्वे तदिति दात्रादि तत्रेति कार्योत्पत्तौ रूपस्येति नीलपीतादेः तत्रेति नभसि तदनुत्पत्तीति प्रमानुपपत्तिः अमानिति प्रमा यावद्द्रव्येति संयोगसख्यादयो गुणा अयावद्द्रव्यभाविन अपरेत विपरीता यावद्द्रव्यभाविनइत्यर्थः कथंत्र्यणुकेति अणुद्वयसयोगेद्व्यणुकः द्व्यणुकत्रयेणत्र्यणुक स्यादित्यौलूक्यासिद्धान्त' अनुपलभ्येत्यादि तदिति द्व्यणुकलक्षणमवयवत्रय तत्रेति त्र्यणुकावयविरूपोपलम्भे पावकेति चाक्षुषप्रत्यक्षेण ग्रहणाभावः तदवयवेष्विति पावकावयवेषु रूपस्येति अग्ने. समाकलितेति आवेष्टितसमग्रनयननीलमणे. ।

(प०)–यथोक्तसाधनसम्पन्नश्चायमिति अयमयोगे । हेतोरेकदेशस्यासिद्धेरिति तस्य स्वव्यवमितौ साधकतमत्वं नास्ति अथान्यव्यवमितौ च सुतरामस्ति । तत्सिद्धाविति अर्थव्यवमितिविषयेऽसाधकतमत्वासिद्धौ । अभ्यधुरिति भवन्त । तत्रेति नमसि । तदनुत्पत्तिरिति प्रमानुत्पत्ति । रूपान्तरमस्तीति रूपान्तरम् कृष्णादि । कथन्त्र्यणुकावयविरूपोपलम्भ इति त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुक अवयवगतरूपानुपलम्भे सति कथन्त्र्यणुकावयविरूपोपलम्भो भवेत् इतिवाक्यभावार्थः । रूपस्य भावादिति अग्न सत्त्वस्य ।

(रत्ना०)–अथात्यन्तासत्त्वभावोपिसहकारी नचासौ तिमिरे स्तीतिचेत् । नन्वियमासत्तिरात्मापेक्षया शरीरापेक्षया लोचनापेक्षया तदधिष्ठानापेक्षया वा विवक्षाचक्रे प्रेक्षादक्षेण । आद्येकल्पे कथं कस्यापि पदार्थस्योपलब्धिर्व्यापकस्यात्मनः सर्वभावैरासत्तिसम्भवात् द्वितीयेकथं करतलतुलितमातुलिङ्गादेरुपलम्भः । तृतीये कथक्वापि चाक्षुषप्रत्यक्षमुन्मज्जेत् चक्षुष प्राप्यकारित्वकक्षीकारेण सर्वत्रस्वगोचरेणासत्तिसद्भावात् । तुरीयेकथमधिष्ठानसंयुक्ताञ्जनशलाकायाः समुपलब्धिः । अथयेनांशेनतस्यास्तत्रससर्गः सनोपलभ्यतएवनैवमवयविनानिरंशत्वेन स्वीकारात् । अपिचकथमुदीचीप्रतिव्यापारितनेत्रस्य प्रमातुर्नकाञ्चन काञ्चनाचलोपलब्धिमनुभवामः । नचदवीयस्त्वान्नतत्रनेत्ररश्मयः प्रसर्तुं शक्तास्तेषां शशाङ्केपिप्रसरणाभावापत्तेः । अथ तदालोकमिलितास्तवर्द्धन्ते तर्हिखरतरकरनिकरनिरन्तरापूरितविष्टपोदरे मरीचिमालिनि सति सुतरां सुराद्रिमभिसर्पता तेषां वृद्धिर्भवेत् । नच दिनकरमरीचीनां नितरां कठोरत्वेन तैस्तेषां प्रतिघातस्तदालोककलापाकलितकलशकुलिशादिपदार्थानामप्यनुपलम्भापत्तेः । ततोनसन्निकर्षसद्भावेप्यवश्य सम्वेदनोदयोऽस्ति । नापितदभावेऽभावएव । प्रातिभप्रत्यक्षाणामपि संवेदनविशेषाणाच तत्कालाविद्यमानवस्तुविषयतया सन्निकर्षाभावेपि समुद्भवात् । तन्नसन्निकर्षस्यसाधकतमत्व साधुत्वसौधाध्यासधैर्यमार्जिजत् । यच्चप्रदीपेन व्यभिचारमुदचीचर सोपिनचतुरचेतश्चमत्कारचञ्चुः प्रदीपस्यमुख्यवृत्त्याकरणत्वानुपपत्तेर्नेत्रसहकारितयाकरणत्वोपचारात् ।

यथाचोपचारादर्थव्यवसितौकरणमयं तथास्वव्यवसितावपि नहिप्रदीपो-पलम्भेप्रदीपान्तरान्वेषणमस्ति । किंत्वात्मनैवात्मानमयम्प्रकाशयतीति-व्यभिचार । तन्नसन्निकर्षस्यार्थव्यवसितावसाधकतमत्वमसिद्धम् । अन-येवदिशा कारकसाकल्यादेरप्यर्थव्यवसितावसाधकतमत्व समर्थनीयमिति नहेत्वेकदेशासिद्धिः ।

(टि०)-असाविति अत्यन्ताभावः कथंकस्यापीति नकस्यापि नक-स्यापि प्राप्नोतीत्यर्थ. कथकापीति क्वापिनक्वापीत्यर्थः तस्याइति अञ्जन शलाकायाः तत्रेति अधिष्ठाने सइति अश' अपिचकथमित्यादि दवीयस्त्वा-दिति दूरत्वात् तत्रेति काञ्चनाचले तेषामिति नेत्ररश्मीनां तदालोकेति तत्पशशाङ्कस्या लोकेन सङ्गताः तइति रश्मयः तेषामिति नयनकिरणानां तैरिति दिनकरमरीचिभि. तेषामिति नेत्राशूनां तदालोकेति दिनकर निकरालोककलापेन तदभावेइति सन्निकर्षाभावे प्रातिभेति केवलज्ञानादि-संवेदनानां अयमिति प्रदीप ।

(प०)—कथकस्यापिपदार्थस्योपलब्धिरिति नकस्यापि प्राप्नोति । कथं क्वापि चाक्षुषप्रत्यक्षमुन्मज्जेदिति नक्वापीत्यर्थ । चक्षुषः प्राप्यकारित्व-कक्षीकारेणेति भवद्भि । तस्या इति अञ्जनशलाकाया स्वीकारादित्यत्राऽन्व । अपिचेति यद्यत्यन्ताभावः सहकारीतिगम्यम् । तदालोकमिलिता इति शशाङ्कालोकमिलिता । तदभावेइति सन्निकर्षाभावे । करणमयमिति अयदीप ।

अथव्यवसायीतिविशेषणसमर्थनार्थमाहुः ।

मू०-तद्व्यवसायस्वभावंसमारोपपरिपन्थि-त्वात्प्रमाणत्वाद्वेति ॥

(रत्ना०)—तत्प्रमाणत्वेनसम्मतज्ञान व्यवसायस्वभावं निश्चयात्मक-मित्यर्थः समारोप. संशयविपर्ययानध्यवसायस्वरूपोऽनन्तरमेव निरूप-यिष्यमाणस्तत्परिपन्थित्व तद्विरुद्धत्व यथावस्थितवस्तुग्राहकत्वमिति यावत् प्रमाणत्वाद्वातत्तथाविध वाशब्दोविकल्पार्थः तेनप्रत्येकमेवामूहेतू-

प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्यव्यवसायस्वभावत्वसिद्धौसमर्थावित्यर्थः । प्रयोगौतु प्रमाणत्वाभिमत ज्ञान व्यवसायस्वभावं समारोपपरिपन्थित्वात्प्रमाणत्वाद्वा यत्पुनर्नैवं नतदेव यथाघटः प्रोक्तसाधनद्वयाऽधिकरण चेदं । तस्माद्व्यवसायस्वभावमिति । अत्रैकदेशेनपक्षस्य प्रत्यक्षप्रतिक्षेपमाचक्षतेभिक्षवस्तथाहि । संहृतसकलविकल्पावस्थायां नीलादिदर्शनस्य व्यवसायवन्ध्यस्यैवानुभवात्पक्षीकृतप्रमाणैकदेशस्य प्रत्यक्षस्य व्यवसायस्वभावत्वसाधनमसाधीयस्तदसाधिष्ट यतः केनप्रत्यक्षेणतादृक्षस्य तस्यानुभवोभिधीयते ऐन्द्रियेण मानसेन योगिसत्केन स्वसंवेदनेन वा नाद्येन तत्रेन्द्रियकुटुम्बस्य व्यापारपराङ्मुखत्वात् । नद्वितीयेन तस्येन्द्रियज्ञानपरिच्छिन्नपदार्थानन्तरक्षणसाक्षात्कारदक्षत्वात् । नतृतीयेन अस्मादृशांयोगिप्रत्यक्षस्पर्शशून्यत्वात् । योगीतुतथाजानातीतिकोशपानप्रत्यायनीयं । नापि तुर्येण यतस्तत्स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाण स्यादनुरूपविकल्पोत्पादकत्वाद्वा । आद्यपक्षे प्रत्यक्ष क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादावपि प्रमाणतामास्कन्देत् । द्वितीयपक्षोप्यक्षमः संहृतसकलविकल्पावस्थाभाविनीलादिदर्शनानन्तर नीलादिरयमित्यर्थोल्लेखशेखरस्यैव विकल्पस्य प्रायेणानुभवात् । यत्रापिनीलादिज्ञान ममोत्पन्नमिति ज्ञानोल्लेखी विकल्पस्तत्रापिज्ञानमात्रोल्लिखित्वादस्यतत्रैवदर्शनस्यप्रामाण्यस्यान्नतुतन्निर्विकल्पकत्वे । अपिच विकल्पस्यापिकथसिद्धिः स्वसंवेदनप्रत्यक्षादितिचेत् । तस्यापिस्वरूपोपदर्शनमात्रात्प्रामाण्येतदेवदूषण विकल्पान्तरोपजननात्पुनरनवस्था । तथाच कथस्वसंवेदनस्य प्रामाण्यसिद्धिर्यतस्तेन बाधापक्षांशेस्यात् ।

(टि०)-अत्रैकदेशेनेत्यादि नीलादीति निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य पक्षीकृतेति पक्षोज्ञान प्रत्यक्षपरोक्षरूप तस्यैकदेशस्य प्रत्यक्षस्य तादृक्षस्येति व्यवसायवन्ध्यस्य तस्येति नीलादि दर्शनस्य तत्रेति निर्विकल्पकप्रत्यक्षे इन्द्रियेति नह्रीन्द्रियाणाघटादिवत्प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष भवति तस्येति मानसस्य ऐन्द्रियणपरिछिन्नेरूपादौ तदनन्तरयद्रूपादि ततस्तत्रमनोज्ञानप्रवर्त्तते नापितुर्येणेत्यादि तादीति स्व०वदन अनुरूपेति निर्विकल्पकमिदमिति

यथाचोपचारादर्थव्यवसितौकरणमयं तथास्वव्यवसितावपि नहिप्रदीपोपलम्भेप्रदीपान्तरान्वेषणमस्ति । कित्वात्मनैवात्मानमयम्प्रकाशयतीतिकव्यभिचार । तत्रसन्निकर्षस्यार्थव्यवसितावसाधकतमत्वमसिद्धम् । अनयैवदिशा कारकसाकल्यादेरप्यर्थव्यवसितावसाधकतमत्व समर्थनीयमिति नहेत्वेकदेशासिद्धिः ।

(टि०)-अभाविति अत्यन्ताभावः कथकस्यापीति नकस्यापिनकस्यापि प्राप्नोतीत्यर्थ. कथंकापीति कास्वपिनकथापीत्यर्थः तस्याइति अञ्जन शलाकायाः तत्रेति अधिष्ठाने सइति अक्षः अपिचकथमित्यादि दवीयस्त्वादिति दूरत्वात् तत्रेति काञ्चनाचले तेषामिति नेत्ररश्मीना तदालोकेति तस्यशशाङ्कस्या लोकेन सङ्गताः तइति रश्मय. तेषामिति नयनकिरणाना तैरिति दिनकरमरीचिभि तेषामिति नेत्रांशूना तदालोकेति दिनकर निकरालोककलापेन तदभावेइति सन्निकर्षाभावे प्रातिभेति केवलज्ञानादिसंवेदनाना अयमिति प्रदीप ।

(प०)—कथकस्यापिपदार्थस्योपलब्धिरिति नकस्यापि प्राप्नोति । कथं कापि चाक्षुषप्रत्यक्षमुन्मज्जेदिति नक्वापीत्यर्थं । चक्षुषः प्राप्यकारित्वकक्षीकारेणेति भवाङ्गे । तस्या इति अञ्जनशलाकायाः स्वीकारादित्यतोऽग्रे । अपिचेति यथास्य तामस्यभाव सहकारीतिगम्यम् । तदालोकमिलिता इति शशाङ्कालोकामिलिता । तदभावेइति सन्निकर्षाभावे । करणमयमिति अयदीप ।

अथव्यवसायीतिविशेषणसमर्थनार्थमाहुः ।

मू०-तद्व्यवसायस्वभावं समारोपपरिपन्थित्वात्प्रमाणत्वाद्वेति ।

(रत्ना०)—तत्प्रमाणत्वेनसम्मतज्ञान व्यवसायस्वभाव निश्चयात्मकमित्यर्थः समारोपः संशयविपर्ययानध्यवसायस्वरूपोऽनन्तरमेव निरूपयिष्यमाणस्तत्परिपन्थित्व तद्विरुद्धत्वं यथावस्थितवस्तुग्राहकत्वमिति यावत् प्रमाणत्वाद्वातत्तथाविध वाशब्दोविकल्पार्थः तेनप्रत्येकमेवामूहेतू-

प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्यव्यवसायस्वभावत्वसिद्धौसमर्थावित्यर्थः । प्रयोगौतु प्रमाणत्वाभिमत ज्ञान व्यवसायस्वभावं समारोपपरिपन्थित्वात्प्रमाणत्वाद्वा यत्पुनर्नैव नतदेव यथाघटः प्रोक्तसाधनद्वयाऽधिकरण चेदं । तस्माद्व्यवसायस्वभावमिति । अत्रैकदेशेनपक्षस्य प्रत्यक्षप्रतिक्षेपमाचक्षतेभिक्षवस्तथाहि । संहृतसकलविकल्पावस्थायां नीलादिदर्शनस्य व्यवसायवन्ध्यस्यैवानुभवात्पक्षीकृतप्रमाणैकदेशस्य प्रत्यक्षस्य व्यवसायस्वभावत्वसाधनमसाधीयस्तदसाधिष्ट यतः केनप्रत्यक्षेणतादृक्षस्य तस्यानुभवोभिधीयते ऐन्द्रियेण मानसेन योगिसत्केन स्वसंवेदनेन वा नाद्येन तत्रेन्द्रियकुटुम्बस्य व्यापारपराङ्मुखत्वात् । नद्वितीयेन तस्येन्द्रियज्ञानपरिच्छिन्नपदार्थानन्तरक्षणसाक्षात्कारदक्षत्वात् । नतृतीयेन अस्मादृशांयोगिप्रत्यक्षस्पर्शशून्यत्वात् । योगीतुतथाजानातीतिकोशपानप्रत्यायनीय । नापि तुर्येण यतस्तत्स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाणं स्यादनुरूपविकल्पोत्पादकत्वाद्वा । आद्येपक्षे प्रत्यक्ष क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादावपि प्रमाणतामास्कन्देत् । द्वितीयपक्षोप्यक्षमः संहृतसकलविकल्पावस्थाभाविनीलादिदर्शनानन्तर नीलादिरयमित्यर्थोल्लेखशेखरस्यैव विकल्पस्य प्रायेणानुभवात् । यत्रापिनीलादिज्ञान ममोत्पन्नमिति ज्ञानोल्लेखी विकल्पस्तत्रापिज्ञानमात्रोल्लिखित्वादस्यतत्रैवदर्शनस्यप्रामाण्यस्यान्नतुतन्निर्विकल्पकत्वे । अपिच विकल्पस्यापिकथंसिद्धि स्वसंवेदनप्रत्यक्षादितिचेत् । तस्यापिस्वरूपोपदर्शनमात्रात्प्रामाण्येतदेवदूषण विकल्पान्तरोपजननात् पुनरनवस्था । तथाच कथंस्वसंवेदनस्य प्रामाण्यसिद्धिर्यतस्तेन बाधा पक्षांशेस्यात् ।

(टि०)-अत्रैकदेशेनेत्यादि नीलादीति निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य पक्षीकृतेति पक्षोज्ञान प्रत्यक्षपरोक्षरूप तस्यैकदेशस्य प्रत्यक्षस्य तादृक्षस्येति व्यवसायवन्ध्यस्य तस्येति नीलादि दर्शनस्य तत्रेति निर्विकल्पकप्रत्यक्षे इन्द्रियेति नहीन्द्रियाणाघटादिवत्प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष भवति तस्येति मानसस्य ऐन्द्रियणपरिछिन्नेरूपादौ तदनन्तरयद्रूपादि ततस्तत्रमनोज्ञानप्रवर्त्तते नापितुर्येणेत्यादि तादिति स्वसंवदन अनुरूपेति निर्विकल्पकमिदमिति

आद्येपक्षइति प्रत्यक्षस्वरूप दर्शयत् क्षणक्षय ज्ञापयेत् तदाकारोपदर्शनमा-
त्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वेपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तिः यदिप्रत्यक्ष स्वरूपमुपद-
र्शयत् प्रमाण तदामयाक्षणक्षयिणः प्रमाणवाग्रृहीता इत्यस्याध्यात्मस्व-
रूपोपदर्शने प्रमाणतागन्तव्य तथाच क्षणिकत्वानुमाने वैकल्यञ्च स्यात् तथा-
हि यथा दानपरिणामचित्तानुभवः स्वसवेदनाध्यक्षलक्षणस्तद्गत सद्द्रव्य
चेतनादिक विषयीकरोति तथास्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपा
व्यतिरिक्तत्वाद् विषयी कुर्यादिति भावार्थः क्षणक्षयज्ञानात् स्वर्गप्राप्ति
स्याज्जन्तोः क्षणिकाः सर्वसस्काराः इत्येव वासना यकासमार्गइहविज्ञेय
इति वचनात् ॥ बौद्धानामतऽध्यक्षेण क्षणोगृह्यते नतुतत्क्षयो वस्तुनानिरशा-
त्वेनाभिन्नोपि नचयन्निरशवस्तुप्रभवज्ञान तन्निरशग्राहि प्रत्यक्षप्रभवाविक-
ल्पस्य तद्बाधानुपपत्तौ वा हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनाध्यक्षप्रभवनिर्ण
येन तद्ग्रहणोपपत्तेर्निश्चयाविषयीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात् स्वर्ग
प्रापणसामर्थ्यादेरपि तद्गतस्य निश्चयात्तत्र विप्रतिपत्तिर्नस्वर्गोनापितत्प्राप्ति
हेतु कश्चिद्भावइत्यादिरूपाचार्वाकादेर्नस्यात् किंतुस्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य
दानचित्तादभिदावस्तुस्वरूपग्राहिणास्वसवेदनाध्यक्षेणानुभवे सद्द्रव्य-
चेतनत्वादाविव विवादाभावोभवेदिति क्षणक्षयस्वर्गप्रापणेत्यादि बौद्ध
मतेहिनीलाद्यप्रत्यक्ष नीलाद्यर्थामिवतद्गत क्षणक्षयमपि विषयीकरोति पर
नीलाद्यर्थविषयेतत्प्रत्यक्ष अनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात् बौद्धैः प्रमाणमि
ष्यतेतु ततप्रमाणमनुरूपविकल्पोत्पादकत्वाभावात् यत्रैवजनयेदेना तत्रै-
वास्यप्रमाणतेतिवचनात् यत्रैवविषयेइमाकल्पनाजनयेत्तत्रैवविषयेस्यप्रत्य-
क्षस्य प्रामाण्यमित्यर्थः तथास्वसवेदनप्रत्यक्ष बौद्धमतेस्वगतक्षणक्षय सत्त्व-
चेतनत्वादिव विषयीकुर्वदनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात्सत्वादिविषयेप्रमाण
प्रतिपाद्यते क्षणक्षयविषयेत्वप्रमाण तदनुसारिविकल्पाजनकत्वात् तथा हिं-
साविरतिचित्त दानचित्तावस्वर्गहेतुत्वादिनास्वर्गप्रापणसामर्थ्याद्युपेत बौ-
द्धामन्यन्ते तद्धहिंसाविरतिदानचित्तस्वसवेदनप्रत्यक्ष स्वगतसचेतनत्वादि-
कमिव स्वगतस्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिकमपि गृह्णाति गृहीतस्यापि स्वस्वरूपस्य
निरशत्वेनागृहीतरूपान्तराभावात् बौद्धैस्तत्स्वसवेदनप्रत्यक्ष सचेतनत्वादौ
प्रमाण मन्यते स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषयेत्वप्रमाण तद्विषयेविकल्पाजन-
नात् एव च सति हि यदि स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाणमिष्यते तदाक्षणक्षय-
विषयेपि स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषयेपि च तत्प्रमाण भवेत् स्वरूपोपदर्श
नमात्रस्य तत्रापिसद्भावात् नचबौद्धैः क्षणक्षयादिविषये तत्प्रमाणमिष्यते
ततः स्वरूपोपदर्शनादेवेति पक्षोपिनयुक्तइतिभावः ॥ सहृनेति निर्विकल्पक-

ज्ञानावस्थायां भावि यन्नीलादिदर्शनं तत्रापीति निर्विकल्पकसविकल्पक-विचारे ज्ञानमात्रेति निर्विकल्पकसविकल्पकविचाररहित ज्ञानमात्र अस्येति ज्ञानोल्लेखिविकल्पस्य तत्रैवेति ज्ञानमात्रे दर्शनस्येति स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्य दर्शनस्येति स्वसंवेदनस्य नत संवेदनप्रामाण्येन नीलादिज्ञानमभ्रोत्पन्न इति-विकल्पएवसिद्धो नतु निर्विकल्पकत्व तस्य जात्याद्युल्लेखरहिततया निर्देष्टुम-शक्यत्वात् तन्निर्विकल्पकत्वइति स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्यानिर्विकल्पकत्वे तस्यापीति स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्य स्वरूपेति क्षणिकत्वोपदर्शनमात्रात् तदेवेति पूर्वप्रक्रान्त क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादावित्यादि विकल्पान्तरेति विक-ल्पान्तरस्यापि कथंसिद्धिः स्वरूपोपदर्शनमात्रात्तदेव दूषण विकल्पा-न्तरोपजननादनयस्याऽनया दिशा भावनीय यतइति प्रामाण्यसिद्धेः तेनेति स्वसंवेदनेन ।

(प०) तादृक्षस्येति व्यवसायवन्ध्यस्य । तस्येति नीलादिदर्शनस्य । तस्येन्द्रि-यज्ञानेत्यादि । इन्द्रियेण परिछिन्ने रूपादौ तदनन्तर यद्रूपादि ततस्तत्रमनोज्ञान प्रवर्त्तते। इतिधर्मोत्तरतर्कभाषासूत्रव्याख्येय । स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन समनन्तर-प्रत्ययजनित मनो विज्ञानम् । प्रत्यक्षमिति स्वसम्वेदनम् । आस्कन्देदिति यथास्वरूपे अस्येति विकल्पस्य, तत्रैवेति विकल्पे एव ।

(रत्ना०)–अथयन्ननिर्विकल्पक तन्नैवविकल्पेनसहोत्पद्यते । यथावि-कल्पोविकल्पान्तरेण विकल्पेनापि सहोत्पद्यते च प्रत्यक्षं । नचेद नासि-षेधसाधन गन्धर्वविकल्पदशायामपि गोः साक्षात्करणादन्यथासमया-न्तरे तत्स्मरणानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यनुमानबाधितः पक्षैकदेशइतिचेत्तदपि-कवलितकालेन कालान्तरे स्मरणसद्भावाद्व्यवसायात्मकस्यैव प्रत्यक्षस्य प्रसिद्धेर्निर्विकल्पकस्य संस्कारकारणत्वविरोधात्क्षणिकत्वादिवत् । अथा-भ्यासप्रकरणबुद्धिपाटवार्थित्वेभ्यो निर्विकल्पकादपि प्रत्यक्षान्नीलादौ संस्कारः स्मरण च समगंस्त नतु क्षणक्षयादौ तदभावादितिचेत्तदप्यल्पी-योभूयोदर्शनलक्षणस्याभ्यासस्य क्षणक्षयादावक्षोदीयसः सद्भावात् पुनः पुनर्विकल्पोत्पादरूपस्य चाभ्यासस्य परंप्रत्यसिद्धत्वात्तत्रैव विवादात् । क्षण-

---

१ "नीलादौ" इत्यपि पाठान्तरम् ।

भिदेलिमभावाभिधानवेलायां क्षणिकप्रकरणस्यापि भावात्। बुद्धिपाटवस्य क्षणिकत्वादौ नीलादौ च समानत्वात्। तत्प्रत्यक्षस्य निरंशत्वेन कक्षीकारादन्यथा विरुद्धधर्माध्यासेन तस्य भेदापत्तेः॥ अर्थित्वस्यापि जिज्ञासिततत्त्वलक्षणस्य क्षणिकवादिनः क्षणिकत्वे सुतरां सद्भावान्नीलादिवत्। अभिलपितस्वरूपस्य तु तस्य व्यवसायजननं प्रत्यनिमित्तत्वादनभिलपितेऽपि वस्तुनि कस्यापि व्यवसायसम्भवात्। ततो नाऽनंशवस्तुवादिनः क्वचिदेवस्मरणं सङ्गतं। तथाच। यद्व्यवसायशून्यं ज्ञानं न तत्स्मृतिहेतुर्यथा क्षणिकत्वादिदर्शनम्। तथाचाश्वविकल्पकाले गोदर्शनमिति प्रसङ्गस्तथाच तत्स्मृतिहेतुर्नस्याद्भवति च पुनर्विकल्पयतस्तदनुस्मरणं। तस्मात्तद्व्यवसायात्मकमिति प्रसङ्गविपर्ययः। एवं च स्मरणात्तस्य व्यवसायात्मकस्यैव सिद्धेर्व्यवसायस्य च व्यवसायान्तरेण समानकालत्वाभावाद्विकल्पेनापि सहोत्पद्यमानत्वादितिहेतुरसिद्धिबन्ध्यकीसम्बन्धबाधित इति सिद्धम्। अथ न व्यवसायस्वभावत्वेन समारोपपरिपन्थित्वप्रमाणत्वहेत्वोर्व्याप्तिरुपापादि तदभावेऽपि व्यवसायजनकत्वमात्रेण तयोः क्वचिद्भावाविरोधात्। अनुमानं हि व्यवसायस्वभावं सत्समारोपपरिपन्थि प्रमाणं च प्रत्यक्षन्तु व्यवसायजनकमिति कोविरोधइति चेत्। इहतावत्प्रमाणत्वहेतोर्व्याप्तिरुपदर्श्यते। प्रमाणं खल्वविसंवादकमवादिषुः सौगताः अविसंवादकत्वं चार्थप्रापकत्वेन व्याप्तमर्थाप्रापकस्याविसंवादित्वाभावान्निर्विषयज्ञानवत्तदपि प्रवर्त्तकत्वेन व्याप्ति। अप्रवर्त्तकस्यार्थाप्रापकत्वात्तद्वदेव तदपि विषयोपदर्शकत्वेन व्याप्तं स्वविषयमुपदर्शयतः प्रवर्त्तकत्वव्यवहारविषयत्वसिद्धेर्नहि पुरुषं हस्ते गृहीत्वा ज्ञानं प्रवर्त्तयति। स्वविषयतूपदर्शयत्प्रवर्त्तकमुच्यतेऽर्थप्रापकश्चेति।

(टि०)–अथयन्नेत्यादि प्रत्यक्षेण पक्षांशस्य बाधेऽसिद्धे परोक्त तद्बाधकानुमानमाशङ्क्य परिहरत्याचार्यः। अनुमानं चेदं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकं व्यवसायवन्ध्यमित्यर्थः विकल्पैः सहोत्पद्यमानत्वात् ततोयन्निर्विकल्पकमित्यादि व्यतिरेकव्याप्तिः यदिति प्रत्यक्षं निर्विकल्पकविकल्पेन सहोत्पादात् इदमिति विकल्पेनसहोत्पाद्यमानत्वादित्यादि लक्षणं नासिषेधेति असिद्धमिति न गन्धर्वेति तुरगः साक्षात्करणादिति निर्विकल्पकप्रत्य-

१ उत्पादि'' इत्यपि पाठान्तरम्।

क्षेण निष्टङ्कनात् अन्यथेति साक्षात्करणव्यतिरेके तत्स्मरणेति गोस्मृत्यनुत्पादप्रसक्तेः क्षणिकत्वेति क्षणिकत्वादाविवसप्तम्यर्थे वतिःयथाक्षणिकत्वादिविषये निर्विकल्पकत्वाद् ज्ञान न संस्कार जनयति एवं गोविषयेपि नजनयेदित्यर्थः तदभावादिति अभ्यासप्रकरणाद्यभावात् अक्षोदीयस इति बहुतरस्य परामिति जैन प्रति तत्रैवेति विकल्पोत्पादकत्वे बुद्धिपाटवस्येति चोप्यर्थे यादृग् बुद्धिपाटव निर्विकल्पके क्षणिकत्वेपि तादृगेव उभयोरपि निरंशत्वात् तत्प्रत्यक्षस्येति नीलप्रत्यक्षस्य अन्यथेति सांशत्वाङ्गीकारे तस्येति नीलप्रत्यक्षस्य अर्थित्वस्येति अर्थित्वद्विविधं जिज्ञासितत्वलक्षणमभिलषितत्वलक्षण च तस्येति अर्थित्वस्य अनिमित्तेति निमित्तनिश्चयाभावात् यद्व्यवसायेति अश्वविकल्पकाले गोदर्शन न स्मृतिहेतुर्व्यवसायशून्यत्वात् प्रसङ्ग इति परेष्टेनानिष्टापादनप्रसङ्गः तथाचेति तस्मादेव सति तदिति गोदर्शन तदनुस्मरणमिति गोदर्शनस्मरणम् तद्व्यवसायेति गोदर्शनव्यवसायस्वभाव तद्विपर्ययइति पाठे प्रसङ्गविपर्ययः अश्वविकल्पकालोत्पन्न गोदर्शन नस्मृतिहेतुरित्यत्र प्रसङ्गानुमानेपक्षः व्यवसायशून्यज्ञानत्वादितिहेतु' यद्व्यवसाय० इत्यन्वयव्याप्तिदृष्टान्तः तस्येति गोदर्शनस्य तदभावेपीति व्यवसायस्वभावत्वाभावेपि तयोरिति समारोपपरिपन्थित्वप्रमाणत्वहेत्वोः सान्दिग्धानैकान्तिक प्रमाणत्व अविसम्वादेत्यादि यथाबुद्धिपाटवेन परमाणुद्धय पश्यति तथाक्षणक्षयं किं नपश्यति बुद्धिपाटवस्य तत्रापिविद्यमानत्वात् यदिच त न पश्यति प्रत्यक्ष तर्हिप्रत्यक्षस्य निरंशता विरुध्यति एकस्यवस्तुनः परमाणुरूप दृश्य क्षणक्षयित्वचादृश्य इति विरुद्धौधर्मौ तदपीति अर्थप्रापकत्व तद्वदेवेति निर्विषयज्ञानवदेव तदपीति प्रवर्त्तकत्व।

(५०)—नचेदं नासिषेधसाधनमिति नासिद्धम्। गन्धर्वविकल्पदशायामिति अश्वविकल्पावस्थायाम्। क्षणिकत्वादिवदिति क्षणिकत्वादाविव सप्तम्यर्थे वत्, यथाक्षणिकत्वादिविषये निर्विकल्पकत्वात् ज्ञान न संस्कार जनयति एव गाविषयेऽपि न जनयेदित्यर्थ। तदभावादितिचेदिति अभ्यासप्रकरणबुद्धिपाटवार्थित्वेभ्योऽभावात्। परम्प्रतीति मां प्रति, तत्प्रत्यक्षस्येति निर्विकल्पकस्य, क्वचिदेवस्मरणं समागतेति नीलादावे-

यायोल तु क्षणिकत्वादौ । **यद्व्यवसायशून्यमित्यादि** अव्यविकल्पकाले गोदर्शन न स्मृति-हेतु व्यवसायशून्यत्वात्, **प्रसङ्गविपर्यय इति** य स्मृतिहेतुस्तद्व्यवसायात्मक स्मृति-हेतुश्चाश्वविकल्पकाले गोदर्शनमित्यत्र च प्रसङ्गविपर्ययानुमान व्याप्तिग्रह प्रागुक्तप्रसङ्गादेव । अथ नखलु प्रत्यक्षस्य **व्यवसायस्वभावतेति** इत्याम्समारोपपरिपन्थित्व प्रमाणत्व च किन्तु-व्यवसायजनकमेतादिति तस्य तत्स्वरूपत्वमित्युक्तौ कोनामात्र विरोधइतिचेदिति पराशङ्कायामाह सूरिरिहतावदित्यादि । **तद्देवेति** निर्विषयज्ञानवदेव ।

(रत्ना०)—तत्रेदं चर्च्यते किं दर्शनस्य व्यवसायोत्पत्तौ सत्यां विषयोपद-र्शकत्व सञ्जायेत समुत्पन्नमात्रस्यैव वा सम्भवेत् । प्राचिकविकल्पे विकल्प-काले दर्शनस्यैव विनाशात् कनाम विषयोपदर्शकत्व व्यवतिष्ठेत द्वितीयकल्प-नाया पुनः किमनेन कृतक्षौरनक्षत्रपरीक्षा प्रायेण पश्चात्प्रोल्लसता नीला-दिविकल्पेनापेक्षितेन कर्त्तव्य तमन्तरेणापि विषयोपदर्शकत्वस्य सिद्ध-त्वात् । तथाच । यत्रैवजनयेदेनान्तत्रैवास्य प्रमाणतेति राद्धान्तविरोधः । व्यवसाय विनैवविषयोपदर्शकत्वसद्भावे प्रामाण्यस्यापि त विनैवभावात् । तन्मात्रनिमित्तत्वात्तस्यकथञ्चेव क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादावपि दर्शनस्य विषयोपदर्शकत्व न प्रसज्यत अथाध्यवसानपर्यवसानो व्यापारो दर्शनस्ये-त्यध्यवसायव्यापारवत एवास्य विषयोपदर्शकत्वमवतिष्ठते नपुनस्तमन्त-रेणेति चेत् तदप्यल्पं निर्विकल्पककार्यत्वेन व्यवसायस्य ततोभिन्नका-लत्वात्तेन तस्य व्यापारवत्त्वानुपपत्तेः । अस्तु वैतत्तथापि तद्व्यापार-भूतोसौव्यवसायो दर्शनगोचरस्योपदर्शकोऽनुपदर्शको वा स्यात् । यद्युपदर्शकस्तदा सएव तत्र प्रवर्त्तकः प्रापकश्च स्यात् ततोऽपि सवाद-कत्वात् प्रमाण न पुनस्तत्कारणीभूयमभेजान दर्शन । अथानुपदर्शकः कथ दर्शनं तज्जननात् स्वविषयोपदर्शकमतिप्रसङ्गात् । सशयविपर्यय-कारणस्यापि तस्य स्वविषयोपदर्शकत्वापत्तेः दर्शनविषयसामान्यव्यव-सायित्वाद्विकल्पस्य तज्जनक दर्शन स्वविषयोपदर्शक नेतरादिति चेत् तदशस्य दर्शनविषयसामान्यस्यान्यापोहलक्षणस्यावस्तुत्वात् तद्विषय-व्यवसायजनकस्य वस्तूपदर्शकत्वविरोधात् ।

अ० १ "तदप्यल" इत्यपि पाठान्तरम् ।

१

(टि०)-तत्रेदमित्यादि दर्शनस्येति निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य व्यवसायेति विकल्पोत्पत्तौ तमन्तरेणेति नीलादिविकल्प विना यत्रैवेत्यादि अभ्यासपाटवापसितारतम्यादिभेदतः इति पूर्वार्द्धं एनामिति सद्वृतिं विकल्प यदुक्त 'अनिरूपिततत्त्वार्थ प्रतीतिः सद्वृतिर्मता' अस्येति निर्विकल्पकस्य, तामिति विकल्प तन्मात्रेति विपर्यापदर्शकत्वमात्रहेतुत्वात् तस्येति प्रामाण्यस्य अस्येति दर्शनस्य तामिति अध्यवसायम् तेनेति निर्विकल्पकेन तस्येति व्यवसायस्य तद्व्यापारेति दर्शनव्यापारस्वरूपः सएवेति व्यवसायः तत्रेति दर्शने तत्कारणीति विकल्पस्य कारणभाव भजमान संशयेत्यादि तस्येति निर्विकल्पकस्य दर्शनविषयेति दर्शनस्य योसौ विषयस्तस्य यत्सामान्य तत्रवर्तित्वात् तज्जनकमिति व्यवसायोत्पादक दर्शनेति दर्शनस्य विषयो घटादिस्वलक्षण तस्य यत्सामान्य तस्य तद्विषयेति सामान्यगोचरविकल्पोत्पादकस्य दर्शनस्य।

(प०)—व्यवसायोत्पत्ताविति विकल्पोत्पत्तौ। यत्रैवेत्यादि श्लोकार्द्धं ग्रन्थेऽस्ति अपरार्द्धगुरुमुखाल्लिख्यते अभ्यासपाटवापत्ति—तारतम्यादिभेदत, अत्रैव च। एनां कल्पनाम्। अस्य निर्विकल्पकदर्शनस्य। व्यवसायविनैवेत्यादि अत्रापातनिका मन्यस्मामि प्रमाणतेत्युक्त भवाश्वविपयोपदर्शकत्व व्यवस्यापयतीति कोऽय न्याय इत्येवंरूपा ततइति दर्शनात्। तेनेति व्यवसायेन। तस्येति निर्विकल्पकस्य, तत्कारणीभूयमिति तत्कारणत्वम्। आभेजानामिति प्राप्तम्। तस्येति दर्शनस्य। स्वविषयोपदर्शकत्वापत्तेरिति संशयितस्थाणुपुरुषलक्षण स्वविषय। दर्शनविपयसामान्यव्यवसायित्वादिति दर्शनविषयसामान्य व्यवस्यतीत्येव शीलं तस्य भावस्तस्मात्। तज्जनकमिति विकल्पजनकम्।

(रत्ना०)—अथदृश्यविकल्प्ययोरेकीकरणाद्वस्तूपदर्शकएव व्यवसाय इति चेन्नन्वेकीकरणमेकरूपतापादनमेकत्वाध्यवसायो वा। प्राचिपक्षेऽन्यतरस्यैव स तत्त्व स्यात्। द्वितीयेतूपचरितमेवानयोरैक्य। तथाचकथमेषव्यवसायोविषयोपदर्शकः स्यान्नहि पण्डः कुण्डोध्नीत्वेनोपचरितोऽपि पयसा पात्रीं पूरयति। किञ्च तदेकत्वाध्यवसायो दर्शनेन विकल्पेन ज्ञानान्तरेण वा भवेत्। नाद्यन दर्शनश्रोत्रियस्याध्यवसायश्वपाकसंस्पर्शासम्भ-

अत्रोदाहरन्ति ।

सू०-यथाशुक्तिकायामिदं रजतमितीति ।

(रत्ना०) यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थोऽपि सर्वत्रशुक्तिकायामरजताकारायामिद रजतमिति। रजताकारतया ज्ञानं विपर्ययो विपरीतख्यातिरित्यर्थः । इतिशब्द उल्लेखार्थो ऽर्थेपिउदाहरणसूत्रं चेदमन्येषामपि प्रत्यक्षयोग्यविषयाविपर्ययाणां पीतशङ्खज्ञानादीना तदितरप्रमाणयोग्यविषयविपर्ययाणां हेत्वाभासादिसमुत्थज्ञानानां चोपलक्षाणार्थम् ।

(टि०)-उदाहरणसूत्रमित्यादि तदितरेति प्रत्यक्षेतरम् ।

(प०)—इतिशब्दउल्लेखार्थ इति उल्लेखोरीति । इतरप्रमाणेत्यादि इतरशब्देनात्र परोक्षस्याख्या,

(रत्ना०)-अत्र विवेकाख्यातिवादीवदति विवादास्पदमिद रजतमिति प्रत्ययो न वैपरीत्येन स्वीकर्त्तव्यस्तथाविचार्यमाणस्य तस्यानुपपद्यमानत्वाद्ययथाविचार्यमाण नोपपद्यते न तत्तथास्वीकर्त्तव्यं। यथा स्तम्भः कुम्भरूपतयेति नचेद साधनमसिद्धिमधारयत्। तथाहि। किमिद प्रत्ययस्य वैपरीत्यं स्यादर्थक्रियाकारिपदार्थाप्रत्यायकत्वमन्यथा प्रथन वा। आद्येभेदे विवादास्पदप्रत्ययप्रत्यायिते पदार्थे किमर्थक्रियामात्रमपि नास्ति तद्विशेषप्राध्या वा सा नविद्यते । नाद्यः पक्षः शुक्तिसाध्यायास्तस्याभावात्। द्वितीयेतु ज्ञानकाले सा नास्ति कालान्तरेऽपि वा। ज्ञानकाले तावत्तथ्यकलधौतबोधेपि क्वापि सा नास्त्येव। कालान्तरेतु प्रचुरतरसमीरसमीरणाशुन्यपायिपयोबुद्बुदबोधेऽपि सा न विद्यतएव॥ तन्नार्थक्रियेत्यादिपक्ष क्षमकारः। तत्पुरस्सरपक्षेतु तथाविधवैपरीत्य तस्य स्वेनैव पूर्वज्ञानेनोत्तरज्ञानेन वाऽवसीयेत । नस्वेनैव तेन स्वस्य वैपरीत्यावसाये प्रमातुः प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अथ पूर्वज्ञानेन किंस्वकालस्थेन तत्कालस्थेन वा । नाद्येन तत्काले वैपरीत्यास्पदसंवेदनस्यासत्त्वात् । नापिद्वितीयेन ज्ञानयोर्योगपद्यासम्भवात् । अथोत्तरज्ञानेन तत्किं विजातीयं सजातीय वा स्यात्। विजातीयमप्येकसन्तान भिन्नसन्तान वा भेदद्वयेपि घटज्ञान पटज्ञानस्य

वैपरीत्यावसायि भवेत्। सजातीयमप्येकविषयं भिन्नविषयं वा। एकविषयमप्येकसन्तानं भिन्नसन्तानं वा। द्वयमपीद संवाददत्तहस्तावलम्बं कथवैपरीत्याववोधधुराधौरेयतान्दधीत। भिन्नविषयमप्येकसन्तानं भिन्न सन्तान वा। उभयत्रापि पटज्ञानं पटान्तरज्ञानस्य तथा भवेत्। अथ न सर्वमेवोत्तरज्ञानं प्राक्तनस्यान्यथात्वाववोधवद्धकक्षं किन्तुयदेववाधकत्वेनोल्लसति। ननुकिमिदन्तस्य तद्बाधकत्वं तदन्यत्व तदुपमर्दकत्व तस्य स्वविषये प्रवर्तमानस्य प्रतिहन्तृत्वं प्रवृत्तस्यापि फलोत्पादप्रतिबन्धकत्वं वा। प्राचिपक्षे मिथ्याज्ञानमपि तस्य बाधक स्यादन्यत्वस्योभयत्राविशेषात् द्वितीयेघटज्ञानपटज्ञानस्य बाधकं स्यात् तस्यापि तदुपमर्दनोत्पादात्। तृतीये न प्रवृत्तिस्तस्य तेन प्रतिहन्तु शक्या॥ यत्रक्वचन गोचरे प्रागेव प्रवृत्तत्वात्। तुरीयेपि न फलोत्पत्तिस्तस्य तेन प्रतिवद्धुं पार्यते। उपादानादिसंविदोऽपि प्रथममेवसमुत्पन्नत्वात्। किञ्च विपरीतप्रत्यये रजतमसच्चकास्ति सद्वा। असच्चेदसत्ख्यातिरेवेय स्यात्। सच्चेत् तत्रैवान्यत्रवा। यदितत्रैव तदा तथ्यपदार्थख्यातिरेवेय भवेत्। अन्यत्रतु सतः कथं तत्रप्रतीतिः पुरस्सरगोचर एव चक्षुरादेर्व्यापारात् दोषमाहात्म्यादितिचेन्न। दोषाणामिन्द्रियसामर्थ्यकदर्थनमात्रचरितार्थत्वेन विपरीतकार्योत्पत्तिं प्रत्यकिञ्चित्करत्वात्। ततस्तथाविचार्यमाणस्यतस्यानुपपद्यमानत्वमसिध्यदेव। नापि व्यभिचारि। विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तेरत एव न विरुद्धमपि। ततः सत्यमेवैतत्संवेदनद्वयमिदमिति प्रत्यक्षं रजतमिति तु स्मरणं करणोद्भूतदोषवशाच्छुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्चभेदाप्रतिभासाद्भेदाख्यातिरियमुच्यतइति।

(टि०)–अत्रविवेकाख्यातिवादी प्रभाकरः तद्विशेषेति तेनपदार्थेन विशेषेण रजतलक्षणेन साध्या सार्थक्रिया तस्याइति अर्थक्रियायाः सेति अर्थक्रिया तत्पुरइत्यादि तथेति अन्यथाप्रथनरूप तस्येति रजतज्ञानस्य स्वेनैवेति तत्कालोत्पन्नरजतज्ञानेन पूर्वज्ञानेनेति तस्मात्तत्कालपूर्वकालोत्पन्नेन अथपूर्वेति भ्रांतिज्ञानपूर्वकालभावियत्तत्पदार्थविषयेनज्ञानेन

तत्कालेति उत्तरज्ञानकालस्थेन तत्काले इति पूर्वज्ञानकाले ज्ञानयोरिति ज्ञानद्वयमेककाले न सम्भवति जुगवन्दोनत्थिउवओगाइति वचनात् आदौ घटज्ञान पश्चात्पटज्ञानमिति विजातीय आदौपटज्ञान पश्चादपिपटज्ञानमिति सजातीय एकसन्तानामिति एकपुरुषस्थज्ञानसन्तानम् ॥ उभयत्रापीति तथेति वैपरीत्यावसायि जायेत इदंतस्येति पूर्वज्ञानस्य तदिति उत्तरज्ञान तस्येति पूर्वज्ञानस्य उभयत्रेति मिथ्याज्ञाने सत्यज्ञाने च तस्यापीति घटज्ञानस्यापि तदुपमर्देनेति पटज्ञानोपमर्देन तस्येति पूर्वज्ञानस्य तेनेति बाधकस्वभावेनोत्तरज्ञानेन नफलोत्पत्तिरित्यादि तस्येति पूर्वज्ञानस्य तेनेति उत्तरज्ञानेन उपादानेति अर्थग्रहणादिज्ञानस्य अन्यत्रेति दृष्टपदादौ तत्रेति विपरीतप्रत्यये असिध्यदेवेति सिद्धमेवेत्यर्थः विपक्षादिति स्वीकर्त्तव्यलक्षणात् अतएवेति विपक्षादत्यन्तव्यावृत्तेरेव एतत्संवेदनेति एतत्प्रत्यक्षस्मरणज्ञानोभयम् ।

(५०)—विवेकाख्यातिवादीति भेदाप्रतिभासनवादी अर्थक्रियाकारिपदार्थाप्रत्यायकत्वमिति अर्थक्रियाकारिणं पदार्थं न प्रत्येति न परिच्छिनत्ति । पदार्थेइति रजतरूपे । तद्विशेषसाध्येति विवादास्पदप्रत्ययसाध्या । शुक्तिसाध्यायाइति कुङ्कुमनिक्षेपादिकाया । द्वितीयेत्विति तद्विशेषसाध्येत्यस्मिन् तावत्तथ्यकलधौतबोधेऽपीति नकेवल विपरीतबोधे । क्वापिसानास्त्येवेति साक्रिया । आशुव्यपायिपयोबुद्बुदबोधेपीति बुद्बुदेऽपयस्युबुद्बुदज्ञानमपि चाक्षुष विनष्टम् । अतो ज्ञानस्य कालान्तरम् । तत्पुरस्सरपक्षेत्विति अन्यथा प्रथमपक्षे । वैपरीत्यावसाये इति । तत्स्वस्य वैपरीत्यमवस्यति स्वयमेवेति विकल्पे, पूर्वज्ञानेनेति विपरीतज्ञानात् पूर्वज्ञानेन । स्वकालस्थेनेति पूर्वकालस्थेन तत्कालस्थेनेति वैपरीत्यकालस्थेन तत्किमित्यादि तत् उत्तरज्ञानम् । विजातीयमिति आदौ घटज्ञान पश्चात् पटज्ञान [illegible] विजातीयम् सजातीयमिति आदौ पटज्ञान पश्चादपि पटज्ञानमिति सजातीयम् । [illegible] एकप्रमातृगतम् । भिन्नसन्तानामिति भिन्नप्रमातृगत । घटज्ञानं वैपरीत्यावसायिभवेदिति । यद्युत्तरज्ञान तेनतेन पाश्चात्यस्य वैपरीत्य[illegible] । तनश्चघटज्ञानेनोत्तरेण पटज्ञानस्य पाश्चात्यस्य वैपरीत्यमवसीयताम् । एक-

विपयमिति एक पटपश्यति। भिन्नविपयमिति बहून् पटान् पश्यति। संवाददत्त-हस्तावलम्बमिति स्वविपयनियतम्। तथा भवेदिति वैपरीत्यावसायिभवेत्। सर्वमेवेति पटज्ञानम्। प्राक्तनस्येति पटान्तरज्ञानस्य। मिथ्याज्ञानमपीति नकेवल सत्यज्ञानम्। प्रागेव प्रवृत्तत्वादिति उत्तरज्ञानात् प्राक्। उपादानादि-सम्विदोऽपीति यदैवतज्ज्ञानमुत्पन्न तदैवोत्पादित्साऽपिजाता, तत्रैवेति विपरीत प्रत्यये अन्यत्रेति टङ्कशैलादौ, तदातथ्यपदार्थख्यातिरिति सत्ख्यातिरेव, पुरस्सर-गोचरएवेति पुरोवर्तिपदार्थगोचरएव, विपरीतकार्योत्पत्तिमिति अन्यत्रसतोरज-तस्य तत्र चकासन विपरीतकार्योत्पत्ति। तथाविचार्यमाणस्येति तथावैपरीत्येन विचार्यमाणस्य तस्येति विपरीतप्रत्ययस्य। व्यभिचारीति अनैकान्तिकम्।

(रत्ना०)—अत्राभिदध्महे। येतावत्साधनासिद्धिविध्वंसनाय व्यधायिपतविकल्पास्तत्रशुक्त्यादिरूपतयान्यथास्थितार्थस्यान्यथारजताद्यर्थप्र-कारेण यत्प्रथन तत्स्वरूपं वैपरीत्यंनेद रजतमित्येव तदुपमर्द्दतः पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेनावधार्यतइति ब्रूमः। तथाचान्यथाप्रथनोत्तर-ज्ञानतदुपमर्द्दकत्वविकल्पाभ्यां शेष तु विकल्पनिकुरुम्बं तुण्डताण्डवाडं-बरविडम्बनामात्रफलमेव। अथविजातीयं सजातीय वा तदित्यादिप्रका-रेषु किमुत्तरं ते स्यान्नतुवितीर्णमेव। अस्तु यत्किञ्चित्तदुपमर्द्देन चेदुत्पद्यते। तदा तदखिल बाधक सत् तस्यतथात्वमाविष्करोतीति उपमर्द्दश्चनप्र-ध्वसोयतः पटज्ञानप्रध्वंसेनोत्पद्यमानस्य घटज्ञानस्य बाधकत्व स्यात् किन्तु तत्प्रतिभातवस्त्वसत्त्वख्यापनं। यन्मदीयवेदने रजतमिति प्रत्यभात् तद्रजतनभवत्येवेति। अपि च भेदाख्यातावपि प्रत्यक्षस्मरणयोर्भेदाख्यानं किंस्वेनैव वेद्यतइत्यादिसकलविकल्पपेटक माटीकत एवेतिस्ववधायकृत्यो-त्थापनमेतद्भवतः।

(टि०)—अथविजातीयमित्यादि तदिति उत्तरज्ञान तेइति हेसमा-धानवादिन् तव तस्येति रजतमिति प्रत्ययस्य तथात्वमिति वैपरीत्य किन्तुतत्प्रतीति तेनपूर्वज्ञानेन प्रतिभात प्रतिभासितयद्वस्तु तस्यासत्त्व-ख्यापन अपिचेत्यादि भेदाख्याताविति विवेकाख्यातावपि।

तत्कालेति उत्तरज्ञानकालस्थेन तत्काले इति पूर्वज्ञानकाले ज्ञानयोरिति ज्ञानद्वयमेककाले न सम्भवति जुगवन्दोनत्थिउवओगाइति वचनात् आदौ-घटज्ञान पश्चात्पटज्ञानमिति विजातीय आदौपटज्ञान पश्चादपिपटज्ञान-मिति सजातीय एकसन्तानामिति एकपुरुषस्थज्ञानसन्तानम् ॥ उभयत्रा-पीति तयेति वैपरीत्यावसायि जायेत इदंतस्येति पूर्वज्ञानस्य तदिति उत्तरज्ञान तस्येति पूर्वज्ञानस्य उभयत्रेति मिथ्याज्ञाने सत्यज्ञाने च तस्यापीति पटज्ञानस्यापि तदुपमर्देनेति पटज्ञानोपमर्देन तस्येति पूर्व-ज्ञानस्य तेनेति बाधकस्वभावेनोत्तरज्ञानेन नफलोत्पत्तिरित्यादि तस्येति पूर्वज्ञानस्य तेनेति उत्तरज्ञानेन उपादानेति अर्थग्रहणादिज्ञानस्य अन्यत्रेति दृष्टपदादौ तत्रेति विपरीतप्रत्यये असिध्यदेवेति सिद्धमेवेत्यर्थः विपक्षादिति स्वीकर्त्तव्यलक्षणात् अतएवेति विपक्षादत्यन्तव्यावृत्तेरेव एतत्संवेदनेति एतत्प्रत्यक्षस्मरणज्ञानोभयम् ।

(प०)—विवेकाख्यातिवादीति भेदाप्रतिभासनवादी अर्थक्रियाकारिपदार्था-प्रत्यायकत्वमिति अर्थक्रियाकारिण पदार्थं न प्रत्येति न परिच्छिनत्ति । पदार्थेइति रजतरूपे । तद्विशेषसाध्येति विवादास्पदप्रत्ययसाध्या । शुक्तिसाध्यायाइति कुङ्कुमनिक्षेपादिकाया । द्वितीयेऽपीति तद्विशेषसाध्येत्यस्मिन् तावत्तथ्यकलधौत-बोधेऽपीति केवल विपरीतबोधे । क्वापिसानास्त्येवेति साक्रिया । आशु-व्यपायिपयोबुद्बुदबोधेपीति बुद्बुदेष्वपयस्तुबुद्बुदज्ञानमपि चाक्षुष वितथम् । अतो-ज्ञानस्य कालान्तरम् । तत्पुरस्सरपक्षेत्विति अन्यथा प्रथमपक्षे । वैपरीत्यावसाये इति । तत्त्वस्य वैपरीत्यमवस्यति स्वयमेवेति विकल्पे, पूर्वज्ञानेनेति विपरीतज्ञानात् पूर्वज्ञानेन । स्वकालस्थेनेति पूर्वकालस्थेन, तत्कालस्थेनेति वैपरीत्यकालस्थेन तत्किमित्यादि तत् उत्तरज्ञानम् । विजातीयमिति आदौ घटज्ञान पश्चात् पटज्ञान ...ति विजातीयम् सजातीयमिति आदौ पटज्ञान पश्चादपि पटज्ञानमिति सजातीयम् ।

... ...मिति एकप्रमातृगतम् । भिन्नसन्तानमिति भिन्नप्रमातृगत । घटज्ञान ... वैपरीत्यावसायिमवेदिति । यद्युत्तरज्ञान तेनतेन पाश्चात्यस्य वैपरीत्य- । ततश्चघटज्ञानेनोत्तरेण पटज्ञानस्य पाश्चात्यस्य वैपरीत्यमवसीयताम् । एक-

विषयमिति एक पटपश्यति। भिन्नाविषयमिति बहून् पटान् पश्यति। संवाददत्त-हस्तावलम्बमिति स्वविषयनियतम्। तथा भवेदिति वैपरीत्यावसायिभवेत्। सर्वमेवेति पटज्ञानम्। प्राक्तनस्येति पटान्तरज्ञानस्य। मिथ्याज्ञानमपीति नकेवल सत्यज्ञानम्। प्रागेव प्रवृत्तत्वादिति उत्तरज्ञानात् प्राक्। उपादानादि-सम्विदोऽपीति यदैवतज्ज्ञानमुत्पन्न तदैवोत्पादित्साऽपिजाता, तत्रैवेति विपरीत प्रत्यये अन्यत्रेति दृढशैलादौ, तदातथ्यपदार्थख्यातिरिति सत्ख्यातिरेष, पुरस्सर-गोचरएवेति पुरोवर्तिपदार्थगोचरएव, विपरीतकार्योत्पत्तिमिति अन्यप्रसक्तोऽज-तस्य तत्र चकासन विपरीतकार्योत्पत्ति। तथाविचार्यमाणस्येति तथावैपरीत्येन विचार्यमाणस्य तस्येति विपरीतप्रत्ययस्य। व्यभिचारीति अनैकान्तिकम्।

(रत्ना०)—अत्राभिदध्महे। येतावत्साधनासिद्धिविध्वंसनाय व्यधा-यिषतविकल्पास्तत्रशुक्त्यादिरूपतयान्यथास्थितार्थस्यान्यथारजताद्यर्थप्र-कारेण यत्प्रथन तत्स्वरूप वैपरीत्यनेदं रजतमित्येव तदुपमर्द्दतः पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेनावधार्यतइति ब्रूमः। तथाचान्यथाप्रथनोत्तर-ज्ञानतदुपमर्द्दकत्वविकल्पाभ्यां शेष तु विकल्पनिकुरम्बं तुण्डताण्डवाड-वरविडम्बनामात्रफलमेव। अथविजातीय सजातीयं वा तदित्यादिप्रका-रेषु किमुत्तर ते स्यान्नतुवितीर्णमेव। अस्तु यत्किञ्चित्तदुपमर्द्देन चेदुत्पद्यते। तदा तदखिल बाधकं सत् तस्यतथात्वमाविष्करोतीति उपमर्द्दश्चनप्र-ध्वंसोयतः पटज्ञानप्रध्वंसेनोत्पद्यमानस्य घटज्ञानस्य बाधकत्व स्यात् किन्तु तत्प्रतिभातवस्त्वसत्त्वख्यापन। यन्मदीयवेदने रजतमिति प्रत्यभात् तद्रजतंनभवत्येवेति। अपि च भेदाख्यातावपि प्रत्यक्षस्मरणयोर्भेदाख्यान किंस्वेनैव वेद्यतइत्यादिसकलविकल्पपेटक मोटीकृत एवेतिस्ववधायकृत्यो-त्थापनमेतद्भवतः।

(टि०)—अथविजातीयमित्यादि तदिति उत्तरज्ञान तेइति रेसमा-धानवादिन् तव तस्येति रजतमिति प्रत्ययस्य तथात्वमिति वैपरीत्य किन्तुतत्प्रतीति तेनपूर्वज्ञानेन प्रतिभात प्रतिभासितयद्वस्तु तस्यासत्त्व-ख्यापन अपिचेत्यादि भेदाख्याताविति विवेकाख्यातावपि।

(प०)—पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेनावधार्यते इति उत्तरज्ञानेनावधार्यते । तदखिलमिति विजातीयं वा सजातीयं वा तथात्वमिति वैपरीत्यम् तत्प्रतिभातवस्त्वसत्त्वख्यापनमिति असत्त्वख्यापनमुपमर्दं । स्वबाधकत्योत्थापनमेतदिति यथाकश्चित्तद्धत्या मारिमुत्थापयति साचात्थिता सतीतमेवहन्ति ।

(रत्ना०)—अथपूर्वानुभूतरजतप्रतिभाने कथं तेन शुक्तिकापेक्ष्येत तत्र संवृतस्वाकारायाः समुपात्तरजताकारायाः शुक्तिकाया एवात्र प्रतिभानात् । वस्तुस्थित्या हि शुक्तिरेवसा त्रिकोणत्वादिविशेषग्रहणाभावात्तु संवृतस्वाकारा चाकचिक्यादिसाधारणधर्मदर्शनोपजनितरूप्यस्मरणारोपितरजताकारत्वाच्च समुपात्तरजताकारेत्यभिधीयते । यत्खलु यत्र कर्मतया चकास्ति तत्तत्रालम्बनमेतच्च शृङ्गग्राहिकया निर्दिश्यमानायां शुक्तौ समस्त्येव । सैवहि दोषवशात् तथाप्रतिभाति । दृष्टं च दोषवशाद्विपरीतकार्योत्पादकत्वं यथा क्षिप्तमन्दाक्षलक्ष्मीकायाः कुलपक्ष्मलाक्ष्यास्तत्तद्विरुद्धवीक्षणभाषणादि त्वयापिचैतदङ्गीकृतमेव प्रकृतरजतस्मरणस्यानुभूतरजतदेशानुसारिप्रवृत्तिजनकत्वौत्सर्गिककार्यपरिहारेण पुरोदेश एव प्रवृत्तिजनकत्वस्वीकारात् । भेदाग्रहणं सहकारिणमपेक्ष्य प्रकृतरजतस्मरणस्य तदविरुद्धमितिचेत् दोषान्सहकारिणोपेक्ष्य हृषीकस्यापि तत् तथास्तु ॥ किञ्च प्रत्यभिज्ञानेन रजतसंवित्तेः शुक्तिगोचरत्वमवस्थाप्यते । यदेव ममरजतत्वेन पूर्वमचकात् तदेवशुक्तिशकलमित्येव तस्योत्पादात् । अनुमानेन च विवादपदं रजतज्ञानं शुक्तिगोचरं तत्रैवप्रवर्त्तकत्वाद्यदेवं तदेवं यथासत्यरजतज्ञानं रजतगोचरमिति विचारेण वैपरीत्यस्योपपत्तेरसिद्धिदुर्गन्धमेवत्वत्साधनमिति स्थितम् ।

(टि०)—कथन्तेनेति रजतज्ञानेन एवात्रेति रजतज्ञानप्रदेशे यत्खल्विति यद्वस्तु यत्रज्ञाने यथाघटं ज्ञानजानाति यथाज्ञानेघटजानाति इत्यत्रदृश्यते तदिति वस्तुचकासन तत्रेति ज्ञाने एतच्चेति वस्त्वालम्बन शृङ्गेति अङ्गुलीनिर्देशेनेत्यर्थः सैवेति शुक्तिः दोषेति नेत्रदोषः तथेति रजतत्वेन औत्सर्गिकेति मुख्य भेदाग्रहणमिति इदं रजतमिति प्रत्ययज्ञाने प्रत्यक्ष-

स्मरणयोः तदिति पुरोदेशे प्रवृत्तिजनकत्व विपरीतकार्योत्पादकत्व वा हृषीकस्येति इन्द्रियस्य तदिति पुरोदेशे प्रवृत्तिजनकत्व तथेति अविरुद्ध तस्येति प्रत्यभिज्ञानस्य अनुमानेनेत्यादितत्रैवेति शुक्तिकायामेव तत्रैवेति यत्रैवप्रवर्त्तक तत्तद्गोचरं तदेवमिति शुक्तिगतं यथासत्येति शुक्तिगतम्।

(५०)—अथप्रकृतज्ञाने रजतप्रतिभाने इति मौल पाठ। पूर्वानुभूतरजतप्रतिभाने इति पाठान्तरम्। पूर्वानुभूतटङ्कशिलादिकम्। तेनेति विपादास्पदप्रत्ययेन, शुक्तिकापेक्ष्येतेति शुक्तिकापेक्षानयुक्तेत्यर्थं तस्मात्सत्यमेवैतत्सम्वेदनद्वयमिति भावार्थ। तत्रेति विपर्ययज्ञान रजतप्रतिभासन न। अत्र प्रतिभासनादित्यतोऽग्रे एतदेव व्याख्यातीतिगम्यम्। कर्मतयेति देवदत्त शुक्तिशकल रजतरूप पश्यति। शृङ्गग्राहिकयेति अङ्गुलीनिर्देशेन। त्वयापि चैतदङ्गीकृतमेवेति शुक्तेरालम्बनत्वम्। तस्योत्पादादिति शुक्तिगोचरत्वोत्पादात्। अनुमानेनेति शुक्तिगोचरत्वमवस्थाप्यते। तदेवमिति यत्रैव प्रवर्त्तक तत्तद्गोचरम्।

(रत्ना०)—यच्चोक्तं शुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासादिति तत्रभेदाप्रतिभासस्तुच्छः कश्चिदुच्येत अभेदप्रतिभासोवा नाद्यः प्राभाकरैरभावानभ्युपगमात्। नापिद्वितीयो विपरीतख्यातिप्रसक्तेर्भिन्नयोरभेदेन प्रतिभासात्। अथभेदोव्यावर्त्तकधर्म्मयोगस्तस्य चाप्रतिभासः साधारणधर्म्मप्रतिभासइति चेन्न।शुक्तिज्ञानेसत्यपि तस्य भावाद्दीप्ततादेस्तत्रापि प्रतिभासात्। अथनतत्रतस्यैवप्रतिभासस्त्रिकोणतादिव्यावर्त्तकधर्म्माणामपि प्रतिभासादिति चेत् तर्हिसावधारणः साधारणधर्म्मप्रतिभासः प्रकृतरजतबोधेऽपि नास्त्येव रजतगतस्य रजतत्वस्येव शुक्तिगतस्यत्वनियतदेशकालस्मर्यमाणरजतासम्भाविनियतदेशकालत्वस्य व्यावर्त्तकधर्म्मस्य प्रतिभानादिति। ग्रहणस्मरणसंवित्ती अपि स्वसंविदिते प्राभाकराणां तेचयदिस्वरूपेणप्रतिभातस्तदानरजतार्थिनस्तथाप्रवृत्तिः स्यात्। अथग्रहणं स्मरणरूपतया प्रतिभाति तदाविपरीतख्यातेरस्पष्टतया प्रतिभानमनुभूतरजतदेशे प्रवृत्तिश्चस्यात्।

अथस्मरणग्रहणरूपतया तदापि विपरीतख्यातिरेव प्रभूतं चात्रवक्तव्यं । तच्चोक्तमेव बृहद्वृत्तौ वितत्य श्रीपूज्यैः ।

(टि०)-भेदाप्रतिभासइति प्रसज्यनञ्ज्ञाप्यप्रतिषेधमात्रम् तुच्छइति अभावरूप. व्यावर्त्तकेति व्यावर्त्तको धर्म्मस्त्रिकोणत्वादिः सत्यपि तस्येति साधारणधर्म्मप्रतिभासस्य चाकिचिक्यादिरूपस्य । अथनतत्रेति सत्येपि शुक्तिज्ञाने तस्यैवेति साधारणधर्म्मप्रतिभासस्यैव ग्रहणेत्यादि शुक्तिकायामिद रजतमिति मिथ्याज्ञानलक्षणे ऽयमर्थः यथासत्येशुक्तिज्ञाने दीप्रतादिसाधारणधर्म्मणा त्रिकोणत्वादिव्यावर्त्तकधर्म्मणाच प्रतिभासस्तथात्र शुक्तौ इद रजतमिति मिथ्याज्ञानेपि उभयेषा प्रतिभासोनकेवलः साधारणधर्म्मप्रतिभास इति तेइति ग्रहणस्मरणसंवित्ती येनैवस्वभावेनेत्यादि शुक्तेर्ग्रहणं रजतस्यस्मरणं यदिग्रहणस्य स्मरणरूपता भवति तदास्मरणस्यैव ग्रहणपर्यायस्य प्रत्यक्षस्य अस्पष्टतया प्रतिभासः स्पष्टश्चप्रतिभासः विशदप्रत्यक्षमिति वचनात् । अनुभूतेत्यादि प्रत्यक्षस्मरणयोरेकरूपतायां सत्यां प्रत्यक्षस्य अनुभूतरजतदेशे स्मरणविषयप्रवृत्ति प्राप्नोतीति भाव ।

(प०)—तुच्छइति निरुपाख्य कोऽर्थंअभाव अनेनप्रसज्यनञ्लक्षितः । अभेदप्रतिभासोऽर्थेरयनेन पर्युदासः । पर्युदास सदृग्ग्राहीप्रसज्यस्तु निषेधकृत द्वौनञर्थौहिसमाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ॥ व्यावर्त्तकधर्मयोगइति व्यावर्त्तको धर्मस्त्रिकोणत्वादि । तस्येति साधारणधर्मस्य । तस्यैवेति दीप्रतादरेव, सावधारणइति निश्चित, साधारणधर्मप्रतिभासइति दीप्रतादि ।

अथ संशय लक्षयन्ति।

सू०-साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शिज्ञानं संशयइति ।

(रत्ना०)—उल्लिख्यमानस्थाणुत्वपुरुषत्वाद्यनेकांशगोचरयोः साधकबाधकप्रमाणयोरनुपलभादनवधारितनानांशावलम्बिविधिप्रतिषेधयोरसमर्थं सम्वेदन सशयइत्यर्थः समिति समन्तात्सर्वप्रकारैः शेतइवेति व्युत्पत्ते ।

(टि०)-शेतइति आत्माऽस्मिन्निति अनवधृतसाध्यसाधनसम्बन्धादप्यनुमानात्साध्यसिद्धौ सश्यामस्तत्पुत्रत्वात् धवल प्रासाद काकस्यकार्ष्ण्यादित्यादीनामपिगमकत्वप्रसङ्गः ।

(प०)—समिति समन्तात् सर्वप्रकारे शेतइवेति व्युत्पत्तेरिति । ससम्यक् शेते आत्माऽस्मिन्निति तु मलयगिरिमिश्राः ।

उदाहरन्ति ।

मू०-यथायंस्थाणुर्वापुरुषोवेति ।

व्यक्तम् ।

(रत्ना०)-अयं च प्रत्यक्षविषये संशयः । परोक्षविषयेतु यथाक्वापि विपिनप्रदेशे शृङ्गमात्रदर्शनात्किङ्गौरयं स्याद्गवयोवेत्यादि ।

अथानध्यवसायस्वरूपम्प्ररूपयन्ति ।

मू०-किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसाय इति।

(रत्ना०)-अस्पृष्टविशिष्टविशेषं किमित्युल्लेखेनोत्पद्यमानं ज्ञानमात्रमनध्यवसायः प्रोच्यते समारोपरूपत्वं चास्योपचारिकमतस्मिंस्तदध्यवसायस्य तल्लक्षणस्याभावात् समारोपनिमित्तंतु यथार्थापरिच्छेदकत्वम् ।

(प०)—समारोपनिमित्तमिति समारोपोऽपि किमपिनिमित्तमपेक्ष्यप्रवर्त्तते । यथा-माणवकेऽग्निरिव समारोपितम् ।

उदाहरन्ति ।

मू०-यथागच्छत्तृणस्पर्शज्ञानमिति ।

(रत्ना०)-गच्छतः प्रमातुस्तृणस्पर्शविषयं ज्ञानमन्यत्रासक्तचित्तत्वादेवं जातीयकमेवं जातीयकमेव नामकमिदं वस्त्वित्यादिविशेषानुल्लेखिकिमपि मयास्पृष्टमित्यालोचनमात्रमित्यर्थः प्रत्यक्षयोग्यविषयश्चायमनध्यवसायः एतदुदाहरणदिशाच परोक्षयोग्यविषयोप्यनध्यवसायोऽवसेयः । यथाकस्यचिदपरिज्ञातगोजातीयस्य पुंसः क्वचनवननिकुञ्जे सास्नामात्रदर्शनात् पिण्डमात्रमनुमाय कोनुखल्वत्र प्रदेशे प्राणी स्यादित्यादि ।

अथ प्रमाणलक्षणसूत्रोपात्त परशब्दं व्याख्यान्ति ।

मू०-ज्ञानादन्योऽर्थः पर इति ।

(रत्ना०)-ज्ञानाद्ग्राहकात्सकाशादन्यो ग्राह्यतया पृथग्भूतो ऽचेतनः सचेतनोवाऽथोर्थक्रियार्थिभिरर्थ्यमानः पर परशब्दवाच्यः ॥

(प०)-परमतिकोपनत्वादिना तैक्ष्ण्य मनसि विमृश्य अचेतनः सचेतनोवेति । अचेतनाघटादि सचेतनोगवादि ।

(रत्ना०)-अत्र शून्यवादिनः कतिपयविकल्पाटोपोच्चण्डतुण्डसुरस्वप्नायन्ते । अहोआर्हताः किंज्ञानं कश्चार्थः । ग्राहकमन्तर्ज्ञान ग्राह्योबाह्योऽर्थ इति चेत्कस्य ज्ञान ग्राहकमर्थस्य चेदर्थ एवानर्थमूलं तर्हिसएवोन्मूलनीयस्तथाहि ॥ किमयमणुरूपः स्थूलरूपस्तदुभयस्वभावोनुभयस्वभावो वा । अणुरूपश्चेत् कुतोणूनामवधारण । प्रत्यक्षादनुमानाद्वा । प्राचिपक्षे कियोगिप्रत्यक्षादस्मदादि प्रत्यक्षाद्वा । धुर्यः श्रद्धामात्रावधार्यो द्वितीयस्त्वनुभूतिपराभूतः । नहिवयमय परमाणुरयं परमाणुरिति स्वप्नेपि प्रतीमः स्तम्भोयं कुम्भोयमित्येवमेवनः सदैव संवेदनोदयात् अथानुमानात्परमाणुप्रवेदनं किमवधृतसाध्यसाधनसम्बन्धात् तादितरस्माद्वा । नतावत्तदितरस्मादतिप्रसङ्गसङ्गमात् प्राचिकप्रकारे तु सम्बन्धावधारण प्रत्यक्षेणानुमानेन वा । नप्रत्यक्षेण । अणूनामतीन्द्रियत्वेन तैः सहाविनाभावस्य क्वापिलिङ्गे ग्रहीतुमशक्यत्वात् । अनुमानेनापि तेनैवानुमानान्तरेण वा तदवधारण । नतावत्तेनैव परस्पराश्रयप्रसङ्गात् सतिसम्बन्धावधारणे तदनुमानोत्थान सतिचास्मिंस्तदवधारणमिति । अनुमानान्तरमपि गृहीतप्रतिबन्धमगृहीतप्रतिबन्धमेववा प्रवर्त्ततेत्याद्यावृत्तावनस्थाद्रौस्थ्योपस्थापन तन्नानुमानादपि परमाणुप्रतीतिः किञ्चामी परमाणवो नित्यावा स्युरनित्यावा नित्याश्चेत्किमर्थक्रियाकारिणो ऽकिंचित्करा वा उदीचीनस्तावत्पक्ष क्षोदीया नन्तरिक्षवृक्षव त्तेषामसत्त्वापत्तेः । अर्थक्रियाकारित्व तु तेषां क्रमेण युगपद्वा । क्रमेण

चेत्किंस्वभावाभेदेन तद्भेदेन वा। स्वभावाभेदभिदायां ते येनैव स्वभावेन प्राच्यं कार्यमर्जयन्ति तेनैवोत्तरमपि यद्वा येनैवोत्तरं तेनैव प्राच्यमपि। प्रथमे प्रथमकार्यकाल एवोत्तरस्याप्युत्पत्तिप्रसक्तिस्तद्वत् द्वितीये द्वितीयकार्यकालएव प्रथमस्यापि प्रभवप्राप्तिः। तद्भेदेवस्वभावभेदपक्षे क्षणिकत्वापत्तिस्तल्लक्षणत्वात्क्षणभङ्गुरतायाः। युगपत्पक्षे सकृदेव सकलस्वकार्यकार्यपुञ्जस्यार्जितत्वाद् द्वितीयादिक्षणे तेषामसत्त्वं स्यात्। तन्नामी नित्याः। अनित्याश्चेत्क्षणिकाः कालान्तरस्थायिनो वा। क्षणिकाश्चेत् किमकस्माद्भवन्ति कारणाद्वाकुतोपि। अकस्माचेत् ननुकिमिहकारणप्रतिषेधमात्रं भवनप्रतिषेधः स्वात्महेतुकत्वं निरुपाख्यहेतुकत्वं वा विवक्षितं। आद्ये भवनस्यानपेक्षत्वेन सदा सत्त्वस्यासत्त्वस्य वा प्रसक्तिः। नित्यसत्त्वमसत्त्ववाहेतोरन्यानपेक्षणादित्युक्तेः। द्वितीये प्रागिव पश्चादपि नामी भवेयुः तृतीये कथमुत्पत्तिस्तेषां स्वयमसतां स्वोत्पत्तौ व्यापारव्याहतेः। तुरीये प्रागपि सत्त्वापत्तेस्तेषां सनातनत्वं स्यात् कारणाद्भवनपक्षेतु स्थूलं किञ्चित् तेषां कारण परमाणएव वा। नस्थूलं परमाणुरूपार्थपक्षस्यैव कक्षीकारात्। परमाणवश्चेत्ते किंसन्तोऽसन्तः सदसद्रूपा अनुभयस्वभावा वा स्वकार्याणि कुर्युः सन्तश्चेत् किमुत्पत्तिक्षणएव द्वितीयादिक्षणेपि वा। नाद्यस्तदानीमुत्पत्तिमात्रव्यग्रत्वात् तेषां। अथ भूतिर्येषां क्रिया सैवकारणं सैववोच्यतइति वचनाद् भवनमेव तेषामुत्तरोत्पत्तौ कारणतेति चेदेव तर्हि रूपाणवो रसाणूनां तेच तेषामुपादानं स्युरुभयत्र भवनाविशेषात् नद्वितीयः क्षणक्षयक्षयापत्तेः। अथासन्तस्ते तदुत्पादकास्तर्हितत्सत्ताक्षणमेकमपहायसर्वदातदुत्पादप्रसङ्गस्तद्भवनस्य सर्वदाऽविशेषात्। सदसद्रूपपक्षस्तु दुर्निरोधविरोधानुबन्धदुर्द्धरः। यदिहि तेसन्तः कथमसन्तस्तथाचेत् कथंसन्तः। अनुभयस्वभावभेदोप्यसाधुर्विधिप्रतिषेधयोरेकतरप्रतिषेधेऽन्यतरस्यावश्यम्भावात्। तन्नाणवः क्षणिकाः सूक्ष्ममनीषामार्गे मेयरुः। नापि कियत्कालस्थायिनः। क्षणिकपक्षोपक्षिप्तप्रतीकारस्यात्राप्यनवतारात्।

किंच । कियत्कालस्थायिनोऽप्यमी किमर्थक्रियापराङ्मुखास्तत्कारिणो वा भवेयुः प्रथमभिदायामम्बरोद्भवाम्भोरुहसौरभवदसत्त्वापत्तिः । उदग्रिकल्पे किमसद्रूपं सद्रूपमुभयरूपमनुभयरूपं वा ते कार्यं कुर्वीरन् असद्रूपञ्चेत् कथङ्कारिकेसरकलापादेरपि नकरणं । सद्रूपञ्चेत् कथन्तस्य करणं सतोऽपि करणे कथं कदाचित्क्रियानिरतिः । तृतीयतुरीयभेदौ तु प्राक्प्रोक्तसदसद्रूपादिभेदवद्भञ्जनीयौ । तत्राणुरूपोऽर्थः सर्वथास्थेमानमातेनिवान् नापिस्थूलरूपो यतस्तादृशोऽप्यसौ नित्यो ऽनित्यो वा स्यात् । नतावन्नित्यः परमाणुनित्यतानिराकरणानुसारेणास्यापि व्यपासितुं शक्यत्वात् । नाप्यनित्यः यतस्तस्यसमुत्पादे स्थूलमेव किञ्चित्कारणमणवो वा प्राच्यः पक्षः स्थवीयान् स्थूलादुत्तरादस्य वावदूकानां वदितुमयुक्तत्वात् ।सूक्ष्मापक्षयैव स्थूलस्यव्यवस्थानात् कुवलापेक्षया कुवलयस्येव । अथाणवस्तत्कारणं नहि तदऽप्रेतनस्तदुभयस्वभावार्थपक्षः कक्षीकृतः स्यात् । अस्त्वयमेवेति चेत । तर्हि ते निरतिशयाः सातिशयावा स्थूलमर्थं प्रथयेयुः । आद्यभेदे भूर्भुवः स्वस्त्रयीकुहरकोणकुट्टितैकैकपरमाणुभिर्विशकलितैरपि सदैव तदुत्पादनप्रसङ्गः द्वितीयेतु कस्तेषामतिशयः एकदेशावस्थितिः संयोगः क्रियावा । प्रथमपक्षे क्षोणीमण्डलालम्बिपरिमण्डलैः स्थूलैककार्यक्रियाप्रसक्तिस्तस्यैकदेशरूपत्वात् । अथ यावति प्रदेशे कतिपयेपि परमाणवः कार्यमेकमर्जयन्ति तावानेवैकः प्रदेशो नसकलमिलामण्डलमिति चेत्तर्हीतरेतराश्रयपिशाच प्रवेशः । सिद्धेहिकार्ये देशैक्यसिद्धिस्तत्सिद्धौच तत्सिद्धिरिति। संयोगश्चेदतिशयः सकिन्नित्यो ऽनित्योवा । यदिनित्यस्तदासदापितदुत्पाद्यकार्योत्पादप्रसङ्गः । अनित्यश्चेत किमन्यतएव तेभ्योपि वा प्रादुःष्यात् नाद्योभेदस्तदाधारधर्मस्यान्यत एवोत्पत्तिविरोधात् । द्वितीयेतु तदुत्पत्तावपि निरतिशयाः सातिशयावा ते व्याप्रियेरन् । प्राचि प्राचीन एवदोषः द्वितीयेत्वतिशयोत्पत्तावप्यतिशयान्तरेण भाव्यं तत्रापि तेनेत्यनवस्थाकदर्थनं किञ्चाय संयोगस्तत्स्वभावभूतस्तत्पृथग्भूतो

वा । प्राच्ये परमाणवएव नकश्चित्संयोगो नाम द्वितीयेतु सर्वथापृथग्-
भूतः कथंचिद्वा । कथंचित्पक्षस्तावद्विरोधबाधितः सर्वथापक्षेतु संबद्धो
ऽसंबद्धोवा तत्रासौ स्यात् । असम्बद्धविधायां तेषामेषइति सम्बन्धा-
योगः सम्बद्धस्तु संयोगेन समवायेन तादात्म्येन तदुत्पत्त्याऽविष्वग्भावे-
नवा । नसंयोगेन तस्य गुणरूपेसंयोगे सम्भवाभावात् । निर्गुणागुणा-
इतिवचनात् । नसमवायेन यतोयावदयमेकं संयोगमेकत्र सम्बन्धयति
तावदन्यत्राप्येन किन्नसम्बन्धयेदस्य सर्वत्रैक्यात् । नतादात्म्येन भेद-
पक्षकक्षीकारात् । नापितदुत्पत्त्या परमाणुभ्यः संयोगोत्पादस्य प्रागेव
व्यपास्तत्वात् । नाप्यविष्वग्भावेन तस्य कथंचित्तादात्म्यरूपत्वात्
तत्रचकथंचिदित्यन्धपदविरोधावरोधदुर्द्धरत्वात् किंचायसंयोगः सर्वा-
त्मनैकदेशेनवाणूनाम्प्रणिगद्येत 'प्रथमेपिण्डोणुमात्रः स्यात् द्वितीये
षड्केन युगपद्योगात्परमाणोः षडंशतास्यादिति परमाणुकथाप्यस्त-
मियात् । तन्नसंयोगोतिशय' । एतेन क्रियारूपातिशयपक्षोपि प्रति-
क्षिप्तः किंचायंस्थूलो ऽवयवी निराधारः साधारो वा । नतावन्नि-
राधार' साधारप्रतीतिविरोधात् । साधारश्चेत् किमेकावयवाधारो ऽने-
कावयवाधारोवा प्रथमं प्रतीतिविरोधस्तथाहि प्रतीतिरिहावयवेष्ववय-
वीति नावयवे ऽवयवीति । अथानैकावयवाधारस्तत्राप्यविरोध्यनेका-
वयवधारो विरोध्यनेकावयवाधारोवा नप्राच्यश्चलाचलस्थूलास्थूलनीला-
नीलादिरूपाणामवयवानां विरोधप्रतीतेः । अथद्वितीयस्तर्हि नैकः
स्थूलोऽवयवीस्याद्विरुद्धधर्माध्यासात् । अपिचासौतेषु वर्त्तमानः साम-
स्त्येनैकदेशेन वा वर्त्तेत । सामस्त्येनवृत्तावेकस्मिन्नेवावयवे परिसमाप्त-
त्वादनेकावयवृत्तित्वं नस्यात् एकदेशेन वृत्तौ निरंशत्वं तस्योपगत-
विरुध्येत । सांशत्वेवा तेप्यंशास्ततोभिन्नाअभिन्ना वा भवेयुः भिन्न-
त्वेपुनरप्यनेकांशवृत्तेरेकस्य सामस्त्यैकदेशविकल्पानतिक्रमादनवस्था
अभिन्नत्वे न केचिदंशाः स्युरिति न तदुभयस्वभावार्थपक्षोपि सङ्गतिशृङ्ग-
सङ्गमगात् । अनुभयस्वभावभेदोप्युपेक्षाक्षेत्रं प्रेक्षाणां परमाणुस्थूलयोः

परस्परप्रतिषेधात्मकत्वेनान्यतरप्रतिषेधे तदितरविधेरवश्यंभावादिति नार्थः कश्चिद्विचारचूलामालम्बते । तदभावे तद्ग्राहकतया संमतं ज्ञानमपि तथैव । किंचैनदर्थसमकालं । तद्भिन्नकालं वा । तद्ग्राहकं कल्प्येत । प्राक्कल्पनायां त्रिलोकीतल्पोपगता अपि पदार्थास्तत्र प्रथेरन् समकालत्वाविशेषात् तदन्यप्रकारे तु निराकारं साकारं वा तत्स्यात् । प्रथमे प्रतिनियतपदार्थपरिच्छेदानुपपत्तिः द्वितीये तु किमयमाकारो व्यतिरिक्तो ऽव्यतिरिक्तो वा ज्ञानात् । अव्यतिरेके नकश्चिदाकारो नाम तथा च निराकारप्रकारप्रकाशितः परीहारः । व्यतिरेके चिद्रूपो ऽचिद्रूपो वायं भवेत् चिद्रूपश्चेत् तदानीमाकारोपि वेदकः स्यात् तथा चायमपि निराकारः साकारो वा तद्वेदको भवेदित्यावर्त्तनेनानवस्था । अथाचिद्रूपः किमज्ञातो ज्ञातो वा तज्ज्ञापकः स्यात् । प्राचीने चैत्रस्येव मैत्रस्याप्यसौ तज्ज्ञापकः स्यात् । तदुत्तरे तु निराकारेण साकारेण वा ज्ञानेन तस्यापि ज्ञानं स्यादित्यात्राप्यावृत्तावनवस्थैवेति नज्ञानमपि किंचित्तत्त्वचेतोगोचरे सञ्चरति । ततः सर्वशून्यतैव परं तत्त्वमवास्थितेति सर्वापलापि विकल्पसंक्षेपः ।

(टि०)-तेषामिति परमाणूनां असत्त्वमिति यतोऽर्थक्रियाकारित्व नः समतं ननु किमिहेत्यादि भवनप्रतिषेधइति कस्मादपि नभवतीत्यर्थः निरुपाख्येति आद्यन्तोपाख्यानरहितत्वात्सनातनः शाश्वतइत्यर्थः नित्यं सत्वमिति अहेतोरिति निर्हेतुकपदार्थस्य अन्येति कारणाभावात् अथभूतिरित्यादि सैवेति अन्यवस्तूनां कारणं सैवभूतिरेव तचेति रसाणवः तेषामिति रूपाणूनां अथासन्तइत्यादि तत्सत्तेति यस्मिन् क्षणे तेषां सत्वमभूत् तदपहाय द्वितीयादिक्षणेषु तेषामसत्वात् क्षोणीमण्डलेत्यादि परिमण्डलैरिति समस्तपरमाणुभिः एककार्यस्य क्रियाविधानं तस्याः प्रसङ्गः तस्येति स्थूलकार्यस्य नसमवायेनेत्यादि यथातेघटादिकं कार्यमुत्पादयन्तो ऽतिशयमपेक्षन्ते एव संयोगमुत्पादयन्तोप्यतिशयमपेक्षिष्यन्ते अयमिति समवायः एकत्रेति पदार्थे एनमिति सम्बन्धं अस्येति समवायस्य

तस्येति अविष्वग्भावस्य तत्रेति अविष्वग्भावे अन्धपदमिति प्रकाशरहित निस्तेजस्कमन्धलामिति लोकप्रसिद्धेः साधारेति अवयवलक्षणाधारदर्शनात् अपिचासाविति स्थूलावयवी तेष्विति अवयवेषु तस्योपगतमिति अवयविनोऽङ्गीकृत ततइति अवयविनः सकाशात् तदभावइति अर्थाभावे तद्ग्राहकेति अर्थग्राहकतया तथैवेति विचारचूलानालम्बनमेव किञ्चैतदर्थेत्यादि एतदिति ज्ञान तद्ग्राहकमिति अर्थग्राहक तत्रेति ज्ञाने तदन्येति तद्भिन्नकालपक्षे तदिति ज्ञान तथाचेति एवं सति आकारप्रतिषेधेसति अयमिति आकारः तथाचेति आकारस्यापि अर्थप्रकाशकत्वेसति अयमपीति आकारोपि पुनरपि पूर्वविकल्पावर्त्तनात् अपिशब्दप्रयोगः तद्वेदकइति अर्थज्ञापक तज्ज्ञापकइति अर्थवेदकः असाविति आकार तदुत्तरेइति ज्ञातपक्षे तस्यापीति आकारस्यापि अत्रापि अपिशब्दः प्राग्वत् ।

(५०)—नतावत्तदितरस्मादति प्रसङ्गसङ्गमादिति अनवधृतसाध्यसाधनसम्बन्धाद्प्यनुमात् साध्यसिद्धौ सद्यामस्तत्पुत्रत्वात् धवल प्रासाद काकस्य कार्ष्ण्यादित्यादीनामपि गमकत्वप्रसङ्ग । प्राचिक प्रकारेइति अवधृतसाध्यसाधनप्रकारे । सम्बन्धावधारणमिति सम्बन्ध केनप्रमाणेनावधारित इत्याशय । अणूनामतीन्द्रियत्वेनेति क्षितिधरकन्धरान्तरितोहिवह्निः प्रत्यक्षोऽस्ति य कश्चित्समारोहति सोऽवश्यसाक्षात्कुरुते अमीचपरमाणवोऽतीन्द्रियास्ते सहाविनाभावोदुर्घट । अविनाभावस्येति सम्बन्धस्य । तदवधारणमिति सम्बन्धावधारणम् । क्षोदीयानिति क्षुद्रोऽसारइत्यर्थः । तद्वदिति प्राच्यकार्यवत् । अनपेक्षत्वेनेति कारणस्यापेक्षा नास्ति । नित्यं सत्त्वमित्यादि श्लोकादम् । उत्तरार्द्धन्तु अपेक्षातोहिभावाना कादाचित्कत्वसम्भव ॥ सन्तश्चेदिति स्वकार्यं कुर्युरिति योग । क्षणक्षयक्षयापत्तेरिति । क्षणिकपक्षस्य चर्च्यमानत्वात् । तदुत्पत्तावपि निरतिशयाः सातिशया वा ते व्याप्रियेरन्निति यथाहि ते घटादिकं कार्यमुत्पादयन्तोऽप्यतिशयमपेक्षिष्यन्ते एव मयोगमुत्पादयन्तोऽप्यतिशयमपेक्षिष्यन्ते । अत्र च कथञ्चिदित्यन्धपदमिति उभयांशग्राहकत्वेनानिर्णयकत्वात् । साधारणप्रतीतिविरोधादिति । अवयवलक्षणाधारदर्शनात् । चलाचलस्थूलास्थूलनीलानीलादि रूपाणामिति आदिशब्दादावृतानावृतादि ।

(रत्ना०)—तदेतदखिलमनल्पपलालपूलकूटकल्पमप्रतिमोत्तरङ्कशानुक-
णमात्रसाध्यं तथाहीद प्रमाणमूलमालप्यैतान्यथावा । अन्यथाचे-
द्दुस्तिष्ठोत्तिष्ठ तर्हि कथमकृथाः प्रामाणिकपर्षदीह प्रवेशम्प्रमाणमूलश्चेत्त-
त्प्रमाणमर्थरूप ज्ञानरूप वा भवेदित्यादिस्वमार्गणैरेव मर्माविद्भिर्विद्धः
कथमुच्छ्वसितुमपिशक्तोपि कथचप्रमाणाभ्युपगमे शून्यसिद्धिः शून्यरूप-
मेव प्रमाणमिति चेत्तर्हिशून्यतासिद्धिरपि शून्यैवेति नशून्यसिद्धिः
स्यात् । अभ्यधिष्महिच । शून्येमानमुपैतिचेन्ननु तदा शून्यात्मता
दुस्थिता । नोचेत्तर्हि तथापि किनसुतरां शून्यात्मता दुस्थिता । वन्ध्या
मेजननीत्यमुष्यमदृशी मध्याश्रयन्शून्यतां शङ्के दुःशकसाहसैकरसिकः
स्वामिन्नमौ सौगतः । अथेत्थमेव विचारयतां यदा न किञ्चित्सङ्गतिं
गाते तदाशून्यमेव तत्त्वमवतिष्टतइतिचेत् । तदेतत्प्रबलशृङ्खलस्खलितांघ्रे-
रुत्प्लवनप्रागल्भ्याभ्यसन । यतः। विचारोवस्तुरूपश्चेत्किंसिध्येत्सर्वशून्यता
विचारोवस्तुरूपश्चेत् किं सिध्येत्सर्वशून्यता । नचतवामून्यर्थज्ञानदूषणा-
न्यपि सूपपादानि । यस्मादुभयस्वभाव एवार्थइति न पक्षः नचाणुभ्यः
स्थूलोत्पाद सर्वत्र स्वीक्रियते यतस्तत्कार्यकारणभावमात्रविन्नासने
नार्थकथाविश्राम्येत् । स्थूलादपि सूत्रपटलादेः स्थूलस्य पटादेः प्रादुर्भा-
वविभावनात् आत्माकाशादेरपुद्गलकार्यैरङ्कीकारच यत्रपुनरणुभ्य-
स्तदुत्पत्तिस्तत्रतत्तत्कालादिसामग्रीसव्यपेक्षक्रियावशात् प्रादुर्भूत कथ
चित्पृथग्भूत सयोगातिशयमपेक्ष्येयमविरुद्धैवकेवलकथचिदिति किञ्च-
नरश्चेतस्तुदति तत्रेय प्रतिक्रिया । एकेनैवहिरूपेणभेदाभेदयोरभि-
धाने विरोधनिरोधः स्यात् नचैनमिहपर्यायरूपतया भेदस्य द्रव्यरूप
तयावा ऽभेदस्यभणनात् । त्वयापि च प्रमाणप्रमेयतत्त्व नास्त्येवेत्ये-
कमेव वचन स्वपरपक्षावपेक्ष्यसाधकबाधक वा कक्षीकृतमेव । यापिपर-
माणोः षडशतापत्तिरुक्ता साप्ययुक्ता । यतो ऽत्राशशब्दस्य सम्बन्ध-
निबन्धन शक्तिस्वरूपोर्थो विवक्ष्येता ऽवयवलक्षणो वा । नमाद्येप्रसङ्गः
सङ्गतस्तथाऽस्माभि स्तदभ्युपगमात् । द्वितीयेतु नास्त्यविनाभावस्तत्त

च्छक्तिमात्रेणैव तत्तत्प्रमाणुमम्बन्धस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् यदपि निराधार इत्यादि न्यगादि तत्रापि कथंचिद्विरोधाविरो यनेकावयवाविष्वग्भूतवृत्तिरवयव्यभिधीयते तत्रच यद्विरोध्यनेकावयवाधारतायां विरुद्धधर्माध्यासनमभ्यधायि तत्कथंचिदुपेयतएव । तावदवयवात्मकस्य तस्यापि कथंञ्चिदनेकरूपत्वात् । यच्चोपन्यस्तं सामस्त्येनैकदेशेनवेत्यादि । तत्रापि विकल्पद्वयानभ्युपगम एवोत्तर । अविष्वग्भावेनावयविनो ऽवयवेषु वृत्तेः स्वीकारात् । यच्चार्थसमकालमित्याद्युक्त तत्रापि विकल्पद्वयमपि स्वीक्रियत एव । अस्मदादिप्रत्यक्ष हि योग्यसमकालार्थाकलनकुशल स्मरणमतीतस्य शाब्दानुमाने त्रैकालिकस्याप्यर्थस्य परिच्छेदके निराकारश्चैतद्वयमपि नचातिप्रसङ्गः तद्ग्रहणपरिणामऽच्चेदाकारस्तदभ्युपगच्छामः स्वज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेषवशादेवास्यनैयत्येनप्रवृत्तेः शेषविकल्पनिकुरुम्बडम्बरेऽस्वीकारएवतिरस्कारः निरस्ताशून्यतासेयमाशाः शाक्यवसन्त्यमूः । उन्मीलयन्निरान्नेत्रेकौतुकालोकनोत्सुके ।

(टि०)-तदेतदखिलमित्यादि मर्माविद्भिरिति व्यधताडनेमर्म्मन् पूर्वैः मर्म्माणिव्यधतीतिक्विप् नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्विबन्तेषु प्रादिकारकाणामेवदीर्घइति दीर्घत्व ग्रहिज्याव्यधिव्यधीत्यादिनासम्प्रसारण येर्ल्लोप पदान्तेमर्म्मच्छेदकैः शून्येमानमित्यादि यदिप्रमाणमेवशून्य तवमतम्प्रमाणशून्यत्वात् शून्यतासिद्धिरप्यसिद्धाप्रमाणस्यासिद्धत्वात् यदिप्रमाण नशून्य तत. प्रमाणसत्वे सर्वशून्यवादः मापवादताम्दधाति उक्तञ्च बुद्धस्य नास्तिदे सत्व मोराच्छून्याभिधायिनः प्रमाणसिद्धेशून्यत्वे शून्यवादकथावृथा गातेइति गाद् गतौतेआते अन्तेत्रिषुवचनेषु समानमत्रत्येकवचनेन निर्देशः यस्मादुभयंति अणुभ्यःस्थूलेभ्योवा समुत्पद्यतेइति द्वयन इति अस्माक अणुभ्यः स्थूलोत्पत्तिः स्थूलेभ्यश्च स्थूलोत्पत्ति आत्माकाशादिः पदार्थः अपौद्गलिकोपिप्रथमान प्रतीयते यत्रपुनरित्यादि तत्कालादीति पूर्वहि तेषा परमाणूना संयोगाख्य पर्यायोनासीत्पश्चात्तत्कालादिसामग्रीसव्यपेक्षक्रियावशात् प्रादुर्भूत सचतेभ्योनसर्वथाभिन्नः स्वभावभूतत्वात् अन्यच्चद्रव्य त्रिकालावस्थायि पर्यायाश्चवार्त्तमानिका.द्रव्यमाधार पर्यायाश्चधेयास्तस्मा-

न्नसर्वथाऽभिन्न. किन्तुभिन्नः नचसर्वथाभिन्न कथञ्चिदभिन्नोपि याव-तालएवपरमाणव. सयोगरूपतयापरिणमन्तिनपुनः सयोग पृथग्भूत' द्रव्य-मिति उत्पत्तिः विरोधेति विरोधेननिरोध पर्यायेति क्रमभाविधर्म्मरूपतया नप्राच्येप्रसङ्गइति पडशतालक्षणदूषण तथेति पडशताप्रकारतया तदभ्यु-पगमादिति परमाण्वङ्गीकारात् नास्त्यविनाभावइति अवयवेषुसत्सुसम्ब-न्धोभयति नान्यथेत्यवयतः अवयवैरेवपरमाणुरात्मान करोति नान्याविना-भाव तैस्तैः परमाणुभिः सहविवक्षितपरमाणोर्य संबन्ध सप्रतिपेद्धुम-शक्यः केन तत्तच्छक्तिमात्रेणैवेति सासायायाशक्तिस्तत्तत्परमाणुसम्ब-न्धनलक्षणा तन्मात्रेण शक्तिरूपेण सावयवतास्ति नसाक्षात्कथमन्यथा पश्चादपि इतरपरमाणुसम्बन्धे सावयवतास्यात कोडीकृतशुन्धुनखपक्षाच्य यवधाण्डकरसन्यायेन अवयवीति स्थूलोवयवी उपेयतेइति अङ्गीक्रियत एव तस्येति स्थूलावयविनः वैशेषिकैरपि एकस्मिन्नवयविनि बहुनांखण्डा-वयविनामङ्गीकारात् अविष्वग्भावेनेति कथञ्चित्तादात्म्येन समकेति वार्त-मानिकम् शाब्देति आगमः साध्यसाधनयो' सम्बन्धहेतशक्तिरूपेण प्रति-बन्धमनासि निश्चित्यानुमानप्रयोक्ता त्रिकालवेदी भवति अर्थसमकाल तद्भि-न्नकाले वा अतिप्रसङ्गइति अनियतपरिच्छेदापत्तिः अस्येति ज्ञानस्य ।

(५०)—तत्तत्कालादिसामग्रीसव्यपेक्षक्रियावशादिति । भावनियति पुरुषा-कारा कालादयउच्यन्ते । अथवा क्षत्रकाटमावलक्षणासामग्रीभाव स्निग्धरूक्षादि चलन क्रियासयोगाऽचलनक्रियापूर्वको यथाकूल्या । पर्यायरूपतया भेदस्य द्रव्यरूपतया-वा ऽभेदस्य भणनादिति पूर्वं हि तेषां परमाणूना मयोगाख्य' पर्यायोनासीत् । पश्चा-त्तत्कालादिसामग्रीसव्यपेक्षक्रियावशात् प्रादुर्भूत सचतभ्यो न सर्वथाऽभिन्नो यदि सर्वथाद भिन्न तत्तस्य स्वभाव भूत स्यात् स्वभावश्च न कदाचिदपि व्यपैति यथापरमाणो परमाणुत्व व्यपयाति च पर्यायाः अन्यच्चद्रव्य त्रिकालावस्थायि पर्यायाश्चवार्त्तमानिका द्रव्यमाधार पर्यायाश्चाधेया तस्मान्नसर्वथाऽभिन्न किन्तुभिन्न नचसर्वथाभिन्न कथञ्चिदभिन्नोऽपि यावन्तएवपरमाणव सयोगरूपतयापरिणमन्ति नपुन सयोग पृथग्भूतएवाचता अभद्राऽपि । कक्षीकृतमेवेति एतावतास्वयापि कथञ्चित्पक्षोऽङ्गीकृत' । सम्बन्धनिबन्धनशक्ति-स्वरूपइति । सयोगनिमित्तघटोत्पादनसामर्थ्यस्वरूप । नप्राच्यप्रसङ्गइति अनि-ष्टापादन हि प्रसङ्ग तदभ्युपगमादिति साशताङ्गीकारात् । तत्तच्छक्तिमात्रेणैवेति इतरपरमाणुसम्बन्धनशक्ति । तत्तत्परमाणुसम्बन्धस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादिति ।

लैस्तैः परमाणुभिः महाविपक्षितपरमाणोर्यः सम्बन्धः सप्रतिषेद्धुमशक्यः केन मा सा याशक्तिरूप परमाणुसम्बन्धलक्षणा तन्माश्रण कार्यं शक्तिरूपेण सावयवतास्ति न साक्षात् कथमन्यथा पश्चादपि स्तम्भपरमाणुसम्बन्ध सावयवता स्यात् क्रोडीकृतचक्षुरादिपक्षावयवखण्डकर्मन्या- येन। कथञ्चिदनेकरूपत्वादिति नचैनत्तन्त्रान्तरीयै सह विरुद्ध वैशेषिकैरपि एकस्मिन्न- प्यवयवविनि बहूनां खण्डावयविनामङ्गीकारात। शाब्दानुमाने त्रैकालिकस्यापीति साध्यसाधनयोर्हि प्रतिबन्ध मनसिनिश्चित्यानुमयाकोत्रिकालवर्त्ती भवति। निराकारश्चै- तद्वयमपीति तद्ग्रहणपरिणामश्चेदाकारस्तदभ्युपगच्छाम। निरस्ताशून्यतेत्यादि पर्यनिरस्तामया। कौतुकालोकनोत्सुक इति त्वयाहि शून्यं सर्वमिति कृत्वा नेत्रनि- मीलितं तत्र यत सर्वोऽपिदिशा धमन्ति ॥

(रत्ना०)-अथ ब्रह्माद्वैतवावदूका वदन्ति। युक्त यदेष सकलापलापी- पापीयानपास्तः आत्मब्रह्मणस्तात्त्विकस्य सत्त्वात्। नच सरलसालर- सालप्रियालहिन्तालतालतमालप्रवालप्रमुखपदार्थसार्थोऽप्यहमहमिकया प्र- तीयमानः कथं न पारमार्थिकः स्यादिति वक्तव्यं तस्य मिथ्यारूपत्वात्। तथाहि प्रपञ्चो मिथ्या प्रतीयमानत्वाद्यदेवं तदेवं यथाशुक्तिशकलेकल- धौतं तथाचायं तस्मात्तथा।

(टि०)- नच सरलेत्यादि तस्येति तालतमालादितरुणतरतरुपर्व्वता- दिपदार्थसार्थस्य।

(रत्ना०)—तदेतदेतस्य न तर्कवितर्ककार्कश्यं सूचयति। तथाहि मिथ्यात्वमत्रकीदृक्षमाकाङ्क्षितं सूक्ष्मदृशा किमत्यन्तासत्त्वमुतान्यस्या- न्याकारतया प्रतीतत्वमाहोस्विदनिर्वाच्यत्वमिति भेदत्रयीत्रिनेत्रनेत्र- त्रयीव त्रौकते। प्राच्यपक्षद्वये त्वदनङ्गीकारः परीहारः। तार्तीयीकविक- ल्पेतु किमिदमनिर्वाच्यत्वं नाम किं निरुक्तिविरह एव निरुक्तिनिमित्त- विरहो निःस्वभावत्वं वा। न प्रथम कल्पः कल्पनार्हः। सरलोयं सालो- यमिति निश्चितोक्तेरनुभवात्। नापिद्वितीयः निरुक्तेर्हिनिमित्त ज्ञानं वा स्यात् विषयो वा। न प्रथमस्यविरहः सरलसालादिसंवेदनस्य प्रतिप्राणि- प्रतीतेः। नापिद्वितीयस्य यतो विषयः किंभावरूपो नास्त्यभावरूपोवा प्रथमकल्पनायामसत्ख्यात्यभ्युपगमप्रसङ्गः। द्वितीयकल्पनायान्तु सत्-

ख्यातिरेव उभावपि नस्त इतिचेत्। ननु भावाभावशब्दाभ्यां लोकप्रतीतिसिद्धौ तावभिप्रेतौ विपरीतौ वा । प्रथमपक्षे तावद्यथोभयोरेकत्र विधिर्नास्ति तथाप्रतिषेधोपि परस्परविरुद्धधर्मयोर्मध्यादेकतरविधिनिषेधयोरन्यतरनिषेधविधिनान्तरीयकत्वात् । द्वितीयपक्षेतु नकाचित् क्षतिर्नहालं। किञ्चविषयसहस्रनिवृत्तावपि लौकिकज्ञानविषयानिवृत्तिस्तान्निरुक्तिनिवृत्तिर्वा निःस्वभावत्वपक्षेपि निसःप्रतिषेधार्थत्वे स्वभावशब्दस्यापि भावाभावयोरन्यतरार्थत्वे पूर्ववत्प्रसङ्गः। प्रतीत्यगोचरत्व निःस्वभावत्वमिति चेदत्र विरोधः प्रपञ्चो नप्रतीयते चेत्कथ धर्म्मितया प्रतीयमानत्वं च हेतुतयोपाददे । तथोपादाने वा कथन प्रतीयते । यथाप्रतीयते न तथेतिचेत् तर्हि विपरीतख्यातेरभ्युपगमः स्यात् किञ्चेयमनिर्वाच्यता प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेपि सरलोयमित्याद्याकार हि प्रत्यक्षं प्रपञ्चस्य सत्यतामेव व्यवस्यति सरलादिप्रतिनियतपदार्थपरिच्छेदात्मनस्तस्योत्पादादितरेतरविविक्तवस्तूनामेव च प्रपञ्चवचोवाच्यत्वेन सम्मतत्वात्। अथकथमेतत्प्रत्यक्ष पक्षप्रतिक्षेपक तद्धिविधायकमेवेति तथातथाब्रह्मैवविदधाति न पुनः प्रपञ्चसत्यतां प्ररूपयति साहि तदाप्ररूपितास्याद्यदीतरस्मिन्नितरेषां प्रतिषेधः कृतः स्यात् नचैव निषेधेकुण्ठत्वात्प्रत्यक्षस्येतिचेत् तदयुक्तं यतो विधायकमिति कोर्थः इदमिति वस्तुस्वरूपं गृह्णाति न्यायस्वरूप प्रतिषेधति प्रत्यक्षमिति चेन्नैव अन्यरूप निषेधमन्तरेण तत्स्वरूपपरिच्छेदस्याप्यसम्पत्तेः। पीतादिव्यवच्छिन्न हि नील नीलमिति गृहीत भवति। नेतरथा यदेदमिति वस्तुस्वरूपमेव गृह्णाति प्रत्यक्षमित्युच्यते। तदाऽन्यस्मपरस्य प्रतिषेधमपि तत्प्रतिपद्यत इत्यभिहितमेव भवति केवलवस्तुस्वरूपप्रतिपत्तेरेवान्यप्रतिषेधप्रतिपत्तिरूपत्वात्। अपिचविधायकमेव प्रत्यक्षमिति नियमस्याङ्गीकारे विद्यावदविद्याया अपि विधानतवानुपज्यते सोयमविद्याविवेकेन सन्मात्र प्रत्यक्षात्प्रतियन्नेव न निषेधकं तदिति ब्रुवाणः कथंस्वस्थ-

[1](१) विपरीताख्यातिरियमभ्युपगता स्यात् इत्यपिपाठान्तरः ।

इतिसिद्धं प्रत्यक्षबाधितः पक्षइति। अनुमानबाधितश्च प्रपञ्चो मिथ्या-
नभवत्यसद्विलक्षणत्वाद्यएवं सएव यथात्मा तथाचायं तस्मात्तथेति
प्रतीयमानत्वचहेतुर्ब्रह्मात्मना व्यभिचारी सहि प्रतीयते। नचमिथ्या
अप्रतीयमानत्वेत्वस्य तद्गोचरवचनानामप्रवृत्तेर्मूकतैव तत्र वः श्रायसी
स्यात्। दृष्टान्तश्च साध्यविकल शुक्तिशकलकलधौतेपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वेना-
निर्वचनीयतायाः साध्यमानत्वात्। किञ्चेदमनुमानं प्रपञ्चाद्भिन्नमभिन्नं
वा। यदि भिन्नं तर्हि सत्यमसत्यं वा। यदि सत्यं तर्हि तद्वदेव प्रपञ्चस्यापि
सत्यत्वं स्यात्। अथासत्यं तत्रापि शून्यमन्यथाख्यातमनिर्वचनीयं
वा। आद्यपक्षद्वयेपि न साध्यसाधकत्वं नृशृङ्गवच्छुक्तिकलधौतवच्च।
तृतीयपक्षोप्यक्षमः। अनिर्वचनीयस्यासम्भवित्वेनाभिहितत्वात्। व्यव-
हारसत्यमिदमनुमानमतो ऽसत्यत्त्वाभावात् स्वसाध्यसाधकमिति चेत्
किमिदं व्यवहारसत्यं नाम व्यवहृतिर्व्यवहारो ज्ञानं तेन चेत्सत्य तर्हि
पारमार्थिकमेव तत्तत्र चोक्तोदोषः। अथव्यवहार· शब्दस्तेन सत्यं। ननु
शब्दोपिसत्यस्वरूपस्तदितरो वा। यद्याद्यस्तर्हि तेन यत्सत्यं तत्पारमार्थि-
कमेवेति तदेवदूषणम्। अथासत्यस्वरूपः शब्दः कथं ततस्तस्य सत्यत्वं
नाम नहिस्वयमसत्यमन्यस्य सत्यत्वव्यवस्थाहेतुरतिप्रसङ्गात्। अथ
कूटकार्षापणे सत्यकार्षापणोचितक्रयविक्रयव्यवहारजनकत्वेन सत्यकार्षा·
पणव्यवहारवदसत्येप्यनुमाने सत्यव्यवहारइतिचेत् तर्ह्यसत्यमेव तदनु-
मानं तत्रचोक्तोदोषः। अतो न प्रपञ्चाद्भिन्नमनुमानमुपपत्तिपदवीमापे-
दानम्। नाप्यभिन्नं प्रपञ्चस्वभावतया तस्यापि मिथ्यात्वप्रसक्तेर्मिथ्यारूपं
च तत्कथंनामस्वसाध्यं साधयेदित्युक्तमेव एवञ्च प्रपञ्चस्यमिथ्यात्वासिद्धेः
कथपरमब्रह्मणस्तात्त्विकत्व स्याद्यतोवाह्यार्थाभावो भवेदिति।

(टि०)-तदेतादिति एतद्व्यवहारप्रतिपन्नपदार्थसार्थस्य मिथ्याप्ररूपणेन
कदर्थनम् एतस्येति ब्रह्मवादिनः किन्तुयावद्कलामेव वेदयति नप्रथमस्येति
ज्ञानस्य नद्वितीयस्येति विषयस्य विरहइति सम्बन्धः ननुभावेत्यादि ताविति
भावाभावौ विपरीताविति अलौकिकौ प्रतिषेधार्पानि नास्तीतिशेषः परस्प-

१ श्रेयसा इत्यपिपाठ।

ति भावाभावयो नान्तरीयेति अविनाभावित्वात् तन्निरुक्तीति लौकिकानिश्चितोक्तिनिषेधः निसइति पष्ठ्यन्तपद कलापकेनिरितिसिद्धस्वभावेति भावस्वरूपोऽभावस्वरूपो वा स्वभावः॥ अन्यतरेति भावाभावयोर्मध्यादेकनिषेधपरेण भवितव्य तथोपादानइति धर्म्मित्वोपादाने यतः प्रसिद्धएवहि धर्म्मी क्रियते प्रत्यक्षेपीति निराकारि तस्येति प्रत्यक्षस्य वाच्यत्वेनेति घटादिविवर्त्तरूपेण पक्षेति प्रपञ्चोमिथ्याइत्येतस्य पक्षस्य तद्धीति प्रत्यक्ष विधायकमिति ब्रह्मलक्षणप्रकृतपक्षजनकमेव तथातयेति प्रत्यक्ष कर्तृ तेनतेन प्रकारेण विचार्यमाण ब्रह्मैवकर्म्मतापन्न साहीति प्रपन्चसत्यता तथेति निषिद्धा भवेत् यदीतरस्मिन्निति सरले इतरेषामिति तमालादीनां नचैवमिति प्रत्यक्षेण प्रतिषधो नकृत. प्रत्यक्षस्य निषेधकुण्ठत्वात् तदाऽन्यमित्यादि तदिति प्रत्यक्ष प्रतिपद्यनइति मुण्डभूतले घटाभावग्रहणवत् येनहि पदास्खलनादिना मुण्डभूतल गृहीत घटाभावोपि तेन गृहीतः केवलेति प्रतिपत्तेर्ज्ञानस्यैव विवेकेनेति निरासेन प्रतियन्निति जानन् प्रतिपूर्वकः इण्गतौ प्रत्येतीति शतृप्रत्यय गमनार्थाधातवः सर्वेपि ज्ञानार्था इति वचनादवगच्छन्नित्यर्थ तदिति प्रत्यक्ष प्रपञ्चो मिथ्येत्यादि सहीति ब्रह्मात्मा अस्येति ब्रह्मात्मन तद्गोचरेति ब्रह्मविषय तद्वदेवेति सत्यानुमानवदेव प्रतीयमानत्वादेव हेतोर्यथाऽनुमानमिद सत्य तथाप्रपञ्चोपि प्रतीयमानत्वादेव सत्योऽस्त्वित्यर्थ नृशृङ्गेति शून्यत्वे नृशृङ्गदृष्टान्तः अन्यथाख्यातत्वे शुक्तिशकले कलधौतमिति निदर्शन तत्तत्रचोक्तदोषइति प्रपञ्चसत्यतालक्षण. यद्यनुमान व्यवहारसत्येन सत्यव्यवहारसत्येनप्रपञ्चोपि सत्यः स्यात् इति भावार्थ' तादितरइति सत्यादितरोऽलीक इत्यर्थः तदेवेति प्रपञ्चसत्यतालक्षणम् ततइति शब्दात् तस्येत्यनुमानस्य आपेदानमिति प्रपेदे तस्येति अनुमानस्य तदित्यनुमानम्।

(५०)—कथं धर्मितया प्रतीयमानत्व च हेतुतयोपाददइति प्रसिद्धएवहि धर्मी क्रियते। प्रत्यक्षेपीति प्रतिक्षिप्ता। तद्धिविधायकमेवेति आहुर्विधातृप्रत्यक्षं न निषेधृविपश्चित नैकत्वे आगमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रबाध्यते। तथातथेति घटादिविवर्त्तरूपेण ब्रह्मै

वेति कर्मतापन्नग्रह अन्यप्रतिषेधे प्रतिपत्तिरूपत्वादिति । मुण्डभूतले घटाभाव ग्रहणवत् येनहि पदास्खलनादिना मुण्डभूतल गृहीत घटाभावोऽपि तेन गृहीत । नृशृङ्गव-दिति शून्यम् । शुक्तिकलधौतवदिति अन्यथाख्यातम् ।

प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्य स्वव्यवसायीति विशेषणं व्याख्यान्ति ।

मू०-स्वस्य व्यवसायः स्वाभिमुख्येन प्रकाशनं बाह्यस्येव तदाभिमुख्येन करिकलभकमहमात्मना जानामीति ।

(रत्ना०)-यथाबाह्याभिमुख्येन बाह्यानुभवनेन प्रकाशन बाह्यव्यवसायो ज्ञानस्य तथास्वाभिमुख्येन प्रकाशन स्वव्यवसायः अत्रोल्लेख: करिकलभक मित्यादि । यथाकरिकलभकमितिप्रमेयस्याहमिति प्रमातुर्जानामीति प्रमितेः प्रतिभासस्तथात्मनेति प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्याप्यस्त्येवेति भावः।

(टि०) प्रमितेरिति परिच्छेदस्य प्रमाणत्वेति स्वपरव्यवसायिन ।

स्वव्यवसायमेव स्पष्टदृष्टान्तप्रकटनेन निष्टङ्कयन्ति ।

मू०-कःखलुज्ञानस्यालम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभिमन्यमानस्तदपि तत्प्रकारं नाभिमन्येत मिहिरालोकवदिति ।

(रत्ना०)-तदपीति ज्ञानमपि।तत्प्रकारमिति स प्रतिभातत्वलक्षणः प्रकारः प्रतिनियत स्वरूप यस्य तत्तत्प्रकारं प्रतिभातमित्यर्थः । यथैवहि गिरिनगरगहनादिक मिहिरालोकस्य विषय प्रतिभातमभिमन्यमानैर्मिहिरालोकोपि प्रतिभातोभिमन्यते लौकिकपरीक्षकैस्तद्वद्ज्ञानस्य विषयं कुम्भादिकं प्रतिभातमभिमन्यमानैस्तैर्ज्ञानमपि प्रतिभात स्वीकर्त्तव्यमिति ।

(रत्ना०)—अत्रेय भट्टचट्टघट्टना। नन्तु न स्वसंवेदनं वेदनस्य सुन्दरं स्वात्मनि क्रियाविरोधादित्यस्य पारोक्ष्यमेवाक्षूणं कक्षीकरणीयं तदेतदरमणीय। यतः किमुत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वास्वात्मनि विरुध्येत। यद्युत्पत्तिः साविरुध्यतां नहिज्ञानमात्मानमुत्पादयतीति वयमप्यगीष्महि। अथ ज्ञप्तिर्नैयमात्मनि विरोध मदीधरत्तदात्मनैव ज्ञानस्य स्वकारणकलापादुत्पादात् प्रकाशात्मनैव प्रदीपकलिकालोकस्य। अथप्रकाशात्मनैव प्रदीपालोकोयमुदयामासिवानिति परप्रकाशकोस्तु आत्मानमप्येतावन्मात्रेणैव प्रकाशयतीतितु कौतस्कुतीनीतिरिति चेत्तर्कि तेन प्रकाशितनैव वराकेण स्थातव्यमालोकान्तराद्वा प्रकाशेनास्य भवितव्य। प्रथमे प्रत्यक्षबाधा द्वितीयेपि सैवानवस्थापत्तिश्च। अथनासौ स्वमपेक्ष्य कर्म्मतया चकास्तीत्यस्वप्रकाशकः स्वीक्रियते प्रकाशरूपतया तूत्पन्नत्वात् स्वयंप्रकाशतएवेति चेदनेनैव सुधामद्धि। नहि वयमपि ज्ञानकर्म्मतयैव प्रतिभासमान स्ववेद्यमावेदयामहि। ज्ञानंस्वयं प्रतिभासतइत्यादावकर्म्मकस्य तस्य चकासनात्। यथानुज्ञानञ्जानामीतिकर्म्मतयापि तद्भाति तथाप्रदीपः स्वप्रकाशयतीत्ययमपि तयाप्रथतएव अथावयवैरालोकावयवी प्रकाश्यत इत्यस्वप्रकाशक एवायमिति चेत् ननुतेपिकेन प्रकाशनीया। अवयविनेति चेत् नन्वऽमीषां परस्परगोचरज्ञानजनने सहकारित्वमेव तावत्प्रकाशकत्वमुच्यते। तच्चामीषामज्ञातानां ज्ञाताना वा स्यात्। नाज्ञातानामेवं ह्यनालोकित एव प्रदीपकुड्मलालोकोपि कदाचित्कलशकुलिशादीन् ज्ञापयेत्। ज्ञातानाञ्चेदितरेतराश्रयापत्तिर्ज्ञाना·स्खल्ववयवा अवयविन ज्ञापयेयुः सोपिच ज्ञातएव तान् ज्ञापयेदिति। अथ तेषामप्यवयवानामवयवित्वान्निजावयवैर्ज्ञप्तिः कारिष्यते तदानीमनवस्था अथपर्यन्ते केचिदवयवाः स्वयमेवात्मान ज्ञापयेयुस्तर्हि ज्ञानमपि स्वयमेवात्मान निश्चिनोतीति किंनकक्षीकुरुषे। कथचपारोक्ष्ये ज्ञानस्य ज्ञानं स्यात्। अन्यथानुपपद्यमानार्थप्राकट्यरूपार्थसमुत्थापितार्थापत्तेरितिचेत्। नन्तु तदर्थप्राकट्यमात्मधर्म्मोज्ञानधर्म्मो ऽर्थधर्म्मो वा भवेत्।

नाद्यः प्रकारः प्रभाकरकक्षापञ्जरप्रवेशप्रसङ्गात् । नद्वैतीयीक ज्ञानस्य क्षणिकत्वेन तत्क्षणएव क्षीणत्वादुपरितनक्षणोत्पादिष्णोस्तस्य तद्धर्म्मत्वविरोधात् नापितार्तीयीकस्तथात्वेहि चैत्रस्येव मैत्रस्यापि सपदार्थः प्रकटः स्यात् । अथ यस्यैव ज्ञानेन जनयाम्बभूवे ऽसौ तस्यैव तत्प्रकटनं तद्दुर्घटं घटस्य प्रतिनियतप्रमातृप्रबोधितप्रदीपाङ्कुरप्रकटितस्याप्यनियतेदर्शनात् तान्नियमानुपपत्तेः । अस्त्वेवतत्तथाप्ययमर्थधर्म्मोजडश्चिद्रूपो वा भवेत् । यदिजडः कथमर्थदर्शनं स्यात् । अर्थदर्शनं ह्यर्थदृष्टिरर्थज्ञप्तिरुच्यते जडत्वेतु प्राकट्यस्य कथमिदं घटेत ज्ञानप्रमाणशब्दयोश्चैवं सामानाधिकरण्यमसूपपादं यतोज्ञायते ज्ञप्तिर्जन्यते येन तत् ज्ञानमाम्नायते प्राकट्यस्यचजडत्वेनाज्ञप्तिरूपत्वे कथंतज्जनकप्रमाणं ज्ञानं व्यपदिश्येत चिद्रूपश्चेत् स्वसवेद्योवेदनान्तरवेद्यो वा यदि स्वसवेद्यस्तर्हि कृतश्च शीलविध्वंसोनचानङ्गः शमङ्गतइतिन्यायः समायातः स्वात्मनिक्रियाविरोधाद्विज्ञाने स्वसंवित्तिप्रतिक्षेपपातकं कृत्वापि प्राकट्ये तस्याः स्वयं स्वीकारात् । वेदनान्तरवेद्यत्वं पुनरस्य कुतस्त्यं । तथाहि किमयं यावदर्थं यावदक्षव्यापारं वा ऽवतिष्ठेत ज्ञानवत्क्षणिको वा भवेत् । नाद्यः पक्षः पदार्थमालोक्य निमीलितलोचनोत्पलयुगलस्य प्रकटतत्प्रतीति प्रसक्तेःनाद्वितीयो ऽक्षादिव्यापारस्य ज्ञानोत्पत्तिमात्रे व्यापारात् प्राकट्यस्य तदपेक्षानुपपत्तेः नापितृतीयः क्षणजातनष्टस्य वेदनान्तरेण वेदितुमशक्यत्वाद्वेदनेतु द्वित्रिक्षणावस्थिति प्रसक्तेः तन्न तद्वेदनमवदातं यतो ऽर्थापत्तिरुल्लसेदिति ।

(टि०) -अथज्ञप्तिरित्यादि तदात्मनेति ज्ञप्तिस्वरूपेणैव प्रकाशात्मनेति प्रकाशस्वरूपेणैव आशिवानिति अशौटिव्याप्तौ आत्मनेपदमनित्यमिति न्यायात् क्वसकानाविति क्वसप्रत्ययः एतावन्मात्रेणेति पदार्थप्रकाशनकारणसामर्थ्येण किंतेनेति प्रदीपेन आलोकान्तेति दीपवन्नोपपद्येत विश्वयस्तुप्रकाशन अनात्मवेदनेज्ञानेजगदान्ध्यं प्रसज्येत अस्येति प्रदीपा-

१ जडत्वेन इत्यपिपाठ ।

लोकस्य अर्मामिति प्रदीपालोकः कर्म्मतयेति यथादीपो दीपज्ञानाति तस्येति ज्ञानस्य ननुतर्पीति अथवा नन्वर्मापामिति अवयवानाम- घयविनश्च अवयवप्रकाशमन्तरेणावयव्यप्रकाशकः अवयवप्रकाशादते अवयवानिस्तेजस्काः अतएवसहकारित्व तत्रेति प्रकाशन अर्मापामित्य- घयवाना कथञ्चेत्यादि पारोक्ष्येति ज्ञानस्य परोक्षत्वङ्गीकृते सति ज्ञानमेवकथ ज्ञायतइत्यर्थः अन्यथेति अन्यथा ज्ञानाविनाभाविनी उपपद्यमाना पदार्थप्राक- ट्यलक्षणा अर्थेन कार्येण निष्पादितायां अर्थापत्तिस्तस्याः प्रभाकरेति प्राकट्य- स्योत्मधर्म्मत्व प्रभाकरैराश्रियेत नभट्टैः ज्ञानस्यक्षणिकत्व इति मीमांसकाः ज्ञान क्षणिकमभ्युपगच्छेयुः उपरितनेति द्वितीयक्षणोत्पत्तिशीलस्य तस्य विनष्टस्य ज्ञानस्य धर्मस्तद्धर्म्मस्तस्य भावस्तत्त्वम् तस्येति अर्थप्राकट्यस्य तद्धर्म्मत्वेति ज्ञानधर्म्मत्वेविरोधात् तथात्वइति अर्थधर्मत्वे अथयस्येत्यादि असाविति अर्थप्राकट्यरूपोऽर्थधर्मः कथमिति अर्थदर्शन तज्जनकमिति प्राकट्यजनक यतः कारणानुमानेन, कार्यकार्यानुमानत कारणमनुमीयते ज्ञान तावद् ज्ञानरूपोत्पादकमेव,जाघटि नजडजनक विरोधप्रतिबन्धात् स्वात्मनीति तस्याइति स्ववित्ते अस्येति अर्थधर्म्मस्य, तथाहीत्यादि, अय- मिति, अर्थधर्म्मः तत्प्रतीतीति पदार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् तदपेक्षेति तस्याक्षव्या- पारस्यापेक्षातयाऽनुत्पादात् तद्वेदनमिति क्षणिकस्यार्थप्राकट्यस्य ज्ञानम्।

(प०)—यतउत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वास्वात्मनि विरुध्यतइति क्रियाविरोधादिति दूषकमत स्वामेवोपजीव्यदूषयति । तथाप्रदीपः स्वप्रकाशयतीत्ययमपि तथाप्रथनएवेति तथाकर्म तया, तस्य तद्धर्मत्वविरोधादिति तस्य अर्थप्राकट्यस्य । तस्य विनष्टस्य ज्ञानस्यधर्मस्तद्धर्मस्तद्भावस्तस्मात् ।

(रत्ना) अथ यौगाः सङ्गिरन्ते । अहो आर्हता नास्मिन्मीमांसके वराके व्यपाकृतेपि संवेदने स्वसंवेदनदोहद पूरयितुपार्यते तथाहि ज्ञान स्वान्यप्रकाश्यमीशज्ञानान्यत्वे सति प्रमेयत्वाद्यदेव तदेव यथा घट स्तथाचेदन्तस्मात्तथा समुत्पन्नं हि ज्ञानमेकात्मसमवेतान्तरसमयसमुत्प दिष्णुमानसप्रत्यक्षेणैव लक्ष्यते न पुनः स्वेन नचैवमनवस्थावल्लेरुल्लासः ।

अर्थावसायिवेदनोत्पादमात्रेणैवार्थसिद्धेस्तद्धि पदार्थपरामर्शस्वभावमे-वेत्युत्पन्नमात्रमेव पदार्थप्रथामनोरथरथास्थित कृतार्थयति प्रमातारं अर्थज्ञानजिज्ञासायां तु तत्रापि ज्ञानमुत्पद्यतएवेति तदेतदेतेषां मतेस्तरल-तां तनोति । प्रकटितप्रयोगेपक्षस्यानुमानेन मानखण्डनात्तथाच ताव काकूतेन तत्रहेतोः कालात्ययापदिष्टत्वनिष्टङ्कनाच्च तथाहिविवादास्पदं ज्ञान स्वसंविदित ज्ञानत्वादीश्वरज्ञानवत् वाद्यसिद्धमेतन्निदर्शनं जैनैरी-श्वरास्वीकारेण तज्ज्ञानस्यतेषामप्रसिद्धेरितिचेत्तदचतुरस्रमनवद्यविद्या-विद्याधरीबन्धुरपरिष्वङ्गस्य पुरुषातिशेषविशेषस्य खण्डपरशो स्वीकारात् त्रिविष्टपघटनलंपटपटिम्नः सकलावलोकनकौशलशालिन एवचास्यतिर-स्कारात् व्यर्थविशेष्यश्चात्रहेतुः समर्थविशेषणोपादानेनैव साध्यसिद्धे र्धूमध्वजसिद्धौ धूमवत्त्वेसति द्रव्यत्वादितिवत् नहीश्वरज्ञानादन्यत् स्वसं-विदितमप्रमेयं चास्ति यदपोहाय प्रमेयत्वादिति क्रियेत अप्रयोजकश्चायं हेतुः सोपाधिकत्वात् साधनाव्यापकः साध्येनसमव्याप्तिकः खलूपाधिर-भिधीयते तत्पुत्रत्वादिना श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणामवत् । कःपुनरुपाधिरत्रसूक्ष्मेक्षणैरीक्षाञ्चक्रेइति चेदुच्यते निविडजडिमन्जडिम-लक्षणः । तथाहीश्वरज्ञानान्यत्वे प्रमेयत्वे सत्यपि यदेवजडिमपात्र पात्रादि तदेव स्वस्मादन्येनैव प्रकाश्यते । स्वप्रकाशेपरमुखोत्प्रेक्षित्वं हि जडस्य लक्षणं नच ज्ञानं जडस्वरूपमिति सिद्ध साधनाव्यापकत्वं जाड्यस्य साध्येन समव्याप्तिकत्वं चास्य स्पष्टमेव । जाड्यं विहाय स्वप्रकाशाभावस्य तच्च त्यक्त्वा जाड्यस्य क्वचिदप्यदर्शनादिति ।

(टि०)-अर्थावसायीत्यादिअर्थसिद्धेरिति नहिपूर्वज्ञान जातमेव अकार्य-साधक सदपि प्रमाणमिति वय मन्यामहे किन्तुकार्यसाधकमेव प्रमाण तद्धीति अर्थावसायिवेदन तत्रापीति एकात्मसमवेतज्ञाने पूर्वज्ञानं मे घटाकारमुत्पन्नमिति ज्ञान ज्ञानान्तरेण वेद्यते नतुस्वेनैव तज्ज्ञानस्येति ईश्वरवेदनस्य तेषामिति जैनानां असत्येतीश्वरस्य तत्पुत्रत्वादिनेत्यादि सरूयामस्तत्पुत्रत्वात्दृश्यमानतादितरपुत्रवत् अत्रमाधने शाकाद्याहारपरि-

णामलक्षणस्य उपाधेः प्रवेशप्रबन्ध. श्रुद्धप्रतिषेधः स्यात्. साध्य श्यामत्व व्याप्त तत्र तमन्तरेण श्यामत्वासम्भवात् तत्पुत्रत्वन्तु साधन नव्याप्त यत्तत् तनयाअपरेगौरकायाअपि प्रेक्ष्यन्ते क.पुनरित्यादि अत्रेति ईश्वरज्ञानान्यत्वे सतिप्रमेयत्वादित्येव रूपे अस्येति उपाधेः शाकाद्याहारपरिणाम उपाधि नहियेयेतत्पुत्रास्तेषांसर्वेषामपि शाकाद्याहारपरिणाम इति साधनाव्यापक. यत्रयत्रश्यामत्वतत्रतत्र शाकाद्याहारपरिणामः यत्रयत्र शाकाद्याहारपरिणामस्तत्र तत्रश्यामत्वमिति साध्येन समव्याप्तिकः 'तमिति स्वप्रकाशाभाव तदुत्पादेति संवेदनोत्पत्तिप्रतीतेः ।

(प०)—नचैवमनवस्थावल्लीकल्लास इति यथाकिलार्थज्ञान मानमप्रत्यक्षेण ग्रात्मथ तदप्यन्येन तदप्यन्येनेत्यनवस्था । पदार्थप्रथामनोरथस्थितमिति प्रथाप्रकटन प्रकाशनम् । अनुमानेनेति प्रत्यनुमानेन । तथात्वेनि प्रत्यनुमान बाधितत्वे तत्रेति प्रकटितप्रयोगे । तज्ज्ञानस्येति स्वरूपज्ञानस्य । अनवद्यविद्याविद्याधरीत्यादि गद्य विद्याशब्देनात्र केवलज्ञान नपुनगिरिजामनयाइत्येवविदेहवल्लालसस्य, व्यर्थविशेष्यइति प्रमेयत्वादित्यय हेतु । अन्यत्रासंविदितमप्रमेयमिति भवन्मते सर्वस्यापि ज्ञानस्य प्रमेयत्वात् । साधनाव्यापकः साध्येनसमव्याप्तिकः खलूपाधिरभिधीयते इति यथातत्पुत्रत्वाद्विना श्यामत्वसाध्य शाकाद्याहारपरिणामउपाधि । नहि ये ये तत्पुत्रास्तेषां सर्वेषामपि शाकाद्याहारपरिणाम यत्रयत्र शाकाद्याहारपरिणाम । तत्पुत्रत्वमपि भविष्यति केषाञ्चिच्छाकाद्याहारपरिणामस्य नभविष्यात इति साधनाव्यापक येये श्यामास्तेषां शाकाद्याहारपरिणाम यत्रयत्र श्यामत्व तत्रतत्र शाकाद्याहारपरिणाम यत्रयत्र शाकाद्याहारपरिणामस्तत्रतत्र श्यामत्वमिति साध्येन समव्याप्तिक ।

(रत्ना०)—यदोक्त समुत्पन्न हि ज्ञानमेकात्मसमवेतेत्यादि तदपि नावितथमित्यमर्थज्ञानतज्ज्ञानयोरुत्पद्यमनयोः क्रमानुपलक्षणात् । आशूत्पादादत्र क्रमानुपलक्षणमुत्पलपत्रशतव्यतिभेदवदिति, चेत्तदचारु जिज्ञासाव्यवहितस्यार्थज्ञानज्ञानस्योत्पादप्रतिपादनात् नच जिज्ञासासमुत्पादस्तं संवेदनाना सङ्गच्छते । अजिज्ञासितेष्वपि योग्यदेशेषु गोचरेषु तदुत्पादप्रतीतेर्नचायोग्यदेशमर्थज्ञानमात्मसमवेतस्यास्य समुत्पादादिति जिज्ञासामन्तरेणार्थज्ञाने ज्ञानोत्पादप्रसङ्गः । बाढमुत्पद्यता नामेव कोदोषइतिचेत् नन्वेवमेव तज्ज्ञानज्ञानेप्यपरज्ञानोत्पाद-

प्रसङ्गः । तत्रापि चैवमेवायमित्यपरापरज्ञानोत्पादपरम्परया मेवात्मनो व्यापारान्तरविषयान्तरसञ्चारः स्यादिति न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरज्ञेयतापि युक्तिमार्गमवगाहते ।

(टि०) नचायोग्येति न विद्यते योग्यादेशोऽस्य तत् अस्येति ज्ञानस्य ज्ञानस्येत्यादि प्रमेयमव्यभिचारि यत्र तत्तस्यभाव अनभ्यासदशायामित्यादि तदिति सम्वादकबाधकज्ञानम् ।

प्रमाण विवेच्यायेदानीं प्रामाण्यस्वरूपं धर्म्ममाविष्कुर्वन्ति ।

मू०-ज्ञानस्य प्रमेयाव्यभिचारित्वं प्रामाण्यमिति ।

(रत्ना०)-प्रमीयमाणार्थाव्यभिचरणशीलत्वं यज्ज्ञानस्य तत्प्रामाण्यमित्यर्थः ।

प्रसङ्गायातमप्रामाण्यरूपमपि धर्म्मं प्रकटयन्ति ।

मू०-तदितरत्त्वप्रामाण्यमिति ।

(रत्ना०)-तस्मात्प्रमेयाऽव्यभिचारित्वादितरत्प्रमेयव्यभिचारित्वमप्रामाण्यं प्रत्येय । प्रमेयव्यभिचारित्वं च ज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तग्राह्यापेक्षयैव लक्षणीयं स्वस्मिन्व्यभिचारस्यासम्भवात् तेन सर्वं ज्ञानं स्वापेक्षया प्रमाणमेव न प्रमाणाभासं बहिरर्थापेक्षया तु किञ्चित् प्रमाणं किञ्चित्प्रमाणाभासम् ।

(प०—स्वस्मिन् व्यभिचारस्यासम्भवादिति संशयविपर्ययादीनामपि स्वविषय प्रमाणत्वात् ।

अथोत्पत्तौ स्वनिश्चये च ज्ञानानां स्वतएव प्रामाण्यमप्रामाण्यन्तु परतएव यज्जैमिनीयाजगुस्तन्निराकुर्वन्ति ।

मू०-तदुभयमुत्पत्तौ परतएव ज्ञप्तौतु स्वतः परतश्चेति ।

(रत्ना०) अत्र ल्यप्लोपे पञ्चमी पर स्वं चापेक्ष्येत्यर्थः । ज्ञानस्यहि प्रामाण्यमप्रामाण्य च द्वितयमपि ज्ञानकारणगतगुणदोषरूपं परमपेक्ष्यो-त्पद्यते । निश्चीयते त्वभ्यासदशायां स्वतो ऽनभ्यासदशायां तु परत इति । तत्र ज्ञानस्याभ्यासदशायां प्रमेयाव्यभिचारि तदितरच्चास्मीति प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चयः । सम्वादकबाधकज्ञानमनपेक्ष्य प्रादुर्भवन् स्वतोभवतीत्यभिधीयते । अनभ्यासदशायान्तु तदपेक्ष्य जायमानोऽसौ परतइति ।

अत्रैवं मीमांसका मीमांसामांसलतां दर्शयन्ति । स्वतएव सर्व्वथाप्रमाणानां प्रामाण्यं प्रतीतिकोटिमाटीकते तथाहि तदुत्पत्ति-प्रगुणागुणाः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा मीयेरन् । यदिप्रत्यक्षेण तत्किमैन्द्रिये-णातीन्द्रियेण वा । नैन्द्रियेणातीन्द्रियेन्द्रियाधिकरणत्वेन तेषां तद्ग्रहणा-योग्यत्वात् । नाप्यतीन्द्रियेण तस्यचारुविचारगोचरचरिष्णुत्वाभावात् । अनुमानेन तान्निरणेष्महीति चेत्कुतस्तत्रनियमनिर्णयः स्यान्नप्रत्यक्षाद्-गुणेषु तत्प्रवृत्तेः परास्तत्वात् तथाच द्विष्ठसम्बन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनाद् द्वयस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् । नाप्यनुमानात् ततएवतन्निश्चित्ता-वितरेतराश्रयस्य तदन्तरात्पुनरनवस्थायाः प्रसक्तेः । ततोनगुणाःसन्ति-केचिदिति स्वरूपावस्थेभ्य एवकारणेभ्यो जायमान तत्कथमुत्पत्तौ परतः स्यात् निश्चयस्तु तस्य परतः कारणगुणज्ञानाद्बाधकाभावज्ञानाद् सम्वादिवेदनाद्वा स्यात् तत्र प्राच्य प्रकारे प्रागेव प्रास्यामगुणग्रहणप्रवीण प्रमाणपराकरणात् द्वितीयेतु तात्कालिकस्य कालान्तरभाविनो वा बाध-कस्याभावज्ञान तन्निश्चायक स्यात्पौरस्त्य तावत्कूटहाटकनिष्टङ्कनेपि स्पष्टमस्त्येव द्वितीयन्तु नचर्म्मचक्षुषां सम्भवति । संवादिवेदनन्तु सह-कारिरूपं सत् तन्निश्चय विरचयेद्ग्राहक वा । नाद्यभिद्भिन्नका-लत्वेन तस्य सहकारित्वासम्भवात् द्वितीयपक्षेतु तस्यैवग्राहकमत्तद्विषयस्य विषयान्तरस्य वा । न प्रथमः पक्षः प्रवर्त्तकज्ञानस्य सुदूरनष्टत्वेन ग्राह्य-त्वायोगात् । द्वितीयेत्वेकसन्तान भिन्नसन्ताने वा तत्स्यात्पक्षद्वयेपि तै-

मिरिकावलोक्यमानमृगाङ्कमण्डलद्वयदर्शिदर्शनेन व्यभिचारस्तद्धिचैत्रस्य पुनः पुनर्मैत्रस्यचोत्पद्यतएव । तृतीये पुनरर्थक्रियाज्ञानमन्यद्वा तद्ध चेत् न पौरस्त्यं प्रवर्त्तकस्य प्रामाण्यानिश्चये प्रवृत्त्यभावेनार्थक्रियायाएवाभावात् । निश्चितप्रामाण्यात्तुप्रवर्त्तकज्ञानात् प्रवृत्तौ चक्रकम् । निश्चितप्रामाण्यात् प्रवर्त्तकात्प्रवृत्तिः । प्रवृत्तेरर्थक्रियाज्ञानं तस्माच्च प्रवर्त्तकज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयइति । कथं चार्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चयो ऽन्यस्मादर्थक्रियाज्ञानाच्चेदनवस्था । प्रवर्त्तकज्ञानाच्चेदन्योन्याश्रयः स्वतश्चेत्प्रवर्त्तकज्ञानस्यापि तथैवास्तु । अन्यदपिविज्ञानमेकसन्तानं भिन्नसन्तानं वा । द्वयमपिचैतदेकजातीयं भिन्नजातीयं वा । चतुष्टयमपि चैतद्व्यभिचाराभिचारदुस्सञ्चर । तथाह्येकसन्तानं भिन्नसन्तानं चैकजातीयमपि तरलतरतुङ्गतरङ्गतरङ्गिणीतोयज्ञानं भिन्नजातीयञ्च कुम्भाम्भोरुहादिज्ञानं मरुवसुन्धराचारिचतुरतरतरणिकिरणश्रेणिसङ्गिसलिलसवेदनस्य न संवादकमिति न ज्ञप्तावपि तत्परतः अप्रामाण्यन्तूत्पत्तौ दोषापेक्षत्वात् । ज्ञप्तौतु बाधकापेक्षत्वात् परतएवेति ।

(टि०) असाविति प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चयः सर्वथेति उत्पत्तौज्ञप्तौच तदुत्पत्तीति प्रामाण्योत्पादप्रवणा अतीन्द्रियेति अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतमिन्द्रियमाभ्यन्तर निर्वृत्तिरूपमधिकरणमाधारो येषां तद्भावस्तत्त्वं। तेषामिति गुणानां तद्ग्रहणेति तेनेन्द्रियेण ज्ञानाऽसम्भवात् तस्यचार्विति अतीन्द्रियप्रत्यक्षस्य अतीन्द्रियप्रत्यक्षासिद्धौ हि सर्वज्ञः सिध्यति नचामीत मन्यन्ते अनुमानेन तानिति गुणान् निरणेष्महीति निश्चयपूर्वंमन्यामहे तत्रेति तेषु गुणेषु नियमनिर्णयइति अनुमानाविनाभावनिश्चयः तत्प्रवृत्तेरिति प्रत्यक्षप्रवृत्तेः परास्तत्वादिति अपाकृतत्वात् द्विष्ठसम्बन्धेति द्वयोः स्वरूपग्रहणेसति सम्बन्धवेदन ततएवेति गुणसाधकादेवानुमानात् तन्निश्चिताविति अविनाभावसम्बन्धनिश्चितौ इतरेतराश्रयस्य प्रसक्ति तदन्तरादिति अनुमानान्तरात् तन्निश्चितौ तन्निश्चयस्त्वित्यादि तस्येति

१ 'धारि" इत्यपि पाठान्तरम् ।

प्रामाण्यस्य प्रास्थामिति क्षिप्तवन्तः तन्निश्चायकमिति प्रामाण्यनिर्णायक भिन्नकालत्वेन तस्येति संवादकज्ञानस्य तस्यैवेति प्रामाण्यस्य तद्विषयस्येति प्रामाण्यविषयस्य प्रवर्त्तकेति संवादकज्ञानस्य तदिति संवादि वेदनम् पक्षद्वयेपीति तिमिररोगाभिभूतनयनो जनः चन्द्रमण्डलद्वितय पुनः पुनः पश्यति प्रथमालोकितशशियुगलस्य संवादक पुनः २ विधुवीक्षण भवेत्तथापि तद्ज्ञान संवाददत्तहस्तावलम्बमपि नप्रामाण्यप्रवृत्तिप्रतिपत्तिनिमित्त विमलनयनजनविलोकनेन व्यभिचारात् । तत्प्रामाण्यगोचराभावात् तद्धीति ननु एकपुरुषप्रतिष्ठ शशिद्वयावलोकनमप्रमाणं भवतु पुनर्घनजननयनगोचरीभूत तत्कथमप्रमाण स्यात् नैष एकत्रदोषः सर्वत्रापिसएव अन्यदपीति विषयान्तरसम्बन्धि किन्नैर्मल्यादीनिति उत्तरयन्तिसूरयः ।

(५०)—मीमांसामांसलतामिति मीमांसामत्यविशेष । स्वतएव सर्वथा प्रमाणानामिति उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च तादिति प्रामाण्यम् तेषामिति गुणानां तद्ग्रहणायोग्यत्वादिति इन्द्रियग्रहणायोग्यत्वात् । तत्रेति अनुमाने, नियमनिर्णयइति प्रतिबन्धनिर्णय । नप्रत्यक्षादिति धूमधूमध्वजयोरविनाभाव प्रत्यक्षादग्निरिवगृह्यतेतिहेतिनः इह च न प्रत्यक्षात् तदप्रवृत्तेरिति प्रत्यक्षमप्रवृत्ते । द्विष्ठसम्बन्धसंवित्तिरिति इन्द्रियाणां गुणिनां परिज्ञानपि गुणानामपरिज्ञानात् । द्विष्ठसम्बन्धइत्यादि पूर्वार्द्धं मन्यऽस्ति अपरार्द्धन्तु द्वयस्वरूपग्रहणेसति सम्बन्धवेदनम् ॥ १ ॥ ततएवेति गुणनिर्णायकानुमानादेव तदन्तरादिति अनुमानान्तरात् तत्कथमिति तत्प्रामाण्यम् तन्निश्चयं विरचयेदिति अथज्ञाननिश्चय प्रामाण्यमित्यर्थः । तस्यैवग्राहक सदिति तस्यैव ग्राहकसत् तन्निश्चयविरचयादिति योग तद्धीति तैमिरिकावलोक्यमानमृगाङ्कमण्डलद्वयदर्शिदर्शनम् । चैत्रस्य पुनः पुनर्मैत्रस्यचोत्पद्यतएवेति तस्यैव तैमिरिकस्य चैत्राख्यस्य पुनः पुनर्दर्शन संवादज्ञानमेकस्तान मैत्रस्यापि द्विचन्द्रदर्शने भिन्नसन्तानम् । तथापिसंवादिज्ञानेन तद्विषयग्रहणमात्रेणैव प्रामाण्यनिश्चय नो-ऽपि प्रसज्यते तद्वदेदिति विषयान्तरग्राहक भवत् । अर्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चयइति प्रवर्त्तकज्ञानस्य तावदर्थक्रियाज्ञानात् प्रामाण्यनिश्चय,

(रत्ना०) अत्राभिदध्महे । यत्तावद्गुणाः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा मीयेरन्नित्यादिन्यगादि तदखिल नखलु नदोषप्रसरेपि प्रेरयितु पार्यते

अथाध्यक्षेणैव चक्षुरादिस्थान् दोषान्निश्चिन्वियैरेलोकाः । किन्न नैर्म्मल्या दीन् गुणानपि । अथतिमिरादिदोषाभावमात्रमेव नैर्म्मल्यादिनतुगुण- रूपमिति कथमध्यक्षेण गुणनिश्चयः स्यादेव तर्हि नैर्म्मल्यादिगुणाभाव- मात्रमेव तिमिरादि नतुदोषरूपमितिविपर्ययकल्पना किं न स्यात् अस्तु- वादोषाभावमात्रमेव गुणस्तथापि नायं तुच्छः कश्चित्सङ्गच्छते भावान्तर- विनिर्मुक्तोभावोऽत्रानुपलम्भवत् । अभावः सम्मतस्तस्य हेतोः किंन- समुद्भवइति स्वयंभट्टेन प्रकटनात् तदपेक्षायामपि च कथं न परतः प्रामा- ण्योत्पत्तिः । अथासन्तां नैर्मल्यादयो गुणास्तथाप्यधिष्ठानप्रतिष्ठानेव तान् प्रत्यक्षंसाक्षात्करोति नक्करणस्थांस्तेषां परोक्षत्वात्तर्हि तत एव दोषानपि तत्स्थानेवतत्साक्षात्कुर्यादितिकथंदोषा अपि प्रत्यक्षलक्ष्याः स्युः अथा- प्रामाण्यं विज्ञानमात्रोत्पादककारणकलापातिरिक्तकारकोत्पाद्यं विज्ञान- मात्रानुवृत्तावपि व्यावर्त्तमानत्वात् तदनुवृत्तावपि यद्व्यावर्त्तते तत्तन्मा- त्रोत्पादककारणकलापातिरिक्तकारकोत्पाद्यं यथापाथः पृथिवीपवनात- पानुवृत्तावपि व्यावर्त्तमानः कोद्रवाङ्कुरस्तदतिरिक्तकोद्रवोत्पाद्यइत्यनुमाना- द्दोषप्रसिद्धिरिति चचिरनन्दताद्भवानिदमेव ह्यनुमानमप्रामाण्यपदं निरस्य प्रामाण्यपदञ्च प्रक्षिप्यगुणसिद्धावपि विदध्यादिति कथं न दोषवद्गुणा- अपिसिद्ध्युः । यतो नात्पत्तौ परतः प्रामाण्यं स्यात् प्रतिबन्धश्च यथादो- षानुमाने तथागुणानुमानेपि निर्णयः कथंवादित्यगत्यनुमाने तन्निर्णी- यः। दृष्टान्तेतु यथाऽत्र साध्यसाधनसम्बन्धोद्बोधोऽस्ति तथागुणानुमानेपि

(टि०)-तथापीति अयमिति गुणः तुच्छइति अभावरूपः भावान्तरेत्यादि भावान्तरेण विवक्षितघटादिना रहितोभावोभूतलादिः यथाघटाभावोभूतल तत्रभूतलस्भावरूपमस्त्वेव अपरेपिभावाः सन्ति किन्तु विवक्षितोघटएवना- स्ति अनुपलम्भेति यथात्रभूतलेघटस्यानुपलम्भस्तथाभावोपि तदपेक्षाया- मिति दोषाभावापेक्षायाम् तेषामिति गुणानां तत्स्थानेवेति अधिष्ठानप्र- तिष्ठान् तदिति प्रत्यक्षम् तदनुवृत्तावितिविज्ञानानुवृत्तावपि प्रतिबन्धइति अविनाभावः तन्निर्णयेति ,अविनाभावनिश्चयः ।

(प०)–तस्यैवतुकथमित्याह प्रमाण सम्मत इत्यतोऽभ्र तस्यहेतौ किम्समुच्चय

(रत्ना०) यच्चावाचि निश्चयस्तु तस्य परतइत्यादि तत्र संवादिवेद नादिति ब्रूमः कारणगुणज्ञानबाधकाभावज्ञानयोरपि च संवादकज्ञान-रूपत्व प्रतिपद्यामहे। यादृशोऽर्थः पूर्वज्ञाने प्रथापथमवतीर्णस्तादृशएवासौ येन विज्ञानेन व्यवस्थाप्यते तत्संवादकमित्येतावन्मात्रं हि तल्लक्षण-माचचक्षिरे धीराः। यस्तु गुणग्रहणप्रवणप्रमाणपराकरणपरायणातिदेश प्रयासः प्रयास एवकेवलमयमजानि भवतः दोषसन्दोहवद्गुणगणेपि प्रमाणप्रवृत्तेरनिवारणात्।

यत्तुबाधकाभावज्ञानपक्षे विकल्पितं तात्कालिकस्य काला-न्तरभाविनो वेत्यादि। तत्राद्यविकल्पपरिकल्पनाल्पीयसी। नखलु साधननिर्भासिसंवेदनोदयकाले क्वापि कस्यापि बाधकस्योदयः सम्भवी। उपयोगयौगपद्यासम्भवात्। भविष्यत्कालस्यतु बाधकस्या-भावज्ञानात् प्रामाण्यनिर्णयो निरवद्य एव न च चर्म्मचक्षुषां तदभावो भवितुमर्हति यदुदग्रसमग्रसामग्री सम्पाद्य संवेदनं न तत्र भाविबाधका-वकाशइत्येवन्तन्निर्णयात्। यदिचभाविवस्तुसंवेदनमस्मादृशां नस्यादेव तदा कथ कृत्तिकोदयाच्छकटोदयानुमाननास्तमियात्।

(टि०) नखलुसाधनेति कारणाभावास्ति यदुदग्रेत्यादि तत्रेति संवेदने तन्निर्णयादिति प्रामाण्यनिश्चयात्।

(रत्ना०) यत्पुनरवादि संवादिवेदनात्वित्यादि तत्र संवादिवेदनात् साधननिर्भासिप्रतिभासविषयस्य विषयान्तरस्य वा ग्राहकात् प्रामाण्य निर्णयइति ब्रूमः। भवनिहि तिमिरनिकुरुम्बकरम्बितालोकसहकारि कुम्भावभासस्य तत्रैवैकसन्तान भिन्नसन्तान च निरन्तरालोकसहकारि-सामर्थ्यसमुद्भूत संवेदन मवादक। न च तैमिरिकादिवेदनेपि तत्प्रसङ्गस्त-त्रपरतोबाधकात् स्वतःसिद्धप्रामाण्याद्गुत्तरस्याप्रामाण्यानिर्णयात्, विषया-न्तरग्राहकमपि संवादकमेव यथाऽर्थक्रियाज्ञान न चात्र चक्रकावकाशः प्रवर्त्तकप्रामाणप्रामाण्यनिर्णयादिप्रयोजनायाः प्रथमप्रवृत्तेः संशयादपि

भावात्। अर्थक्रियाज्ञानस्य तु स्वतएवप्रामाण्यनिश्चयोऽभ्यासदशापन्नत्वेन दृढतरस्यैवास्योत्पादात् । न च साधननिर्भासिनोपि तथैवायमस्त्विति वाच्यं तस्य तद्विलक्षणत्वात् । अन्यदप्येकसन्तानं भिन्नसन्तानं चैक जातीयं च यथैकदन्तदर्शनं दन्तान्तरदर्शनस्य भिन्नजातीयं च यथा निशीथे तथाविधरसास्वादनं तथाभूतरूपस्य संवादकम्भवत्येव। न च मिथ्या पाथः प्रथाया पाथोन्तरे कुम्भादौ वा संवेदनं संवादकं प्रसज्यते । यतो न खलुनिखिलं प्रागुक्तसंवेदनं संवादकं सङ्गिरामहे किन्तर्हि यत्र पूर्वोत्तरज्ञानगोचरयोरव्यभिचारस्तत्रैव । किंचस्वत एव प्रामाण्यनिर्णयवर्णनसकर्णेनानेन स्वशब्द आत्मार्थआत्मीयार्थो वा कथ्येत । नाद्यः पक्षः स्वाववोधविधानेप्यन्धयाबुध्या स्वधर्म्मस्य प्रामाण्यस्य निर्णेतुमशक्तेः द्वितीये तु प्रकटकपटनाटकघटनपाटवं प्राचीकटत् । प्रकारान्तरेणासमन्मताश्रयणात् । अस्माभिरप्यात्मीयेनैव ग्राहकेण प्रामाण्यनिर्णयस्य स्वीकृतत्वात् । अथ येनैव ज्ञानमात्रं निर्णीयते तेनैव तत्प्रामाण्यमपीति स्वतः प्रामाण्यनिर्णयो वर्ण्यते नन्वर्थप्राकट्योत्थापितार्थापत्तेः सकाशात्त्वया ज्ञाननिर्णीतिस्तावदभीप्सामासे । अर्थप्राकट्यञ्च यथार्थत्वविशेषणविशिष्टं निर्विशेषणं वा ऽर्थापत्तिमुत्थापयेत्। प्राचिपक्षे तस्य तद्विशेषणग्रहणं प्रथमप्रमाणादन्यस्मात्स्वतो वा भवेत् प्रथमपक्षे परस्पराश्रयप्रसङ्गः निश्चितप्रामाण्याद्धिप्रथमप्रमाणाद्यथार्थत्वविशिष्टार्थप्राकट्यग्रहणं तस्माच्च प्रथमप्रमाणे प्रामाण्यनिर्णयइति । द्वितीयविकल्पे त्वनवस्था । अन्यस्मिन्नपि हिप्रमाणे प्रामाण्यनिर्णायकार्थापत्त्युत्थापकस्यार्थप्राकट्यस्य यथार्थत्वविशेषणग्रहणमन्यस्मात्प्रमाणादिति । अथस्वतस्तद्विशेषणग्रहणं तथाहि स्वसंविदितमर्थप्राकट्य तच्चात्मानं निर्णयमानं स्वधर्म्मभूत यथार्थत्वमपि निर्णयते । तथाच-ततोऽनुमीयमाने ज्ञाने स्वतः प्रामाण्यज्ञप्तिरिति तदे तदनवदातमेवसत्यप्रामाण्यस्यापि स्वतोज्ञप्तिप्रसक्तेः । स्वतोनिश्चितवैतथ्यविशेषणादर्थप्राकट्याद्विज्ञानमनुमीयमानमास्कन्दिताप्रामाण्यमेवा-

१ प्रामाण्यमपि इत्यपिपाठान्तरम् ।

नुमीयते। ततः कथं प्रामाण्यवदप्रामाण्यस्यापि स्वतो निर्णीतिर्न स्यात्। अथ तत्र बाधकादेवाप्रामाण्यनिर्णयो नपुनर्ज्ञाननिर्णायकादेव तर्हिसंवादकादेव प्रामाण्यस्यापि निर्णयोस्त्विति तदपिकथं स्वतोनिर्णीतं स्यात्। निर्विशेषणचेत्तदर्थप्राकट्यमर्थापत्त्युत्थापकं तद्यप्रामाणेपि प्रामाण्यनिर्णायकार्थापत्त्युत्थापनापत्तिरर्थप्राकट्यमात्रस्य तत्रापि सद्भावादिति सूत्रोक्तैव व्यवस्थासिद्धिसौधमध्यमध्यरुक्षत्।

इतिप्रमाणनयतत्त्वालोकेश्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्नाकरावतारिकाख्य लघुटीकायां प्रमाणस्वरूपनिर्णयोनाम प्रथमः परिच्छेदः।

(टि०)-भवतीत्यादि तत्रैवेति प्रदेशे स्वल्पालोकस्य सपूर्णालोकः सबाधकः स्यात् उभयोरप्येकत्रप्रवृत्तेः तत्प्रसङ्गइति सबाधकत्वप्रसङ्गः। अर्थक्रियेत्यादि अस्येति अर्थक्रियाज्ञानस्य साधननिर्भासिनइति प्रवर्तकज्ञानस्य तथैवेति अभ्यासदशापन्नत्वेनैव अयमिति प्रामाण्यनिश्चयः तस्येति प्रवर्त्तकज्ञानस्य तद्विलक्षणेति अर्थक्रियाज्ञानविपरीतत्वात् अन्यदप्येकेत्यादि भिन्नजातीयमिति रूपाद्रसोभिन्नजातीय अथस्वतइत्यादि तत्रेति अर्थप्राकट्यम् ततइति अर्थप्राकट्यात्॥

इति श्रीसाधुपूर्णिमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्य पं० ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणकेप्रथमः परिच्छेदः समाप्तः॥

(प०)-तत्प्रसङ्गइति सम्पादकत्वप्रसङ्ग। तत्रपरतोबाधकादिति मिलितश्रुगालपुरुषदर्शनमाकालानुभूतच ऐक्यस्मरणाद्व। पाथाऽन्तरे इति तरङ्गिणीतोयज्ञाने निर्णीति न स्यादित्यताऽग्रे यन तत्परत कल्पते इति गम्यम्। अप्रमाणेपीति द्विचन्द्रज्ञाने मृगतृष्णाजलज्ञाने वा॥

समाप्त प्रथम परिच्छेद।

अत्र वादस्थलानि। शब्दार्थयो सम्बन्धनिराकरण तद्व्यवस्थापन १। परोक्षप्रमाणलक्षणनिराकरणम् २। स्वप्रमाणलक्षणकण्टकोद्धार ३। सन्निकर्षप्रामाण्यनिराकरणम् ४। निर्विकल्पकनिराकरणम् ५। प्रभाकराभिमतविवेकाख्यातिनिराकरण विपर्यये ६। शून्यवादनिराकरणम् नैरात्म्यवादनिराकरणम् ७। ब्रह्माद्वैतवादिनिराकरणम् ८। त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिभट्टनिरासेन ज्ञानस्य स्वसंवेद्यत्वनियमनम् ९। यौगाभिप्रेतस्य ज्ञानान्तरवेद्यज्ञानस्य निराकरणम् १०। जैमिनीयाभिमत यत् ज्ञानस्यस्वतएव प्रामाण्य परतएवत्वप्रामाण्य तस्यनिराकरण यथास्वमते प्रामाण्यमप्रामाण्य चाभ्यासे परतएव दृष्टौ स्वतः परतश्चेति तद्व्यवस्थापन एवमेकादश।

अर्हम्

द्वितीयः परिच्छेदः ।

एवं प्रमाणस्य स्वरूपंप्रतिपाद्य सख्यां समाख्यान्ति ।

मू०-तद्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं चेति ।

(रत्ना०)-अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतमिन्द्रियाधीनतया यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषः । नन्वाक्षिशब्दादपि प्रतिपूर्वात् प्रतिसमनुभ्योक्ष्ण इत्यव्ययीभावसमासान्ते टचिप्रत्यक्षमिति सिद्ध्यति तत्किन्न कक्षीचाक्रियांसः नचैवं स्पर्शनादिप्रत्यक्ष नैतच्छब्दवाच्य स्यादिति वाच्य । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य स्पष्टत्वस्य तत्रापिभावेन तच्छब्दवाच्यतोपपत्तेः । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रतया ह्यत्राक्षिशब्दः शब्द्यते कथमन्यथा ऽक्षशब्दोपादानेप्यनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य तच्छब्दवाच्यता चतुरस्रा स्यात् ।

,(टि०)-नन्वाक्षिशब्दादित्यादि तदिति प्रत्यक्षम् किन्नकक्षीति कथनाक्षीचक्षुर्भवन्त एतच्छब्देति एतेनाव्ययीभावसमासकृतप्रत्यक्षशब्देन वाच्यम् तत्प्रवृत्तीति स्पार्शनप्रत्यक्षहेतोः स्पष्टत्वलक्षणत्वात् प्रत्यक्षस्य तत्रापीति अव्ययीभावकृतप्रत्यक्षेपि तच्छब्देति तेन अव्ययीभावसमासनिष्पन्न प्रत्यक्षशब्देनवाच्यत्वसम्भवात्तस्यस्पार्शनप्रत्यक्षस्येतिशेष. अनिन्द्रियेति मानसप्रत्यक्षस्य तच्छब्देति प्रत्यक्षशब्देन

(प०)-एतच्छब्दवाच्यमिति प्रत्यक्षशब्दवाच्य आक्षिशब्दपक्षेपरपृच्छतिकश्चित् ।

(रत्ना०)-अथकथमेवं प्रत्यक्षः प्रेक्षाक्षण प्रत्यक्षापक्ष्मलाक्षीति स्त्रीपुंसभावो ऽस्याव्ययीभावस्य सदा नपुसकत्वान्नैवं प्रत्यक्षमस्यास्तीत्यर्शआदित्वेनादन्तत्वात् तद्भावसिद्धेः ।

(प०)-अथकथमित्यादि ।

(रत्ना०)-अत्रोच्यते ॥ एवमपि प्रत्यक्षोबोधः प्रत्यक्षाबुद्धिरित्यत्र पौंस्न स्त्रैण च न प्राप्नोति नह्यत्र मत्वर्थीयार्थो घटते प्रत्यक्षस्वरूपस्यैव वेदनस्य बोधबुद्धिशब्दाभ्याममिधानात् । अक्षाणाम्परमक्षव्यापारनिरपेक्ष मनोव्यापारेणासाक्षादर्थपरिच्छेदकं परोक्षमिति परशब्दसमानार्थेन परस्शब्देन सिद्ध । च शब्दौ द्वयोरपि तुल्यकक्षतां लक्षयतस्तेन या प्रत्यक्षस्य कैश्चित् ज्येष्ठताभीष्टा नासौ श्रेष्ठेति सूचित द्वयोरपि प्रामाण्यप्रति विशेषाभावात् । ननु कथमेतद्द्वैतमुपपद्यते यावता प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकोऽवोचत् । अपरेतु प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्त्यभावसम्भवैतिह्यप्रातिभस्वभावान् भूयसो भेदान् प्रमाणस्य प्राचुस्तत्कथमेतदिति चेदुच्यते । समर्थयिष्यमाणप्रमाणभावेनानुमानेन तावच्चार्वाकस्तिरस्करणीयः अपरेतु सम्भवत्प्रमाणभावानामत्रैवान्तर्भावेनबोधनीयाः । तत्रानुमानागमौ परोक्षप्रकारावेव व्याख्यास्येते । उपमानन्तु नैयायिकमते तावत् कश्चित् प्रेष्यः प्रभुणा प्रेषयांचक्रे गवयमानयेति सगवयशब्दवाच्यमर्थमजानानः क्वच न वनेचरं पुरुषमप्राक्षीत्कीदृग्गवयइति समाह यादृग्गौस्तादृग्गवयइति ततस्तस्य प्रेष्यपुरुषस्यारण्यानी प्राप्तस्याप्तातिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकारिगोसदृशगवयपिण्डज्ञानमय सगवयशब्दवाच्योर्थ इति प्रतिपत्तिफलरूपामुत्पादयत्प्रमाणमिति । मीमांसकमतेतु येनप्रतिपत्रागौरुपलब्धो नगवयो नचातिदेशवाक्य गौरिव गवयइति श्रुतं तस्य विकटाटवीपर्यटनलम्पटस्य गवयदर्शने प्रथमे समुत्पन्ने सति यत्परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानमुन्मज्जत्यनेन सदृशः सगौरिति तस्य गोरनेन सादृश्यमिति वा तदुपमानम् । तस्माद्यत्स्मर्यतेतत् स्यात् सादृश्येन विशेषित । प्रमेयमुपमानस्य सादृश्य वा तदन्वितमिति वचनादिति तदुच्यते ।

(टि०)-एवमपीत्यादि अव्ययीभावसिद्धप्रत्यक्षप्रतिक्षेपार्थमाचार्यश्च प्रत्यक्षमेक्षाक्षणइत्यादिक परेण अर्शआदिना अप्रत्ययेन अव्ययीभावसाध्यसिद्धिमुपढौकयांबभूवे तस्यापि निराकरणाय सूत्रयञ्चरयामासुः प्रत्य-

क्षावबोधोत्र अर्शआदिप्रत्ययमन्तरेणापि प्रत्यक्षशब्दसिद्धे अतोनाऽव्ययीभावसमासप्रत्यक्षे घटामटाटचेत अपरेत्विति सांख्यमीमांसकप्रभाकरकणभक्षाक्षपादसौगतचरका सम्भवदिति घटमानप्रामाण्यानां अत्रैवेति प्रत्यक्षपरोक्षद्वये अथप्रमाणद्वैतमेवाभिमतमार्हतानां तदन्येषामनुमानादीनामपि सम्भवत् प्रामाण्यं भवद्भिः कथमङ्गीक्रियतेति चेन्नैवमप्रमाणस्य प्रमाणान्तर्भावोपिदुरुपपाद् अन्यथाह्यन्धकारस्यालोकान्तर्भावोभवेत् अथ यदिसर्वेषाम्प्रमाणभावस्वीकार सुविचारगोचरचरिष्णुतामश्नाति तत्प्रमाणद्वैतवादमदस्त्यज्यताञ्जैनाः एतदिति मलिनिमानमावहति तेषांपरोक्षांशत्वेन प्रामाण्याङ्गीकारात् ननुवह्निमानयं पर्वतनितम्ब इत्यत्रानुमानमन्तरेण धनञ्जयसत्त्व कथसिद्धिपद्धतिमादधाति मैवं तदापरोक्षात्कथ चिद्भिन्नानामेवानुमानादीनां प्रामाण्याभ्युपगमात् स्याद्वादमताभिप्रायेण द्वैतस्यानुमानादिभिः कथञ्चिद्भिन्नस्यैव सम्मतत्वात् तस्माद्यदीत्यादि तस्मादिति ज्ञानात् यदिति गवयपिण्डदृश्यते अटव्यां पर्यटतापुमेतिशेष सादृश्येनेति सादृश्यविशिष्टपिण्ड विशिष्टवासादृश्यगोचरयत्सवेदनमुदीयेत तेन विशेषित सादृश्यवेति गोगवयगत तदन्वितमिति गोगवयपिण्डसम्बन्ध तदुच्यते इति उपमानमभिधीयते।

(प०)—अत्रोच्यतेइति सूरिणा पौंस्नमिति पुंस्त्वम्। स्त्रैणमिति स्त्रीत्वम्। स्वभावानिति लक्षणान् एतदिति प्रमाणाद्वैतम्। अत्रैवेति द्वयएव स्मरणसहकारीयत्र। स्मरणं सहकारियस्य, नचातिदेशेति गवेन चातिदेशवाक्य, श्रुतमिति सम्बध। अनेनेति गवयेन सगौरिति पिण्डविषय ज्ञानम्। अनेनेति गवयेन। यदिति गोपिण्ड सादृश्येनेति गवदसादृश्येन प्रमेयमिति गोचर। तदन्वितमिति गवयान्वितम्।

(रत्ना०)—एतच्च परोक्षभेदरूपायां प्रत्यभिज्ञायामेवान्तर्भावयिष्यते।

(टि०)—एतच्चेति उपमानम्प्रामाण्येत्यादि।

(रत्ना०)—अर्थापत्तिरपि प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थोऽनन्यथा भवन्। अदृष्टं कल्पयेदन्य सार्थापत्तिरुदाहृता इत्येवलक्षणा।

(टि०)—यत्रेति देवदत्तादौ प्रमाणषट्केन-प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्था-

पत्त्यभावलक्षणन विज्ञातः अत्रतन्मतानुसारेण सामान्यत प्रमाणपट्कशब्द-प्रयोगः प्रकृतामर्थापत्ति विहाय पञ्चकेनैवविज्ञातोऽर्थोदृष्टकल्पयन्नर्थापत्तिमुत्थापयति इति तात्पर्यार्थं अर्थइति पीनत्वादि अदृष्टमिति दिवसे-भुञ्जानस्यादर्शनात् अन्यमिति रात्रिभोजनलक्षण यथापीनोदेवदत्तो दिवा नभुङ्क्ते अर्थापत्त्या बहुलान्धकारकरंबितदशदिशिनिशिभुङ्क्ते ।

(प०)—अर्थइति पीनत्वादे । अनन्यथा भवन्निति भोजनविना अन्यथा न भवति न घटते ।

(रत्ना०)-अनुमानान्तर्गतैव तथाह्यर्थापत्त्युत्थापकोऽर्थोऽन्यथानुपपद्य मानत्वेनानवगतो ऽवगतोवा दृष्टार्थपरिकल्पनानिमित्तं स्यात् । नतावद्-नवगतो ऽतिप्रसङ्गात् । अथावगतस्तर्ह्यन्यथानुपपद्यमानत्वावगमो ऽर्थापत्ते रेव प्रमाणान्तराद्वा माद्यप्रकारे परस्पराश्रयस्तथाह्यन्यथानुपपद्यमानत्वेन प्रतिपन्नादर्थादर्थापत्तिप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तेश्चास्यान्यथानुपपद्यमानत्वप्रतिपत्ति-रिति । प्रमाणान्तर तु भूयोदर्शन विपक्षेऽनुपलम्भो वा भूयोदर्शनमपि साध्यधर्म्मिणि दृष्टान्तधर्म्मिणिवा । यदिसाध्यधर्म्मिणि तदाभूयो-दर्शनेनैव साध्यस्यापि प्रतिपन्नत्वादर्थापत्तेर्वैयर्थ्यम् । अथदृष्टान्तध-र्म्मिणि तर्हि तत्र प्रवृत्त भूयोदर्शन साध्यधर्म्मिण्यप्यन्यथानुपपद्यमा-नत्व निश्चाययति तत्रैव वा तत्रोत्तरः पक्षो ऽसन्नखलुदृष्टान्तधर्म्मिणि निश्चितान्यथानुपपद्यमानत्वो ऽर्थः साध्यधर्म्मिणि तथात्वेनानिश्चितः स्वसाध्यङ्गमयत्यतिप्रसङ्गात् । प्रथमपक्षेतुलिङ्गार्थापत्त्युत्थापकार्थयोर्भेदा-भावः । विपक्षेऽनुपलम्भात् तदवगमइति चेत् नन्वसावनुपलम्भमात्ररूपोऽ निश्चितो निश्चितो वा तदवगमयेत् । प्रथमपक्षे तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्वा-पत्तिः। निश्चितश्चेत् तर्ह्यनुमानमेवार्थापत्तिरापन्ना निश्चितान्यथानुपपत्ते-रनुमानरूपत्वात् । नच सपक्षसद्भावासद्भावकृतो ऽनुमानार्थापत्त्योर्भेदः पक्षधर्म्मतासहितादनुमानात्तद्रहितस्य प्रमाणान्तरत्वानुषङ्गात् । नच पक्षधर्म्मत्वबन्ध्यमनुमानमेव नास्तीति वाच्य । पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणतानुमा सर्वलोकप्रसिद्धा नपक्षधर्म्ममपेक्षतइति भट्टेन स्वयम-भिधानात् । यदपि प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभावउच्यते । सात्मनो-

ऽपरिणामोवा विज्ञान वा ऽन्यवस्तुनि सेति प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिः। आत्मनो घटादिग्राहकतया परिणामाभावः प्रसज्यपक्षे पर्युदासपक्षे पुनरन्यस्मिन् घटविविक्तताख्ये वस्तुन्यभावे घटोनास्तीति विज्ञानमित्यभावप्रमाणमभिधीयते तदपि यथासम्भवं प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतमेव ।

(टि०)-अतिप्रसङ्गादिति अप्रतीतानां वाङ्मनोविषयातीतानामप्यर्थापत्तेर्यदनोत्पत्तेः तत्प्रवृत्तेरिति अर्थापत्तिप्रवृत्ते अस्येत्यर्थस्य यदिसाध्येत्यादि साध्यस्येति भोजनस्य तर्हितत्रेति दृष्टान्तधर्मिणि तत्रैवेति दृष्टान्तधर्म्मिण्येव निश्चितेति निश्चितमन्यथानुपपद्यमानत्व यस्य तथात्वेनेति अन्यथानुपपद्यमानत्वेन लिङ्गेति हेतुः तदवगमइत्यन्यथानुपपद्यमानत्वावगमः तादित्यन्यथानुपपद्यमानत्व तत्पुत्रादेरप्युपाधिप्रवंशदूषितोपि तत्पुत्रत्वादि हेतुरपि देवदत्तादौ श्यामत्व साधयेत्। नचसपक्षेत्यनुमाने सपक्षोस्ति सचार्थापत्तौ नास्त्येवेति नवाच्यं तद्रहितस्येति पक्षधर्म्मवर्जितस्य यदपीत्यभावप्रमाणमभिधीयतेइति सम्बन्धः। प्रसज्येति द्वौनञौ हि समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तुनिषेधकृत् इतिवचनात्। प्रसज्य आत्मनस्तदाकारपरिणामाभावाद्घटादिपदार्थसार्थोत्रनास्तीतिज्ञानमुदयमासादयति पर्युदासेति भूतलादिव्यतिरिक्ते विवक्षितेघटादौ ॥

(प०)—अर्थइति पीनत्वादि। अन्यथेति रात्रिभोजन विना अदृष्टार्थपरिकल्पनानिमित्तमिति रात्रिभोजनपरिकल्पनो निमित्तम्। अर्थादिति पीनत्वरूपात्।

(रत्ना०)-तथाहि गृहीत्वावस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् । मानस नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया॥१॥ इतीयमभावप्रमाणजनिका सामग्री। तत्रचभूतलादिकं वस्तुप्रत्यक्षेण घटादिभिः प्रतियोगिभिः संसृष्टमसंसृष्टवा गृह्येत । नाद्यः पक्षः प्रतियोगिससृष्टस्य भूतलादिवस्तुनः प्रत्यक्षेण ग्रहणे तत्रप्रतियोग्यभावग्राहकत्वेनाभावप्रमाणस्य प्रवृत्तिविरोधात् । प्रवृत्तौ वा न प्रामाण्यं प्रतियोगिनः सत्वेपि तत्प्रवृत्तेः द्वितीयपक्षेत्वभावप्रमाणवैयर्थ्यं प्रत्यक्षेणैव प्रतियोगिनां कुम्भादीनामभावप्रति-

१ ज्ञानमित्यपि पाठान्तरम् ।

पत्तेः। अथ न संसृष्टं नाप्यसंसृष्टं प्रतियोगिभिर्भूतलादिवस्तु प्रत्यक्षेण गृह्यते वस्तुमात्रस्य तेन ग्रहणाभ्युपगमादिति चेत्। तदपि दुष्टं संसृष्टत्वासंसृष्टत्वयो परस्परपरिहारस्थितिरूपत्वे नैकनिषेधपरिविधानस्य परिहर्त्तुमशक्यत्वा दिति सदसद्रूपवस्तुग्रहणप्रवणेन प्रत्यक्षेणैवाय वेद्यते। क्वचित्तु तदघ भूतलमिति स्मरणेन तदेवेदमघटं भूतलमिति प्रत्यभिज्ञानेन योऽग्निमान्न भवति नासौ धूमवानिति तर्केण नात्र धूमोऽनग्नेरित्यनुमानेन गृहे गर्गो नास्तीत्यागमेनाभावस्य प्रतीतेः क्वाभावप्रामाण्यं प्रवर्त्ततां सम्भवोऽपि समुदायेन समुदायिनोऽवगम इत्येवं लक्षणः सम्भवति खार्यां द्रोण इत्या दिर्नानुमानात्पृथक्। तथाहि खारी द्रोणवती खारीत्वात् पूर्वोपलब्धखारी वत्। ऐतिह्यं त्वनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमितीहोचुर्वृद्धाः यथेह वटे यक्षः प्रतिवसतीति तदप्रमाणमनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इति। यदपि प्रातिभमक्षलिङ्गशब्दव्यापा रानपेक्षमकस्मादेवाद्य मे महीपतिप्रसादो भवितेत्याद्याकारं स्पष्टतया वेदन मुदयते तदप्यनिन्द्रियनिबन्धनतया मानसमिति प्रत्यक्षकुक्षिनिक्षिप्तमेव यत्पुनः प्रियाप्रियप्राप्तिप्रभृतिफलेन साकं गृहीतान्यथानुपपत्तिकान्मन प्रसादोद्वेगादेर्लिङ्गादुदेति तत्पिपीलिकापटलोत्सर्पणोत्थज्ञानवदस्पष्टम नुमानमेवेति न प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणद्वैविध्यातिक्रमः शक्रेणापि कर्त्तुं शक्यः

(टि०)-अभावरूपेगृहीत्वेत्यादि गृहीत्वा ज्ञात्वा वस्तुनोभूतलादेः सद्भावं प्रतियोगिनमिति घटादिकमभावेन विवक्षित अभावरूपत्वात्स द्भावस्य प्राग्भूतम् मानसमिति मनोव्यापारदव्यसमुद्भूत अक्षानपेक्ष्येति इन्द्रियव्यापारमन्तरेण तत्रचेति भूतलादौ यत्र हि साक्षात्प्रतियोगी दर्शि पयतामेति नतत्राभावोभवेत्तस्य वस्तुमात्रस्येति तेन भट्टेन अयमित्यभावः आगमेनेति आगमोऽत्राप्तपुरुषवचनं नवीतरागादिप्रणीतधर्मशास्त्रम्।

(५०)—समुदायेनेति खारीसमुदायेन समुदायिनइति द्रोणा समुदायिन।

प्रत्यक्षं लक्षयन्ति ।

मू०-स्पष्टं प्रत्यक्षमिति ।

(रत्ना०)-प्रबलतरज्ञानावरणवीर्यान्तराययोः क्षयोपशमात्क्षयाद्वा स्पष्टताविशिष्टं वैशद्यास्पदीभूतं यत् तत्प्रत्यक्षं प्रत्येयम् ।

स्पष्टत्वमेव स्पष्टयन्ति ।

मू०-अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वमिति ।

अनुमानादिभ्यो वक्ष्यमाणपरोक्षप्रकारेभ्योऽतिरेकेण यद्विशेषाणां नियतवर्णसंस्थानाद्यर्थाकाराणां प्रतिभासनं ज्ञानस्य तत् स्पष्टत्वमिति ।

प्रत्यक्षस्य प्रकारप्रकाशनायाहुः

मू०-तद्विप्रकारं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं चेति ।

संव्यवहारो बाधारहितप्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयोजनमस्येति सांव्यवहारिकं बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वादपारमार्थिकमस्मदादिप्रत्यक्षमित्यर्थः। परमार्थे भवं पारमार्थिकं मुख्यमात्मसंन्निधिमात्रापेक्षमवध्यादिप्रत्यक्षमित्यर्थः।

(प०)—बाधारहितप्रवृत्तिनिवृत्ती इति इष्टविषयेऽनिष्टविषये च ।

सांव्यवहारिकस्य प्रकारौ दर्शयन्ति ।

मू०-तत्राद्यं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धं चेति ।

(रत्ना०)-इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि निबन्धनमस्येतीन्द्रियनिबन्धनम्। नन्विन्द्रियज्ञाने मनोऽपि व्याप्रियतेति कथं न तेन व्यपदेशः । उच्यते । इन्द्रियस्यासाधारणकारणत्वान्मनः पुनरनिन्द्रियवेदनेपि व्याप्रियतइति

साधारणं तत्। असाधारणेन च व्यपदेशो दृश्यते यथा पयः पवनातपादि-
जन्यत्वेऽप्यङ्कुरस्य बीजेनैव व्यपदेशः शाल्यङ्कुरः कोद्रवाङ्कुरोयमिति । अनि-
न्द्रिय मनोनिबन्धनं यस्य तत्तथेति । इदमिदानीं मनाग्मीमांसामहे ।
प्राप्यकारीणीन्द्रियाण्यप्राप्यकारीणि वेति । तत्र प्राप्यकारीण्येवेति कण-
भक्षाक्षपादमीमांसकसांख्याः समाख्यान्ति । चक्षुःश्रोत्रेतराणि तानि
तथेति ताथागताः । चक्षुर्वर्ज्जानीति तु तथा स्याद्वादावदातहृदयाः ।

तत्र प्रथमे प्रमाणयन्ति ।

चक्षुः प्राप्य मतिं करोति विषये वाह्येन्द्रियत्वादितो
यद्वाह्येन्द्रियतादिना परिगतं तत्प्राप्यकारीक्षितं ।
जिह्वावत्प्रकृतं तथा च विदितं तस्मात्तथा स्त्रीयतां
नात्रासिद्धिमुखश्च दूषणकणस्तल्लक्षणानीक्षणात् ॥ १ ॥
अद्रिचन्द्रकलनेषु यापुनर्यौगपद्यधिषणा मनीषिणां ।
पद्मपत्रपटलीविलोपवत् सत्वरोदयनिबन्धनैव सा ॥ २ ॥
प्रथमतः परिसृत्य शिलोच्चय निकटतः क्षणमीक्षणमीक्षते ।
तदनुदूरतराम्बरमण्डलीतिलककान्तमुपेत्य सितात्विषम् ॥ ३ ॥
कुर्म्महेऽत्र वयमुत्तरकेलीं कीदृशी दृगिह धर्म्मितयोक्ता ।
किंतु मांसमयगोलकरूपा सूक्ष्मताभृदपरा किमु कापि ॥ ४ ॥
आदिमा यदि तदापि किमर्थो लोचनानुसरणव्यसनी स्यात् ।
लोचनं किमुत वस्तुनि गत्वा ससजेत् प्रियइव प्रणयिन्याम् ॥ ५ ॥
प्रत्यक्षबाधः प्रथमप्रकारे प्राकारपृथ्वीधरसिन्धुरादिः ।
संलक्ष्यते पक्ष्मपुटोपटङ्कौ प्रत्यक्षकाले कलयापि नो यत् ॥ ६ ॥
पक्षे परत्रापि सएव दोषः सर्प्पन्न वस्तु प्रतिवीक्ष्यते ऽक्षि ।
ससर्प्पणे वास्य सकोटरत्वप्राप्त्या पुमान् किन्न जरद्द्रुमः स्यात् ॥ ७ ॥
चक्षुषः सूक्ष्मतापक्षे सूक्ष्मता स्यादमूर्त्तता ।
यद्वाल्पपरिमाणत्वमित्येषा कल्पनोभयी ॥ ८ ॥
स्याद्व्योमवद्व्यापकतामसक्त्या सर्वोपलम्भः प्रथमप्रकारे ।

प्राकारकान्तारविहारहारमुख्योपलम्भो न भवेत् द्वितीये ॥ ९ ॥

नखलु नखलु शस्त्रं स्वप्रमाणात्प्रथिष्ठे
पटकटशकटादौ भेदकारि प्रसिद्धं ।
अथ निगदसि तस्मिन् रश्मिचक्रं क्रमेण
प्रसरति तत एतत्स्यादनल्पप्रकाशम् ॥ १० ॥

तथाहि ।

प्रोद्दाममाणिक्यकणानुकारी दीपाङ्कुरस्त्वित्पटलीप्रभावात् ।
किन्नैव कश्मीरजकज्जलादीन् प्रथीयसोपि प्रथयत्यशेषान् ॥ ११ ॥
नन्वेवमध्यक्षनिराक्रिया स्यात् पक्षे पुरस्तादुपलक्षितेऽस्मिन् ।
प्रौढप्रभामण्डलमण्डितोऽर्थो नाभासते यत्प्रतिभासमानः ॥ १२ ॥
अथाप्यनुद्भूततया प्रभायाः पदार्थसंपर्कजुषोप्यनीक्षा ।
सिद्धिस्तदानीं कथमस्तु तस्या ब्रवीषि चेत्तैजसताख्यहेतोः ॥ १३ ॥
रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वे नच तैजसत्वं ।
प्रभापरे चक्षुषि संप्रसिद्धं यथा प्रदीपाङ्कुरविद्युदादौ ॥ १४ ॥
तदिदं घुसृणविमिश्रण मन्थ्रपुरन्ध्रीकपोलपालीनां ।
अनुहरते व्यभिचारारूपेक्षणसन्निकर्षेण ॥ १५ ॥
द्रव्यत्वरूपेपि विशेषणे स्याद्धेतोरनैकान्तिकताञ्जनेन ।
तस्यापि चेत्तैजसतां तनोषि तन्वादिना किन्तु तदा पराद्धम् ॥ १६ ॥
सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि निश्चिन्वते पार्थिवमेव धीराः ।
कृशानुभावोपगमो ऽस्य तस्मादयुक्त एव प्रतिभात्यमीषाम् ॥ १७ ॥

तथाच ।

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिकं स्यादाकरोद्भूतिवशेन पार्थिवम् ।
मृदादिवन्नव्यभिचारचेतन चामीकरेणानुगुणं निरीक्ष्यते ॥ १८ ॥
चामीकरादेरपि पार्थिवत्वं लिङ्गेन तेनैव निवेदनीयम् ।
शाब्दप्रमाणेन न चात्रबाधा पक्षस्य यन्नास्ति तदत्र सिद्धम् ॥ १९ ॥

अञ्जनं मरिचरोचनादिकं पार्थिवं ननु तवापि संमतम् ।
अञ्जनेपि तदसौ प्रवृत्तिमानप्रयोजकविडम्बडम्बरी ॥ २० ॥
हनूमल्लोलल्लाङ्गूललम्बात् ते साधनादतः ।
नसिद्धिस्तैजसत्वस्य दृष्टसुस्पष्टदूषणात् ॥ २१ ॥
चक्षुर्न तैजसमभास्वरतिग्मभावा दम्भोलिवदित्यनुमितिप्रतिषेधनाच्च ।
सिद्धिं दधाति नयनस्य न तैजसत्वं तस्मादमुष्य घटते किमु रश्मिवत्ता॥२२॥
अपि च ।
प्रत्यक्षबाधः समलक्षि पक्षे न रश्मयो यद्दृशि दृष्टपूर्वाः ।
तथा च शास्त्रेण तवैव कालातीतत्वदोषोप्युदपादि हेतोः ॥ २३ ॥
अनुद्भवद्रूपजुषो भवन्तुश्चे द्रश्मयस्तत्र ततो न दोषः ।
नन्वेवमेतस्य पदार्थसार्थप्रकाशकत्वं न सुवर्णवत् स्यात् ॥ २४ ॥
आलोकसाचिव्यवशादथास्य प्रकाशकत्वं घटनामियर्त्ति ।
नन्वेवमेतत् सचिवस्य किं स्यात् प्रकाशकत्वं न कुटीकुटादेः ॥२५॥
अथास्तु कामं ननु तैजसत्वमुत्तेजितं किं न भवेत्त्वया ऽस्य ।
तथा च नव्यस्त्वदुपज्ञ एषोऽद्वैतप्रवादोऽजनि तैजसत्वे ॥ २६ ॥
उत्पद्यन्ते तरणिकिरणश्रेणिसपक्षतश्चेत्
तत्रोद्भूताः सपदिरुचयोलोचने रोचमानाः ।
यद्गृह्यन्ते नखलुतपनालोकसपत्नतानः
तस्मिन् हेतुर्भवति हि दिवा दीपभासामभासः ॥ २७ ॥

(टि०)-चक्षुः प्राप्येत्यादि नात्रेति चक्षुः प्राप्यकारीत्येष लक्षणेऽस्मदाभिमतेऽसिद्धिप्रमुख तल्लक्षणेति असिद्धिलक्षणानवलोकनात् १ अद्रिचन्द्रेत्यादि यौगपद्येति युगपद्बुद्धिः मनीषिणामित्यत्र साभिप्राय जडबुद्धीनां विवेकपराङ्मुखत्वात् पद्मेति कमलदलसूचीव्यतिभेदइव सेति धिषणा२ स्याद्व्यो मवदित्यादिव्यापकेति चक्षु' सर्वव्यापकममूर्तत्वाद्यदेवं तदेव यथा गगनं तथा चायं तस्मात्तथा द्वितीयेइति अल्पपरिमाणत्वे चक्षु' प्राकारकान्ताराद्यप्रकाशकमल्पपरिमाणत्वाद्यदेव तदेव यथा परमाणुः३ नखलित्यादि नख-

लित्रीति नखच्छेदनिका लूञ्छेदने नखपूर्वः नखान् लुनातीतिक्विप् च स्वरो ह्रस्वो नपुंसके नखलु सिञ्च तस्मिन्निति चक्षुषि ततइति रश्मिचक्रात् एतदिति चक्षुः अनल्पेति प्राकारादिस्थूलप्रकाशम् नन्वेवमित्यादि पुरस्तादिति पूर्वप्रक्रान्ते चक्षुरश्मिवदित्येव रूपे यत्प्रतिभासेति यया दृशा गृह्यमाण अथाप्यनुद्भूतेत्यादि तस्याइति प्रभायास्तैजसतेति चक्षुः प्रभावत्तैजसत्वात् प्रदीपवत रूपादीत्यादि रूपेति द्रव्यस्य व्यवच्छेदः नियमेन मनसोव्यवच्छेदः सख्यासंयोगादिभिर्व्यभिचारः स्यादिति रूपादीति पद साभिप्राय तदिदमित्यादि अनुहरते इति अनुकरोति श्यामत्वास्तासां स्वभावकाष्ण्यच्छ्यामशरीरे कुङ्कुमशोभाभावान्निःश्रीकमित्यर्थ रूपेक्षणेति रूपप्रकाशकनयनसंयुक्तसमवायेन सन्निकर्षस्तैजस रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वान्नयनवत्सन्निकर्षः पररूपप्राकशको न तैजस अतएवव्यभिचारान्नशोभाभाजनमित्यर्थ द्रव्यत्वेति चक्षुस्तैजस द्रव्यत्वे सति रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वादित्येव रूपस्य अञ्जन तैजस अतएवहेतोरिति वचनभङ्गप्रसङ्गः सङ्गतिं न गतो तस्यापीति अञ्जनस्यापि तन्वादिनेति शरीरादिना शरीरमादिशब्दात् पृथ्वीपृथ्वीधरसिन्धुरादितैजसमङ्गीकुरु सौवीरेत्यादि कृशानुभावेति तेजसत्वाभ्युपगम तैजसत्व पावकानुभव अस्येत्यञ्जनस्य अमीषामिति धीराणां अञ्जनं सौवीरसौवर्चलादितो जायते तानि पार्थिवाणि तत्कथमञ्जन तैजसत्वघटनाहेतुहेतुमद्विरोधात् सौवीरेत्यादि आकरोद्भूतेति सौवीरादिपार्थिवमाकरोत्पन्नत्वात् सुवर्णेन व्यभिचारज्ञानमनुगुणं युक्तियुक्त न चामीकरेत्यादि तेनैवेति सुवर्ण पार्थिवमाकरोद्भूतवशत्वात् सौवीरादिवत् अत्रेति सुवर्णस्य पार्थिवत्वप्रसाधके साधने यदिति यस्मात्तदित्यागमप्रमाणम् अत्रेति वादिनि जैने अतएवसुवर्णस्य तैजसत्वसिद्धियद्प्रतिज्ञेलिङ्गे भवदभिप्रेतोऽन्यतरासिद्धिनामदोषो अनुपज्यते अञ्जनमित्यादि असाविति चक्षुस्तैजसत्वसाधको द्रव्यत्वे सति रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकादित्येव रूप अप्रयोजक एव चक्षुर्नतैजसमित्यादि अमुष्येति नयनस्य प्रत्यक्षबाधइत्यादि पक्षेइति चक्षुरश्मिवदित्येव रूपे तवैवेति तवतर्काभिप्रायेण प्रथमं प्रत्यक्ष-

विरुद्धे पक्षे हेतु कालात्ययापदिष्टः अनुद्भवेत्यादि तत्रेति नेत्रे एतस्येति नेत्रस्य आलोकेत्यादि आलोकसहकारिकारणबलात् अस्येति चक्षुष एतत्साचिव्यस्येति आलोकसहकारिणः अथास्त्वित्यादिउत्तेजितमिति प्रकाशितम् अस्येति कुड्यादे तथाचेति कुड्यादिप्रकाशनेत्वदुपज्ञमिति तव उपज्ञा यत्र अद्वैतेति सर्वत्रतैजसवादः तथा अद्वैतवादे आलोकसाचिव्यवशाद्भवतात्रिभुवनभवनकोणप्रविभाविना तैजसत्वमेव प्रतिपन्नम् ।

(५०)—तल्लक्षणानीक्षणादिति असिद्धाग्निलक्षणादर्शनात् । सत्वरोदयनिबन्धनैवेत्यत्र सत्वरोदयो ज्ञानस्य शीघ्रोत्पत्ति । प्रथमप्रकारेइति लोचनानुसरणरूपमनअर्थेऽन्यथेव रूपे । सर्पदिति गच्छत् । खल्विति निश्चये । नखलूशस्त्रमिति नखहरणिका । प्रथिष्ठे इति पृथुतरे । तस्मिन्निति महीयसि पदार्थे । रश्मिचक्रमिति चाक्षुषम् । तत्प्रकाशमिति तमहीयांसम्पदार्थं प्रकाशयति तत्प्रकाशम् प्रसर्पति ततपलत् स्यादनल्पप्रकाशम् । पाठान्तरमेतत् पक्षेइति चक्षु प्राप्यमति करोत्येव रूपे । अनुद्भूततयेति सदपि वस्तुयदाद्भूत भवति तदा ज्ञायते यथा देहान्तर्गता वातादय । तस्याइति प्रभाया । तैजसताख्यहेतोरिति चक्षु प्रभावतैजसत्वात् प्रदीपवत् घुसृणेति कुङ्कुमस्याख्या घुसृण विघ्रणमित्यत्र वाक्ये यथा न किञ्चिच्छोभाविशेषमावहति एवमयमिति हेतु रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वलक्षणो न किञ्चित्प्रायहति भाव. । रूपेक्षणसन्निकर्षेण व्यभिचारादिति यदिकिलरूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशत्वे यं हेतुना तैजसत्व नयनस्य तदारूपेक्षणसान्निकर्षस्यापि तैजसत्व प्राप्नोति सोऽपि रूपादि मध्ये नियमेन रूपप्रकाशकोऽस्ति सन्निकर्षं विना रूपापलब्धेरभावात् तस्य च तैजसत्व भवतापि नेष्यत इत्यनैकान्तिकोऽयं हेतुरूपादिमध्येनयमेन रूपप्रकाशकत्वमपि भविष्यति तैजसत्वमपि न भविष्यति यथा सन्निकर्षे । द्रव्यत्वरूपे इत्यादि चक्षुर्हिद्रव्य द्रव्यत्वे सति यद्रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशक तदव तैजस सन्निकर्षश्च न द्रव्य किन्तु गुणइति चेत् चक्षुश्चाञ्जनेन व्यभिचारस्तद्धि द्रव्यत्वेसति रूपादिमध्ये नियमेन रुपप्रकाशकमस्ति नैर्मल्यापादनद्वारेण न च तैजसम् । अस्येति अञ्जनस्य अमीषामिति धीराणाम् । नव्यभिचारचेतनमिति सुरिवाक्यम् । चेतनमिति ज्ञानम् तेनैवेति वाक्योद्भूतिवशेन हेतुना । शाब्दप्रमाणेनेति आगमप्रमाणेन । यदिति यस्मात्कारणात् । तदत्रेति शाब्दप्रमाणम् । सिद्धमिति वादिना जैनाना मते भवदागमो न सिद्धिस्तस्याद्यापि विवादास्पदत्वात् तदसदिति

रुपादिमध्येइत्यादिनोक्त । हनूमल्लोललाङ्गूललम्बात्ते साधनादत इति द्रव्यत्व सति रूपादिमध्ये नियमेन रुपप्रकाशकत्वात् एव रूपात् । दृष्टसुस्पष्टदूपणादिति भैनकान्तिकत्वाख्यात् । अभास्वरतिग्मभावादिति भास्वरस्य सतस्तिग्मभावो भास्वरतिग्मभावो न स असस्तस्मात । पक्षेइति चक्षुरादिमवत्तैजसत्वात् एव उक्त पूर्वं । तत्रेति नयने अथास्तुकाममिति कुटीकुटादेरपि प्रकाशकत्व भवत्विति भाव । अस्येति कुटीकुटादे । तत्रेति नयने । चेदेव ब्रूपे तत्र नयने तरणिकिरणश्रेणिसंपर्कतो रुचयउद्भूतावत्कटा उत्पद्यन्ते पर ता रुचयो यल्लोचने रोचमाना खलु न गृह्यन्त इति योग तस्मिन्नग्रहणे तपनालोकसम्पत्प्रतानां हेतु रविकिरणहतानां तेषा चक्षूरश्मीना न दर्शनमिति सम्बन्ध ।

(रत्ना०)-अत्रैय प्रतिक्रिया ।

मुष्टिग्राह्ये कुवलयदलश्यामलिम्ना ऽविलिप्ते
स्फीते ध्वान्ते स्फुरति चरतो घूककाकोदरादेः ।
किं लक्ष्यन्ते क्षणमपि रुचो लोचनेनैव यस्मात्
आलोकस्य प्रसरणकथा काचिदप्यत्र नास्ति ॥ २८ ॥

उत्पत्तिरुद्भूततयाथ तासां तत्रैव यत्रास्ति रविप्रकाशः।
काकोदरादेरपि तर्हि नेताः कीटप्रकाशे कुशला भवेयुः॥ २९॥

अविवरतिमिरव्यतिकरपरिकरितापवरकोदरे क्वचन ।
वृषदशदाशि न दृष्टा मरीचयः किमुकदाचिदथ ॥ ३० ॥

अतएवविलोकयन्ति सम्यक्तिमिराङ्कुरकरम्बितेपि कोणे ।
मूपिकपरिपन्थिनः पदार्थान् ज्वलनालोकविजृम्भणं विनैव ॥ ३१॥

(टि०) मुष्टीत्यादि अत्रेति निशीथे उत्पत्तिरित्यादि उद्भूततया बाहुल्यतया तासामिति रुचीनाम् तत्रैवेति प्रदेशे काकोदरादेरिति सर्पप्रमुखस्य एताइति रुचयः अविवरेत्यादि परवचनमेतत् वृषदशेति दशदशने वृपान् मूपकान् दशतीति कर्मण्यण् मार्जारस्तन्नेत्रै न दृष्टाइति अपितुदृश्यते एव अतएवेत्यादि अतइति मरीचिचयप्रभावादेव तिमिरेति अन्धकारबहुलेपि मूपकारीति मार्जारः ।

(प०)—काकोदरादेरिति सर्पोरे । किंलक्ष्यन्ते इत्यादि किं नैव लक्ष्यन्ते इति मण्डूक । एताइति रश्मय । किमुकदाचित् अथेति अहो जैन किमदृष्टामरीचय इति पृच्छा ॥

(रत्ना०)-अत्रोत्तरम् ।

चाकचिक्यप्रतीभास मात्रमत्रास्ति वज्रवत् ।
नांशवः प्रसरन्तस्तु प्रेक्ष्यन्ते सूक्ष्मका अपि ॥ ३२ ॥

मार्जारस्य यदीक्षणप्रणयिनः केचिन्मयूखाः सखे
विद्येरन्नतदा कथं निशि भृशं तच्चक्षुषा प्रेक्षिते ।
प्रोन्मीलत्करपुञ्जपिञ्जरतनौ सञ्जातवत्युन्दरे
प्रोज्जृम्भेत तवापि हन्तधिषणा दीप्रप्रदीपाद्यथा ॥ ३३ ॥

कृशतरतया तेषां नोचेदुदेति मतिस्तव-
प्रभवति कथं तस्याप्यस्मिन्नसौ निरुपप्लवा ।
घटननिपुणा साक्षात्प्रेक्षाविधौहिततिस्त्विषां
नखलु नसमाधीमन् सा चोभयत्र विभाव्यते ॥ ३४ ॥

असृद्दग्मूषिकारीणां तस्मादस्ति स्वयोग्यता ।
यया तमस्यपीक्षन्ते न चक्षूरश्मिवत्पुनः ॥ ३५ ॥

इत्थं न चक्षुषि कथंचिदपि प्रयाति
सत्सिद्धिपद्धतिमिय खलु रश्मिवत्ता ।
तस्मात्कथं कथय तार्किकचक्षुषः स्यात्
प्राप्यैव वस्तुनि मतिप्रतिबोधकत्वं ॥ ३६ ॥

बहिरर्थग्रहोन्मुख्य बहिः कारणजन्यता ।
स्थायित्व वा बहिर्देशे किं बाह्येन्द्रियता भवेत् ॥ ३७॥

तत्रादिमायां भिदिचेतसास्यादेतस्य हेतोर्व्यभिचारचिह्नं ।
अप्राप्यकारिप्रकारोति यस्मान्मन्दाकिनीमन्दरबुद्धिमेतत् ॥ ३८ ॥

दोषः सएवोत्तरकल्पनाया यदात्मनः पुद्गलएष बाह्यः ।
चेतश्चतस्मादुपजायमानमेतद्बहिः कारणजन्यताभृत् ॥ ३९ ॥

चेतः सनातनतया कलितस्वरूपं सर्वापकृष्टपरिमाणपवित्रितञ्च ।
प्रायः प्रियः प्रणयिनीप्रणयातिरेका देवत्करोति हृदये ननुतर्कनङ्गा ॥४०॥
एतदत्र वितनीक्रियमाण प्रस्तुनेतरादित्र प्रतिभाति ।
विस्तराय च भवेदिति चिन्त्य तद्विलोक्य गुरुगुम्फितवृत्तिम् ॥ ४१ ॥
पक्षे तृतीये विषयप्रदेशः शरीरदेशो यदि वा बहिः स्यात् ।
स्थायित्वमाद्ये विषयाश्रितत्वं यद्वाप्रवृत्तिर्विषयोन्मुखी स्यात् ॥ ४२ ॥
प्राचीनपक्षे प्रतिवाद्यसिद्धिकलङ्कपङ्कः समुपैति हेतोः ।
स्याद्वादिना यत्प्रतिवादिनास्य नाङ्गीकृतमेयसमाश्रितत्वम् ॥ ४३ ॥
पक्षे तथा साधनशून्यतास्मिन् दृष्टान्तदोषः प्रकटः पटूनाम् ।
जिह्वेन्द्रियं नार्थसमाश्रितं यद्विलोकयामासु रमी कदाचित् ॥ ४४ ॥
द्वितीयकल्पे किमसौ प्रवृत्तिरर्थाभिमुख्येन विसर्पणं स्यात् ।
आश्रित्य किंवा विषयप्रपञ्चं प्रतीतिसंपत्प्रतिबोधकत्वम् ॥ ४५ ॥
पक्षे पुरश्चारिणि सिद्धिवन्ध्यं स्यात्साधनं जैनमतानुगानां ।
यस्मान्न तैर्लोचनरश्मिचक्रमङ्गीकृतं वस्तुमुखं प्रसर्पत् ॥ ४६ ॥
निदर्शनस्य स्फुटमेव दृष्टं वैकल्यमत्रैवहि साधनेन ।
पदार्थसार्थं प्रतियन्नसर्प्पज्जिह्वेन्द्रियं केनचिदिष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥
पक्षान्तरे तु व्यभिचारमुद्रा किंचेतसा नैव समुज्जृम्भे ।
यस्मात्तदप्राप्य सुपर्वशैलस्वर्गं समुत्पादयति प्रतीतिम् ॥ ४८ ॥

शरीरस्य बहिर्देशे स्थायित्वं यदि जल्प्यते ।
बाह्येन्द्रियत्वमत्र स्यात् संदिग्धव्यभिचारिता ॥ ४९ ॥
अप्राप्तार्थपरिच्छेदेनापि सार्द्धं न विद्यते ।
हेतोर्बाह्येन्द्रियत्वस्य विरोधो बत कश्चन ॥ ५० ॥
क्वचित्साध्यनिवृत्त्यातु हेतुव्यावृत्तिदर्शनात् ।
प्रतिबन्धप्रसिद्धिश्चेत्तदाऽत्रापि कथं न सा ॥ ५१ ॥
रसनस्पर्शनघ्राणश्रोत्रान्येन्द्रियताबलात् ।
चक्षुरप्राप्यविज्ञातृमनोवत् प्रतिपद्यताम् ॥ ५२ ॥

साध्यव्यावृत्तितोऽत्रापि हेतुव्यावृत्तिरीक्षिता ।
न च कश्चिद्विशेषोऽस्ति येनैकत्रैव सा मता ॥ ५३ ॥

बाह्येन्द्रियत्वं सकलङ्कमेवं न तार्किकान्मीणयितु तदीष्टे ।
भ्रूविभ्रमोद्भुर्भगभामिनीनां वैदग्ध्यभाजो भजते न चेतः ॥ ५४ ॥

किंचात्र संसूचितमादिशब्दाद्वृत्ते पुरश्चारिणिकारकत्व ।
यत्प्राप्यकारित्वसमर्थनाय नेत्रस्य तत्काणदृगञ्जनामम् ॥ ५५ ॥

यस्मादिद मन्त्रजपोपसर्पत्प्रोद्दामरामाभ्यभिचारदोषात् ।
उत्तालवेतालकरालकेलीकलङ्कितश्रीकमिवा वभाति ॥ ५६ ॥

तथाहि ।

कनकनिकषस्निग्धां मुग्धां मुहुर्म्मधुरस्मितां
चटुलकुटिलभ्रूविभ्रान्ति कटाक्षपटुच्छटाम् ।
त्रिजगतिगता काश्चिन्मन्त्री समानयति क्षणा-
त्तरुणरमणीमारान्मंत्रान्मनो भुवि संस्मरन् ॥ ५७ ॥

कश्चिदत्र गदतिस्म यत्पुनर्मन्त्रमंत्रणगवीसमानयेत् ।
युक्तमेव मदिरेक्षणादिक तेन नाभिहितदूषणोदयः ॥ ५८ ॥

मन्त्रस्य साक्षाद्घटनाप्रियादिना परम्परातो यदि वा निगद्यते ।
साक्षान्न तावद्यदय विहायसोध्वनिस्वरूपस्तवसम्मतो गुणः ॥५९॥

ततोऽस्य तेनैव समंसमास्तिससक्तिवार्त्ता नतुपक्ष्मलाक्ष्या ।
अथाक्षरालम्बनवेदन स्यान्मत्रस्तथाप्यस्त्वियमात्मनैव ॥ ६० ॥

अथापि मत्रस्य निवेद्यते त्वया ससक्तिरेतत्पतिदेवतात्मना ।
सन्तोषपोषप्रगुणाच्च सा प्रिया प्रिय प्रति प्रेरयति स्वयोगिनीम् ॥६१॥

ब्रूमहेऽत्र ननुदेवतात्मना मन्त्रवर्णविसरस्य का घटा ।
अम्बरस्य गुण एव तत्कथ देवतात्मनि भजेत सङ्गतिम् ॥ ६२ ॥

आश्रयद्वारतो ऽप्यस्य ससर्गो नास्ति सर्वथा ।
व्यापकद्रव्ययोर्यस्मात् संसर्गो नामुनामत ॥ ६३ ॥

व्यापकेषु वदति व्यतिषङ्गं यस्तु तेन मनसा ध्वनिना च ।
तीतवस्तुविपर्येण विमृश्य स्पष्टएव विलसन् व्यभिचारः ॥ ६४ ॥
अयस्कान्तादनेकान्तस्तथाऽत्र परिभाव्यता ।
आक्षेपश्चसमाधिश्च ज्ञेयो रत्नाकरादिह ॥ ६५ ॥
कारकत्वमपि तन्न शोभते प्राप्यकारिणि यदीक्षणे मतं ।
प्राप्यवस्तु वितनोति तन्मतिं नैव चक्षुरिति तत्त्वनिर्णयः ॥६६॥
अद्रिचन्द्रकलनेषु येत्यदः प्राक्प्ररूपितमुपैति नो घटा ।
रश्मिसञ्चयविपञ्चितं हि तत्तेच तत्र नितरां व्यपाकृताः ॥६७॥

किंच ।

चक्षुरप्राप्यधीकृद्व्यवधिमतोऽपि प्रकाशकं यस्मात् ।
अन्तःकरण यद्वद्व्यतिरेके स्यात् पुनारसना ॥ ६८ ॥
अथद्रुमादिव्यवधानभाजः प्रकाशकत्वन्ददृशे न दृष्टौ ।
ततोऽप्ययं हेतु परासिद्धतायां धौरेयभावं विभराम्बभूव ॥६९॥
एतन्न युक्तं शतकोटिकाच स्वच्छोदकस्फाटिकभित्तिमुख्यैः ।
पदार्थपुञ्जेव्यवधानभाजि सञ्जायते किं नयनान्नसंवित् ॥७०॥
दम्भोलिप्रभृति प्रभिद्यभिदुरश्चेद्रोचिषश्चक्षुषः
संसर्गोपगताः पदार्थपटलीं पश्यन्ति तत्र स्थितां ।
एव तर्हिसमुच्छलन्मलभरं भित्वाजल तत्क्षणात्
तेनाप्यन्तरितास्थितो नानिमिषानालोकयेयुर्न किम् ॥ ७१ ॥
विध्यातास्तेन ते चेद्विमलजलभरात् किमजन्ते न शान्ति
किस्त्रांभः काचकूपोदरविवरगतं निष्पतेत् तत्तदानीं ।
दोपश्चन्नेपतूर्णं यदयमुदयते नूतनव्यूहरूपः
सर्पेयुस्तर्हि नैताः कथमपिरुचयो लोचनस्यापि तस्मिन् ॥ ७२॥

---

१ किमपि इत्यपि पाठ । २ उदक इत्यपि पाठ ।

भवतिपरिगमश्चेत् वेगवत्त्वा दमीषां
कतिपयकलयास्तु क्षीरपातस्तदानीं ।
नच भवति कदाचिद्बुद्बुदस्यापि
तस्मात् प्रपतनमिति युक्तस्तस्य नाशः किमाशु ॥ ७३॥

किंच ।
कलशकुलिशप्राकाराद्यत्रिविष्टपकन्दग
कुहरकलित विश्ववस्तु प्रतिक्षणभङ्गुरम् ।
ज्वलनकलिकावर्त्तिकस्विस्मिन् निरन्तरताभ्रमः
प्रभवतिवदन्नित्यशाक्यः कथं प्रतिहन्यते ॥ ७४ ॥
तस्थौ स्थेमा तदस्मिन् व्यवधिमदमुना प्रेक्ष्यते येन सर्वं
तत्सिद्धा नेत्रबुद्धिर्व्यवधिपरिगतस्यापि भावस्य सम्यक् ।
कुड्यावष्टब्धबुद्धिर्भवति किमुनचेन्नैवदर्शायोग्यतास्य
प्राप्तस्यापि प्रकाशे प्रभवति न कथं लोचनाद्गन्धबुद्धिः॥७५॥
किंवा न प्रतिभासते शशधरे कर्मापि तद्रूपवत्
दूराचेद्विलसत् तदस्य हृदये लक्ष्येत किंलांछनं ।
तस्माच्चक्षुषि योग्यतेव शरणं साक्षी च नः प्रत्यय-
स्तत्तर्कप्रगुणप्रतीहिनयनेष्वप्राप्यधीकर्तृताम् ॥ ७६ ॥

(टि०)-चाकचिक्येत्यादि अत्र चक्षुषि कृशतरेत्यादि तेषामिति रश्मीनां तस्यापीति बिडालस्य अस्मिन्निति उन्दरे असाविति मतिः साचेति स्विया सन्तति उभयत्रेति त्वक्चक्षुषि ओतुचक्षुषि च इत्थमित्यादि तार्किकेति षट्तर्कभाषापारितर्ककर्कशमते इतिसोल्लुण्ठवचनं प्रतिबोधकत्वमिति ज्ञानोत्पादकत्वम् तत्रादिमायामित्यादि तत्रेति बाह्येन्द्रियत्वादिति हेतौ एतादिति मन दोष सएवेत्यादि एषइति चेतो वर्गणारूप तस्मादिति पुद्गलात् अथैव मन्यसेचेतोनित्य तत' कथकार कारण जन्य स्यादित्याशङ्क्याह चेत' सनातनेत्यादि सनातनेति नित्यतया तन्मत चेतोनि त्यमित्यर्थ सर्वापकृष्टेति अणुपरिमाण मन प्राचीनेत्यादि

अस्येति विषया श्रितस्वरूपस्य हेतो पक्षेपुरइत्यादिसाधनमित्यर्थाभिमुख्येन विसर्पण जैनानामसिद्धम् तैरिति जैनैः अप्राप्तार्थेत्यादि चक्षुरप्राप्यविषये मतिं करोति बाह्येन्द्रियत्वाज्जिह्वावादित्यपि हेतोर्न विरोधः क्वचित्साध्येत्यादि तन्मते हि विपक्षेव्याप्तावपि साधनस्य व्यावृत्ति पूर्वं साध्यव्यावृत्तिरिष्यते अतः क्वचित्साध्येति प्राप्यकारित्वव्यावृत्त्या हेतोरिति बाह्येन्द्रियत्वस्य अप्राप्तेति यत्प्राप्यकारि न स्यात् नद्बाह्येन्द्रियमपि न यथा मनः एव विधे व्यावृत्तिप्रधाने साधने प्रतिबन्धेति प्रतिबन्धस्याविनाभावस्य प्रसिद्धिः अत्रापीति चक्षुरप्राप्यकारीत्येव रूपे सेति प्रतिबन्धप्रतिपत्ति अस्मन्मतेऽयं स्वभावो विपक्षे साध्यव्यावृत्तिपूर्वा साधननिवृत्तिः साध्यव्यावृत्तीत्यादि सेति प्रतिबंधप्रसिद्धि तावकानुमाने आस्माकीने च समानाभयोविशेषाभावात्। यस्मादिदमित्यादि सकलङ्कामिति सन्दिग्धानैकान्तिकत्वदूषितम् कारकत्वमिति यत्कारक तत्प्राप्यकारीतिव्याप्तिः यस्मादिति कारणात् इदमिति कारकत्व मन्त्र प्राप्यकारी रामाद्याकर्षणकारकत्वात् अत एवानैकान्तिकोऽय हेतु कश्चिदत्रेत्यादि युक्तमिति सम्बद्धमेव मदिरेति नारीप्रभृतिकम् तेनेति कारणेन भवद्भिरभिहितमुक्तं दूषण तस्योदयो न मन्त्रस्येत्यादि विहायस इति आकाशस्य शब्दोऽपरगुणोभवत सम्मत यो यस्य गुणः सतेनैव सम्बद्धो भवति नान्येन ततोऽस्येत्यादि ततः कारणादस्येति ध्वनिरूपस्य मन्त्रस्य अनेनेति आकाशेन वेदनमिति ज्ञान इयमिति ससक्तिवर्त्ता ज्ञानमात्मगुणः अतएवात्मसम्बद्धो भवतु अथापीत्यादि एतत्पतीति एतस्य मन्त्रस्याधिष्ठातृदेव्या सेति अधिष्ठात्री स्वयोगिनीमित्यात्मसम्बद्धा आश्रयेत्यादि परम्परापक्षस्य परिहारः आश्रयस्य गगनस्य द्वारेण मन्त्रवर्णविसरो गगने ससज्यते आकाश पक्ष्मालाद्याइत्यपि नघटते व्यापकेति आकाशात्मनोः अमुनेति भवदाचार्येण व्यापकेष्वित्यादि व्यतिषंगमिति सयोग तेनेति भवताचतुर्णां मध्येकेनापि यद्दति मनस प्राप्यकारित्ववादिवैशेषिकादिः मनसेति अप्राप्यकार्यपिमनोध्यानिश्चकारक व्यभिचार कारकत्वाख्यहेतो'

अद्रिचन्द्रेत्यादि कारकत्वहेतोरनैकान्तिकत्व कोभावः अतीतवस्तु विषयस्य मनसः शब्दस्य च यद्यपि चिंतकत्वेनार्थप्रकाशकत्वेन च कारकत्वमस्ति तथापि प्राप्यकारित्व नास्ति विषयस्यातीतत्वात् अयस्कान्तोऽपि कारकमस्ति परमप्राप्यकारी तेइति रश्मयः तत्रेति चक्षुषि व्यपाकृताइति पूर्वोक्त प्रकारेण निराकृताः चक्षुरप्राप्येत्यादि व्यतिरेकेइति यत्प्राप्यकारिनभवति तद्व्यवधिमत्प्रकाशक न भवति यथाजिह्वा अथद्रुमेत्यादि ततोऽपीति अवलोकनादेव अयमिति व्यवधिमतोपि प्रकाशकत्वादिलक्षण रूप एतन्नेत्यादि शतकोटिर्वज्र हीरकश्च सविदिति ज्ञान दम्भोलीति भिदुराइति भेदनशीला तत्रेति व्यवधाने मलभरामिति कलुषमित्यर्थः तेनेति सलिलेन। अनिमिषानिति मत्स्यान् विध्याताइत्यादि विध्याताःउपशान्ता तेनेति कलुषजलेन तेइति नयनरश्मय नूतनेति नव्यकाचकूपरचनाविशेष एताइति लोचनरश्मय तस्मिन्निति काचकूपेनव्यव्यूढस्य तत्कालोत्पद्यमानत्वात् भवतीत्यादि परिगमइति वेगेनगमन अमीषामिति नेत्रकिरणाना कतिपयेति लेशेनापि तस्मादिति काचकूपात तस्येति काचकूपस्य कलशेत्यादि तस्मिन्निति कलशशष्कुलिकादौ यथानघनयोत्पद्यमानापि ज्वाला सैवेयमिति प्रतीयते कलशशष्कुलिकादिरपि तस्थावित्यादि अस्मिन्निति काचकूपादौ स्थिरएवकाचकूपः अमुनेति चक्षुषा अस्येति चक्षुष किवानेत्यादि कर्मापीति गतिक्रियापि तद्रूपवदिति वर्तुलनिर्म्मलशशलाञ्छनरूपवत् अस्येति निशाकरस्य नइत्यस्माकं तर्कप्रगुणेति न्यायतर्कन्यायसारकन्दलीकिरणवली प्रमुखप्रमाण ग्रन्थवीथीविचारणप्रवणप्रोल्लसत्प्रचुरप्रज्ञाप्राग्भारविस्फूर्जितगुणगणकलितेति तज्जयात् सोपहासवाक्यम।

(५०)—तच्चक्षुर्पति मार्जारचक्षुषा। अथ कार्येतथापिधेयपणा कथ नप्रोज्जृम्भते इति सयोग। तस्यापीति ओतोरपि। अस्मिन्निति मूषिकेप्रतिप्रबोधकत्वमिति प्रत्यक्षलक्षणप्रमितिजनकत्वम्। तर्कतज्ञाइति नित्यानित्यमन शुभाशुभचिन्ताहेतुत्वस्वभावात्। मनो अणुपरिमाण न भवति करणत्वाल्लोचनादिवत्। पयप्राय प्रयोगाविदुरा अर्थसमाश्रितमिति अर्थाधेयम्। आश्रित्येति उद्दिश्य। पुरश्चारिणीति प्रथमे। सन्दिग्धव्यभिचारितेति। अनैकान्तिकत्वम्। अप्राप्तार्थपरिच्छेदेनापीति अप्राप्यकारित्वेनापि।

कश्चिदिति यत् प्राप्यकारि न भवति तद्बाह्येन्द्रियमपि न भवति यथा मन । पर्यायेजैनोक्ते व्याप्तिप्रधाने साधने । अत्रापीति उत्तरपक्षेन वक्ष्यमाण प्रयोगे । सेति प्रतिबन्धप्रसिद्धि स-कलङ्कमिति सन्दिग्धानैकान्तिकत्वदूषितम् । पुरश्चारिणीति चक्षु प्राप्यत्यस्मिन् आरा-दिति दूरात् युक्तमिति सम्बद्धम् अस्येति शब्दस्य। तेनैवेति विहायसा । अथापीति परम्परापक्षस्योपक्षेप स्वयोगिनीमिति स्वसम्बद्धा आश्रयद्वारत इति शब्दस्याश्रयो ह्या-काश स च सर्वव्यापी। अस्येति मन्त्रवर्णविसरस्य। व्यापकोऽन्विति आत्मादिषु । यस्त्विति मनस प्राप्यकारित्ववादी वैशेषिकादि । व्यभिचार इति कारकत्वहेतोरनैकान्तिकत्व को भाव अतीतवस्तुविषयस्य मनस शब्दस्य च यद्यपि च तत्कत्वेनार्थप्रकाशकत्वेन च कारकत्वमस्ति तथा-पि प्राप्यकारित्व नास्ति विषयस्य तीतत्वात्। अयस्कान्तादनेकान्त इति साहिकारकमस्ति पर अप्राप्यकारी । अत्रेति कारकत्वहेतौ । मतमिति भवतामिष्टम् । प्राप्यवस्त्वित्यादि चक्षु कर्तृ वस्तु प्राप्य मोक्तैनैव वितनोतीतियोजना । तत्रेति नयने । नूननव्यूह रूप इति नवीन-रचनारूप परिग्रह इति प्रेरणाः । क्षीरपात इति जलगलनम् । कर्मार्पितद्रूपवदिति यथा तद्रूप प्रकाशते । एव गगनमपि प्रकाशताम् न च प्रकाशते तस्माद्योग्यतैव प्रमाणम्। अस्येति शशधरस्य ।

(रत्ना०)—बौद्धाः पुनरिदमाहुः श्रोत्र नप्राप्यबुद्धिमाधत्ते ।
दिग्देशव्यपदेशान् करोति शब्दे यतोऽदृग्वत् ॥ ७७ ॥

तथाहि ।

प्राच्या भत्र विजृम्भते जलमुचामत्यूर्जित गर्ज्जित
प्रोन्मीलत्यलमेष चातकरवो ऽक्षामः क्षण दक्षिणः ।
केका केकिकुटुम्बकस्य विलसन्त्येताः कलाः कानना-
दित्दिग्देशव्यपदेशवानिति न किं शब्देऽस्ति सम्प्रत्ययः ॥७८॥

प्राप्यकारि यदितु श्रवण स्यात् तर्हि तत्र न कथञ्चन सैपः ।
प्रस्तुतः समुदियाद्व्यपदेशः शर्क्करास्पृशियथारसनायाम् ॥ ७९॥

वेश्यानुरागप्रतिमं तदेतत् सुस्पष्टदृष्टव्यभिचारदोषात् ।
प्राणयदेतद्व्यपदेशमाज प्राप्तप्रकाश कुरुते मनीषां ॥ ८० ॥

तथा च ।

मन्दमन्दमुदेत्ययम्परिमलः प्राग्माधवीमण्डपा-
द्भूयः सौरभमुद्गमंत्युपवने फुल्लाः स्फुटंमल्लिका ।
गन्धोबन्धुरएपदक्षिणदिशः श्रीचन्दनात्प्राप्तवा-
नित्येव ननुनिश्चिते तनुभृता घ्राणात् तथाप्रत्ययः ॥ ८१ ॥
अस्ति त्वगिन्द्रियेणापि व्यभिचारविनिश्चय. ।
शेमुषी मादधानेन दिग्देशव्यपदेशिनीम् ॥ ८२ ॥

तथाहि ।

सेय समीरलहरी हरिचन्दनेन्दुमन्नादिनी वनभुवः प्रसभम्प्रवृत्ता ।
स्फीतस्फुरत्पुलकपल्लविताङ्गयष्टि मा मातनोतितरुणीकरपल्लवश्च ॥८

अथानुमानादधिगम्य तेषां हेतूनतस्तद्व्यपदेशिनी धी ।
नघ्राणतः स्पर्शनतश्चताहक्प्रत्यक्षरूपा प्रथतेमनीषा ॥ ८४ ॥
श्रोत्रेपि सर्वन्तादिद समान मालोकमानोपिन मन्यसेकिम ।
दृष्टव्यलीकामपि कामिनीं यत्समन्यते कामुक एवसाक्षी ॥ ८
स्मृत्वायथैवप्रतिबन्धमाशुशखादिशब्दोयमिति प्रतीतिः ।
प्राच्यादिदूरादिगतेपि शब्दे तथैवयुक्ता प्रतिपत्तिरेषा ॥ ८६ ॥
दिग्देशाना श्रुतिविषयताकिंच नो युक्तियुक्ता
युक्तत्वेवा भवति नकथ ध्वानरूपत्वमेषां ।
तस्माद्भिन्नप्रमितिविषयास्तेविशिषन्ति शब्द-
सिद्धेत्रैव भवतुसुतरा साधनेसाध्यसिद्धिः ॥ ८७ ॥

अपि च

गृह्यते यदिविनैष सगतिं किनदानुगुणमारुते ध्वनौ ।
दूरतोपिधिषणा समुन्मिषदेऽन्यथा तु निकटेपि नैवसा ॥ ८८
मुहुर्मरुति मन्थर स्फुरतिसानुलोमागमे
समुल्लसितवल्लकीक्वणकलाकलापप्लुता ।

सकामनवकामिनीकलितघोलनाडम्बरा
न किं निशि निशम्यते सपदि दूरतः काकली ॥ ८९ ॥
पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सदनेऽथ शब्दबुद्धिः ।
पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सदनेऽपि गन्धबुद्धिः ॥९०॥
तथाहि
कर्पूरपारीपरिरम्भभाजि श्रीखण्डखण्डे मृगनाभिमिश्रे ।
धूमायमाने ऽपिहितेऽप्यगारे गन्धप्रबन्धो बहिरभ्युपैति ॥ ९१ ॥
द्वारावृतेऽपि सदने प्रणयप्रकर्षादेवं प्रिये स्फुरदपत्रपया स्खलन्ती ।
द्वारि स्थितस्य सरसाकुलबालिकायाः कर्णातिथीभवति मन्मनसूक्तिमुद्रा ९
एवं च प्राप्त एवैष शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते ।
श्रोत्रस्यापि ततः सिद्धा निर्बाधा प्राप्यकारिता ॥ ९३ ॥

(टि०)-प्राप्यकारीत्यादि तत्रेति श्रवणे प्रस्तुतइति प्राच्यादिदिग्देश लक्षणः मन्दमन्दामित्यादि यथा रसनायामिति कोऽर्थः शर्करास्वादे रसनाशब्दे किमेव जानाति यदेषा शर्करा पूर्वदिशआगता तथेति दिग्देशव्यपदेशप्रत्ययः अथानुमानेत्यादि तेषामिति परिमलादीनाम् हेतूनिति माधवीमण्डपादीनि निमित्तानि तद्व्यपदेशिनीति परिमलादिव्यपदेशिनी दिग्देशानामित्यादि श्रुतविषयतेति कर्णगोचरता एषामिति दिग्देशानां दिग्देशा अपि शब्दरूपा भवेयुः भिन्नेति अपरप्रमाणविषया येन प्रमाणेन न शब्दग्रहणं तेन न दिग्देशग्रहणं किंत्वपरेण ते इति दिग्देशाः विशिषन्तीति विशिष्टरूपं दर्शयन्ति गृह्यतइत्यादि सङ्गातिमिति सम्बन्धं विना अनुगुणेति अनुकूलवायौ शब्दे धिषणेति बुद्धिः समुन्मिषेदिति उल्लसेत् अन्यथेति प्रतिकूलपवने सेति बुद्धिः ।

(प०)—काननेइति देशव्यपदेश । यदिति यस्मात् कारणात् । एतद्व्यपदेशभाजमिति दिग्देशव्यपदेशाश्रितम् । प्राप्तप्रकाशामिति प्राप्त सत्प्रकाशयति प्राप्यकारीत्यर्थ । घ्राणं कर्तृ एतद्व्यपदेशभाज मनीषा कुरुतइति योग । उपवनेइति देशनिर्देश वनभुवइति देशकथनम् । अथानुमानादित्यादिपरवाक्यम् । तेषामिति

न्धादीनाम् । हेतूनिति माधवीमण्डपादीन् । तादृगिति दिग्देशव्यपदेशवती नीषा न प्रवर्त्तते घ्राणत स्पर्शनतश्च । श्रोत्रेऽपि सर्वमिति अप्राप्यनुमाना त्वदिग्देशव्यपदेशवतीधी प्रपद्यते न प्रत्यक्षरूपा प्रतिबन्धमिति प्रत्यक्ष हि शब्दोऽयमिति ज्ञात्वा कृतार्थं पश्चाच्छङ्खशब्दोऽयमिति या प्रतीतिर्भवति सा च प्रतिबन्धपूर्वकादनुमानादेव जायते य किल शब्दो मया पूर्वमुपलब्धस्तत्सदृशोऽथ उपलभ्यमान शब्द तथ शङ्खशब्दे आसीत् तस्मादनेन शङ्खशब्देन भाव्यम् । तथैवेति अनुमानादेव प्रतिपत्तिरपेति दिग्देशव्यपदेशवती । ध्वनिरूपत्वमिति योऽय श्रुतिविषय स स शब्दो यथा शङ्खशब्द । भिन्नप्रमितिविषयाइति भिन्नानुमानलक्षणप्रमाणविषया । ते इति दिग्देशा । साधनेइति दिग्देशव्यपदेशवत्त्वे । सङ्गतिमिति सम्बन्धम् । अन्यथेति प्रतिलोममायते ध्वनौ । निकटेऽपीत्यादि यदि हृदिमप्राप्यकारि स्यात्तदा मारुतकृतानुकूल्यापेक्षा न स्याद्यथा चक्षुष । पटुघटितेत्यादि पद्ये पदो वक्ति । अपरार्द्धं सुरिवा क्यम् । द्वारास्थितस्येति कस्यचित्पुरुषस्य ।

अथास्य द्विविधस्यापि प्रकारान् प्रकटयन्ति ।

सू०—एतद्द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्चतुर्विकल्पमिति ।

अवग्रहश्चेहाचावायश्च धारणा च ताभिर्भेदो विशेषस्तस्मात् । प्रत्येकमिन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनप्रत्यक्ष चतुर्भेदमिति ।

अवग्रहादीनां स्वरूपं सूत्रचतुष्टयेन स्पष्टयन्ति ।

सू०—विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसमान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहइति ।

विषयः सामान्यविशेषात्मकोऽर्थो विषयी चक्षुरादिस्तयोः समीचीने भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनानुकूलो निपातो योग्यदेशाद्यवस्थान तस्मादनन्तरं समुद्भूतमुत्पन्नं यत्सत्तामात्रगोचरं निःशेषविशेषवैमुख्येन सन्मात्रविषयं दर्शनं निराकारो बोधस्तस्माज्जातमाद्यं सत्त्वसामान्यादवान्तरैः सामान्याकारैर्मनुष्यत्वादिभिर्जातिविशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो यद्ग्रहणं ज्ञानं तदवग्रहइति नाम्ना गीयते ।

मू०—अवगृहीतार्थविशेषाऽकाङ्क्षणमीहेति ।

अवगृहीतोऽवग्रहेण विषयीकृतो योऽर्थोऽवान्तरमनुष्यत्वादिजातिविशेषलक्षणस्तस्य विशेषः कर्णाटलाटादिभेदस्तस्याकांक्षणं भवितव्यताप्रत्ययरूपतया ग्रहणाभिमुख्यमीहेत्यभिधीयते ।

मू०—ईहितविशेषनिर्णयोऽवायइति ।

ईहितस्येहयाविषयीकृतस्य विशेषस्य कर्णाटलाटादेर्निर्णयो याथात्म्येनावधारणमवायइति कीर्त्यते ।

मू०—सएवदृढतमावस्थापन्नो धारणेति ॥

स इत्यवायो दृढतमावस्थापन्नोविवक्षितविषयावसाय एव सादरस्य प्रमातुरत्यन्तोपचितः कञ्चित्काल तिष्ठन् धारणेत्यभिधीयते। दृढतमावस्थापन्नो ह्यवायः स्वोपढौकितात्मशक्तिविशेषरूपसंस्कारद्वारेण कालान्तरे स्मरणं कर्तुं पर्याप्नोतीति ।

नन्वनिश्चयरूपत्वादीहायाः संशयस्वभावतेत्यारेकामपाकुर्वन्ति ।

मू०-संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयाद्भेद इति

पुरुषावग्रहानान्तर हि किमय दाक्षिणात्य उतोदीच्य इत्यनेककोटिपरामर्शिसंशयस्ततोऽपि प्रमातुर्विशेषलिप्सायां दाक्षिणात्येनानेन भवितव्यमित्येवमीहा जायतइति हेतुहेतुमद्भावात् तन्तुपटवद्व्यक्तमनयोः पृथक्त्वम्

दर्शनादीनां कथंचिदव्यतिरेकेऽपि सञ्ज्ञाभेदं समर्थयन्ति ।

मू०–कथंचिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेषां व्यपदेशभेदइति।

यद्यप्येकजीवद्रव्यतादात्म्येन द्रव्यार्थादेशादमीषामैक्यम् । तथापि पर्यायार्थादेशाद् भेदोऽपीति तदपेक्षया व्यपदेशभेदोऽपि सूपपादइति ।

अथामीषां भेदं भावयन्ति ।

मू.-असामस्त्येनाप्युत्पाद्यमानत्वेनाऽसङ्कीर्ण-स्वभावतया ऽनुभूयमानत्वादपूर्वापूर्व-वस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात् क्रमभावि-त्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्त इति ॥

असङ्कीर्णस्वभावतया परस्परस्वरूपवैविक्त्येनानुभूयमानत्वाद्दर्शनादयो भिद्यन्ते । तथानुभवनमप्यमीषामसामस्त्येनाप्येकद्विव्यादिसङ्ख्य-तयोत्पद्यमानत्वादवसेयम् । तथाहि । प्रमातुर्विचित्रक्षयोपशमवशात् कदाचिद् दर्शनमेव कदाचिद्दर्शनावग्रहौ कदाचिद्दर्शनावग्रहसंशयादयः क्रमेण समुन्मज्जन्तीति सिद्धमतोऽसङ्कीर्णत्वेनैव तेषामनुभवनम् अपूर्वापूर्व-वस्तुपर्यायप्रकाशकत्वक्रमभावित्वेऽपि प्रत्यात्मवेद्ये एवात्र प्रयोगाः पुन-रेवम् । ये ऽसङ्कीर्णस्वभावतयाऽनुभूयन्ते अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकाः क्रमभाविनो वा ते परस्परं व्यतिरिच्यन्ते यथा स्तम्भादयो ऽनुमानादयो ऽङ्कुरकन्दलकाण्डादयो वा तथा चैतइति ।

अथामीषां क्रमनियमार्थमाहुः ।

मू०–क्रमोप्यमीषामयमेव तथैव संवेदनादेवं

क्रमाविर्भूतनिजकर्म्मक्षयोपशमजन्य-त्वाच्चेति ।

अयमेव दर्शनावग्रहादिरमीषा क्रमस्तेनैव क्रमेणानुभवाद्यदेव हि सन्मात्रमैक्षि तदेव वर्णाद्याकारेण केनचिदवाग्राहि तदनन्तरमनिर्द्धारित-रूपतया सन्देहास्पदीचक्रे ततोऽपि नियताकारेणेहामासे। ततोऽपीहिताका-रेण निरणायि पुनः कालान्तरे स्मृतिहेतुत्वेन धारयाञ्चक्रे इतिसर्वैरनुभूयते। दर्शनज्ञानावरणक्षयोपशमलक्षणकारणेनाप्येवमेव भूष्णुनाऽमीषामुत्पा-द्यत्वाच्चायमेवक्रमः। क्रमोत्पदिष्णुना हि कारणेन क्रमेणैव स्वकार्यं जनयि-तव्यम्। यथा स्थासकोशकुशूलच्छत्रादिनेति ।

व्यतिरेके दोषमाहुः ॥

मू०—अन्यथा प्रमेयानवगतिप्रसङ्गइति ॥

अन्यथेति यथोक्तक्रमानभ्युपगमे प्रतीयमानक्रमापह्नवे हि दर्शना-दीनां प्रमेयापह्नव एव कृतो भवतीति ।

उक्तमेवक्रमं व्यतिरेकद्वारा समर्थयन्ते ।

मू०—नखल्वदृष्टमवगृह्यते । नचानवगृहीतं सन्दिह्यते नचासन्दिग्धमीह्यते नचा-नीहितमवेयते नाप्यनवेतं धार्यतइति ॥

स्पष्टम् ।

क्वचिदेषां तथा क्रमानुपलक्षणे कारणमाहुः ।

मू०-क्वचित्क्रमस्यानुपलक्षणमेषामाशूत्पा-दादुत्पलपत्रशतव्यतिभेदक्रमवदिति ॥

क्वचिदित्यभ्यस्ते करतलादौ गोचरे। शेषं व्यक्तम्।

पारमार्थिकप्रत्यक्षं लक्षयन्ति।

मू०—पारमार्थिकं पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षमिति॥

क्षयक्षयोपशमविशेषविशिष्टमात्मद्रव्यमेवाऽव्यवहितं समाश्रित्य पारमार्थिकमेतदवध्यादिप्रत्यक्षमुन्मज्जति न पुनः सांव्यवहारिकमिवेन्द्रियादिव्यवहितमात्मद्रव्यमाश्रित्येति भावः।

अस्य भेदावुपदिशन्ति।

मू०—तद्विकलं सकलं चेति॥

असम्पूर्णपदार्थपरिच्छेदकत्वाद्विकलम्। तद्विपरीतं तु सकलम्।

विकलं भेदतो दर्शयन्ति।

मू०—तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेधेति।

सुगमम्।

अवधिं लक्षयन्ति।

मू०—अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानमिति॥

अवधिज्ञानावरणस्य विलयविशेषः क्षयोपशमभेदस्तस्मात्समुद्भवो यत्। भवः सुरनारकजन्मलक्षणो गुणः सम्यग्दर्शनादिस्तौ प्रत्ययौ हेतू यस्य तत्तथा। तत्र भवप्रत्ययं सुरनारकाणाम्। गुणप्रत्ययं पुनर्नरतिरश्चाम्। रूपिद्रव्यगोचरं रूपिद्रव्याणि पृथिवीपाथःपावकपवनान्धकारच्छाया

प्रभृतीनि तदालम्बनमवधिज्ञानं ज्ञेयम् । अत्र न्यायमार्गानुयायिनः सङ्गि-रन्ते । ननु पृथिव्यादीनां चतुर्णां सकर्णा वर्णयन्तु द्रव्यताम् । तिमिरच्छाय·योस्तु द्रव्यता वाचोयुक्तियुक्तिरिक्तेव भासामभावएव हि तमश्छाये गदतां सच्छाये । तथाहि शशधरदिनकरकरनिकरनिरन्तरप्रसरासम्भवे सर्वतोऽपि सति तमइति प्रतीयते । यदातु प्रतिनियतप्रदेशेनातपत्रा-दिना प्रतिबद्धस्तेजःपुञ्जो यत्र यत्र न संयुज्यते तदा तत्र तत्र च्छायेति प्रतीयते । प्रतिबन्धकाभावेतु स्वरूपेणालोकः समालोक्यत इत्यालोकाभाव एव तमश्छाये । यदि च तमो द्रव्यं भवेत् तदा रूपवद्द्रव्यसंस्पर्शाव्यभिचारात् स्पर्शवद्द्रव्यस्य च महतः प्रतिघातहेतुत्वात्तरलतरतुङ्गतङ्गत्तरङ्गपरम्परोपेत-पारावारावतार इव प्रथमजलधरधाराधोरणीधौताञ्जनगिरिगरीयः शृङ्ग-प्रतिवादिनीव निर्यन्निर्झरझात्कारिवारिदुर्वारशीकरासारसिच्यमानाभि-रामाराममहीरुहसमूहप्रतिच्छन्द इव च प्रवृत्ते तिमिरभरे सञ्चरतः पुंसः प्रतिबन्धः स्याद्भूगोलकस्येवचास्यावयवभूतानि खण्डावयविद्रव्याणि प्रतीयेरन्नेव छायायामपीति कथं ते द्रव्ये भवेताम् । अत्राभिदध्महे । तमसस्ता-वदभावस्वभावतास्वीकृतिरानुभाविकी आनुमानिकी वा । न तावदा-नुभाविकी यतोऽभावानुभवो भावान्तरोपलम्भे सत्येव सम्भवी कुम्भाभा-वोपलम्भवत् न च प्रचुरतरतिमिरनिकरपरिकरितापवरकोदरे स्वकरतला-दिमात्रस्याप्युपलम्भः सम्भवति तत्कथं तदनुभूतिर्भवेत् । कथं वा प्रदीपादिप्रभाप्राग्भारप्रोज्जृम्भणमन्तरेणास्योपलम्भः कुम्भाद्यभावो हि तद्भावे एवानुभूयमानो दृष्टस्तत्कथमेष न्यायमुद्रातिक्रमो न कृतः स्यात् । अथ यो भावो यावता सामग्र्येण गृह्यते तदभावोऽपि तावतैव तेन । तदिहालोकस्य स्वातन्त्र्येणालोकान्तरमन्तरेणैव ग्रहणमालोकित-मिति । तदभावस्यापि तत्किं न स्यादिति चेत् । अहो पीतविषस्याप्य-ऽमृतोद्गारः । एवं वदता त्वयैव तमसि द्रव्यता व्याहारात् । किमिद मीदृशमेवेन्द्रजालमिति चेत् इदमीदृशमिन्द्रजालमालोक्यताम् । आलोकः किल चक्षुषा संयोगाद्गृह्यते । यदि च तदभावस्यापि तत्सामग्र्येणैव ग्रहणं

स्यात् तदा तस्यापि ग्रहणे चक्षुः संयोगसद्भावादायाता द्रव्यतापत्तिः। संयोगस्य गुणत्वेन तद्वृत्तित्वात् । अथासंयुक्तोप्ययं प्रेक्ष्यते तदा कथं यो भावो यावतोत्पाद्य सूर्पोद्यं न स्यात् । कथं वा चक्षुषः प्राप्यकारिता प्रवादः सूपपादः स्यात् । विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धबन्धुरस्यान्धकारस्य ग्रहणादयमदोषइति चेत् । कतमस्यैष विशेषणं न शरीरस्य तदन्यत्रापि प्रतिभासनात्। नापि भूतलकलशकुड्यादेस्तत एव। तर्हि भवतु नभसइति चेत्तदशस्यमेतस्य तद्विशेषणविशेष्यीभावेन कदाचिदप्रतिभासनात्। तन्नैतदभावतास्वीकृतिरानुभाविकी भव्या। नाप्यानुमानिकी। यतः कतमोऽत्र हेतुराख्यायते सङ्ख्यावता । किं भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वम् । १ । भावविलक्षणसामग्रीसमुत्पाद्यत्वं । २ । प्रसत्ये वाऽऽलोके तत्प्रतिभासनात्।३। आलोकग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणत्वम् ।४। तिमिरद्रव्योत्पादककारणाऽभावो । ५ । द्रव्यगुणकर्म्मातिरिक्तकार्यत्वं । ६ । आलोकविरोधित्वं । ७ । भावरूपताप्रसाधकप्रमाणाभावो वे । ८ । त्वष्टपक्षीराक्षसीव त्वत्पक्षभक्ष्यभक्षणविचक्षणोपतिष्ठते। तत्र न तावताद्य पक्षः क्षेमङ्करः।कुम्भोऽयं स्तम्भोयमिति हि यथा कुम्भादयो भावा विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यन्ते । तथेदं तमइति तमोऽपि । अभावरूपतायां तस्य प्रतिषेधमुखेन प्रत्ययः प्रादुःष्यात् । यथा कुम्भोऽत्र नास्तीति । ननु नाशप्रध्वंसादिप्रत्यया विधिमुखेनापि प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते । नैव नाशादिशब्दानामेव भावप्रतिषेधाभिधायकत्वात् । अतएव हि कुम्भस्य प्रध्वंस इति सोपपदानामेषा प्रयोगोपपत्तिः यदितु तम प्रभृतिशब्दाअपि तत्समानार्थतामाविभ्रीरंस्तदानीं कुम्भस्याभाव इति वदालोकस्य तमइत्यपि प्रोच्येत । नचैवं कश्चिद्विपश्चिदपि प्रवक्ति । अथालोकाभावे सङ्केतितस्तमः शब्दो नामान्तमात्रे ततो न तथा व्यपदेशइतिचेन्नैवं यदिह्यन्धकाररूपोऽभावोऽपि विधिमुखेन वीक्ष्येत तदानीं किमन्यदेतस्य भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वं स्याद्यतो हेतुसिद्धिर्भवेत् । १ । अथ भावविलक्षणसामग्रीसमुत्पाद्यत्वं हेतुस्तथाहि समवाय्यऽसमवायिनिमित्त-

कारणकलापव्यापाररूपाभावोत्यादिकासामग्री नैव तमसीयं समग
तदशस्तम्। यतः किमिदं समवायिकारणनाम्ना त्वमाम्नासीः ।
कार्य समवेतमुत्पद्यते तदिति चेत् तदसम्यक् समवायस्य निरन्तरसुह
धीषु गौरवार्हत्वात् तत्साधकत्वाभिमतस्येह तन्तुषु पट इत्यादि प्रत्ययस
प्रसिद्धेः पटे तन्तव इत्यादिरूपस्याबालगोपाल प्रतीतत्वात् सिद्धौ
इह भूतले घटाभाव इत्यभावप्रत्ययेन व्यभिचारात् सम्बन्धमात्रपूर्व
प्रसाधने सिद्धसाधनादविष्वग्भावमात्रनिमित्ततया तदङ्गीकारात्
एकान्तैकस्वरूपत्वेन चास्यैकवस्तुसमवायसम्भवे समस्तवस्तुसमवाय
विनश्यदेकवस्तुसमवायाभावे समस्तवस्तुसमवायाभावस्य वा प्रसङ्गात्
तत्तदवच्छेदकभेदात्तदुपपत्तौ तस्यापि कथञ्चिद्भेदापत्तेरनेकपुरुषावच्छि
न्नपर्षदादेरपि तावत्स्वभावभावेन कथं चिद्भेदात्। अप्रच्युतानुत्पन्न
रैकरूपतया चास्याकाशसामान्यादिवत्तादृग्वस्तुसमाश्रितत्वमेव भवे
तु कार्यवस्तुसमाश्रितत्वम्। तत्तत्सहकारिकारणकलापोपनिपातप्रभाव
कार्यसमवायस्वीकारोऽपि सविकारस्तत्स्वभावप्रभावप्रतिबद्धानां तेषाम्
सदा सन्निधानप्रधानत्वात् तथा चास्तमिता समवायिकारणकिंवद
तदसत्त्वे किमसमवायिकारणं समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वं हि तल्लक्ष
तदसत्त्वे कथमेतत्स्यात्। तथा च तच्छेषभूतस्य निमित्तकारणस्य
का व्यवस्था। सन्तु वा कारणान्यमूनि तथापि यथाकथंचिदालोकक
पस्योत्पादस्तथा तमसोऽपि भविष्यति किमरुचिविरचनाभिऽर्यपा
शक्यते। किमस्योत्पादकमिति चेदालोकस्य किमिति वाच्यम्। तेजोऽण
इति चेदस्यापि तमोऽणव एव सन्तु सिद्धास्तावत्तैजसास्तेऽविवा
वादिप्रतिवादिनोरिति चेत् तामसा अपि तद्वदेव किं न सेत्स्यन्ती
त्यज्यतामाग्रहः । २ असत्येवालोके तत्प्रतिभासनमप्यसम्यक् न
यस्मिन्नसत्येव यत्प्रतिभासते तत्तदभावमात्रमेव भवति असत्येव व्य
धाने प्रतिभासमानैर्घटादिभिर्व्यभिचारात्। कथचनैव प्रतिबन्ध
असत्येव समुत्पद्यमानस्य स्फोटस्यापि तदभावमात्रता स्यात् । अ

स्फोटोदाहकात्मकतया स्पार्शनप्रत्यक्षेणानुभूयते । अभावमात्रतायां हि तस्य नेयमौपपत्तिकी स्यात् तर्हि तमोऽपि शैत्येन तेनैव प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यमाणं कथमभावस्वभावं भवेत् । ३ अथालोकग्रहणसामाग्र्या गृह्यमाणत्वं हेतुस्तथा च शङ्करन्यायभूषणो यो हि भावो यावत्या सामग्र्या गृह्यते तदभावोऽपि तावत्यैवेत्यालोकग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणन्तमस्तदभाव एवेति तदपि न किञ्चित् । तमो ग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणस्यालोकस्यैव तदभावताप्रसङ्गेनानैकान्तिकत्वात् । घटपटयोर्वा समानग्रहणसामग्रीकतया परस्परमभावत्वप्रसङ्गात् ४ ।

(टि०)-तदनुभूतिरिति अभावानुभव अस्योपलम्भइति अभावस्योपलब्धि. तद्भावइति प्रदीपप्रभाप्राग्भारप्रोज्जृम्भणएव तावतैव तेनेति सामग्र्येण तदभावस्यापीति आलोकाभावस्यापि तदिति भावान्तरोपलम्भमन्तरेण प्रदीपाद्यालोकाद्विना वा ग्रहणम् आलोकः किलेत्यादि तदभावस्यापीति आलोकाभावस्यापि तत्साग्र्येणेति आलोकसामग्र्या तस्यापीति आलोकाभावस्यापि तद्वृत्तित्वादिति द्रव्यवृत्तित्वात् संयोगस्तावद्गुण. गुणाश्रयो द्रव्यमिति भवतापि स्वीकारात् तमसश्चक्षुःसंयोगग्रहणे बलाद्द्रव्यतासमायाता अथासयुक्तेत्यादि अयमित्यालोकाभाव. कतमस्येति नगनगरमागरागुरुकुरङ्गतुरङ्गतरङ्गसारङ्गमातङ्गादि स्थावरत्रसषड्विधजीवनिकाये स्फुरति सति तन्मध्ये कस्य एषइत्यन्धकारः तदन्यत्रेति शरीरव्यतिरेकेऽपि तत एवेति तदन्यत्रापि प्रतिभासनादिति हेतोरेव एतस्येत्यन्धकारस्य तद्विशेषणेति नभोविशेषणम् एतदभावतेति एतस्य तमसः अभावताया आलोकाभावत्वस्य स्वीकार सनिकार. यतः कतमइत्यादि सख्यावतेति सख्यावद्विद्वज्जनमान्येनेत्युपहासवाक्यम् अभावेत्यादि तस्येति तमसः पदार्थस्य वा ननु नाशेति नाशप्रध्वंसादि प्रत्यया हि अभावस्वभावा तथापि घटस्य नाशोऽयं विधिमुखेनापि प्रत्ययप्रतीति प्रोज्जृम्भेत कोऽर्थः तमोऽपि इद तमइति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते तस्मा

घाभावस्तम एषामिति नाशप्रध्वंसादीनां तत्समानार्थतामिति नाश-प्रध्वंसादिसाम्य अथालोकेत्यादि तथेत्यालोकस्य तमः यदिसामान्येना-भावे तम शब्द. सङ्केतितः स्यात्तदा घटाद्यभावप्रचुरतया तमोबाहुल्याप-सारणाय आलोकस्य तम इति प्रोच्येत अत्र तु न तथा आलोकाभाव एव सङ्केतितत्वात् तमःशब्दस्य एतस्येत्यभावस्य यतइति भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वात् समवायीत्यादि त्रिधाकारण यत्राहि कार्यं समवैति तत्समवायिकारणं यथा द्व्यणुकस्याणुद्वय यच्चकार्यैकार्थसमवेतङ्कार्यकारणै-कार्थसमवेत वा कार्यमुत्पादयति तदसमवायिकारणं यथा पटावयवि द्रव्यारम्भे तन्तुसयोगः पटसमवेतरूपाद्यारम्भे पटोत्पादकतन्तुरूपादि च शेष तूत्पादक निमित्तकारण यथा पटाकाशादि प्रतिषेधाभिधायकत्वादेव यतोभावोपि विधिमुखेन वीक्ष्यते ऽभावोपि तत्कथं हेतुर्घटते भाववैलक्ष-ण्येनेत्यादि एतदेव हि भावलक्षण यद्विधिमुखेन प्रेक्षण इयमिति कारण-चयरूपासामग्री यत्रकार्यमिति यत्रेति मृत्तिकादिके वस्तुनि कार्यं घटादि समवेतमिति सम्बद्ध तादिति समवायिकारण तत्प्रसाधकत्वेति समवाय-प्रसाधकत्वेनाभीष्टस्य कारणे कार्यस्य समवेतत्वात्समवाय सच्छायः कार्यंतु पटादौ कारण तन्त्वादि समवेत प्रसिद्धमत समवाय शिश्राय यिच्छायताम् सम्बन्धमात्रेति तन्तूनन्तरेण पट' मृत्तिकामन्तरेण घटो न स्यात् इति सम्बन्धमात्राङ्गीकारे सिद्ध साधन कारणोत्पद्यमानत्व तस्मान्न-समवायस्वीकारे अविष्वगिति तादात्म्यकारणतया तदङ्गीकारादिति सम्बन्धस्वीकारात् एकान्तेति एकान्तेनैकस्वभावत्वेन अस्येति समवा यस्य तत्तदवच्छेदेनेति तेषां तेषामवच्छेदकानां घटादीना भेदात तदुप-पत्ताविति भेदोपपत्तौ तस्यापीति समवायस्यापि अप्रच्युतेत्यादि अस्येति समवायस्य एतादृगित्येतादृग् अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभाव यस्तु तत्तत्स-हकारीति तानि कार्यं प्रति भिन्नानि सहकारीणि दण्डचक्रचीवरदोरकादीनि तुरीवेमप्रभृतीनि च तेषां कलाप समूहस्तत्सामग्र्यवशात् यथाकाशस्यापि अवच्छेदकभेदान्नानात्व घटाकाश पटाकाशमित्येव समवायस्यापि नाना त्वम् कार्येति कार्येषु सनिकारइति सविशेषकः तत्स्वभावेति तस्य सम-

वायस्य स्वभावोऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकलक्षणः तेषामिति सहकारिणामपि तदसत्त्वइति समवायिकारणाभावे तल्लक्षणमिति असमवायिलक्षणम् तदसत्त्वइति असमवायिकारणलक्षणाभावे एतदिति असमवायिकारण तच्छेषभूतस्येति समवाय्यसमवायिशेषरूपस्य किमस्येत्यादि अस्येति तमसः अस्यापीति तमसोपि तेइति परमाणवः तद्वदेवेति तैजसपरमाणुवत् व्यवधाने इति कुड्यादिके प्रतिबन्धक इति मन्त्रादिके स्फोटस्यापीति न केवलं घटादेः तदभावेति प्रतिबन्धकाभावमात्रत्व तस्येति स्फोटस्य इयमिति दाहात्मकता तेनैवेति स्पार्शनेनैव तदभावेति तमोभाव आलोकइतिप्रसङ्गसङ्गतेः।

(प)-रूपवद्द्रव्यस्य स्पर्शाव्यभिचारादिति अरूपिद्रव्याणां दिक्कालादीनां परिगणितत्वेन तमसस्तेष्वसम्भवात् पारिशेष्याद्रूपवद्द्रव्यं सम्भवति। एवं छायायामपीति। तुल्ययोगक्षेमत्वात्। स्वातन्त्र्येणेति भावान्तरनिरपेक्षत्वेन। अयमिति अभाव। अन्धकारस्य ग्रहणादित्यत्र अन्धकारस्येत्यभावत्वस्य कोभाव आलोकाभावविशिष्टा इतरपदार्था गृह्यन्ते इति भाव। तदन्यत्रापीति नहि केवले एव शरीरे तम प्रतिभाति। किन्त्वन्येषु घटादिष्वपि ततएवेति तदन्यत्रापि प्रतिभासनात्। एतस्येति अभावस्य तद्विशेषणविशेष्यीभावेनेति तेन तमसा विशेषणविशेष्यीभावस्तेन। अभावाद्धि नभो विशेषणविशेष्यीभावेन कदाचनापि न प्रतिभासते। तमोऽपीति कोर्थः। तमोऽपि इद तमइति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रथयत तस्मान्नाभावस्तम। अत एव प्रतिषेधाभिधायकत्वादेव। सोपपदानामेषा प्रयोगोपपत्तिरिति। अत एव शुद्धस्य दृष्टाव्यत्वावस्तु रूप तम न तथा व्यपदेश इति किन्तु प्रतिषेधमुखेन व्यपदेश। अन्धकाररूपोऽभावोऽपीति गद्य एतदेव हि भावलक्षण यद्विधिमुखेन प्रेक्षणम्। तदानीमिति गद्ये एतस्येति तमस कोऽर्थः यदाह्यमोऽय यदिद्दि विधिमुखेन प्रत्ययेन लक्ष्यमाणोऽप्यन्धकारो भाववैलक्षण्येन लक्ष्यते इति त्वयोच्यते। तदाकिमपरं भावलक्षणं स्यादिति यावत्। तदुपपत्ताविति-यथाकाशस्यापि अवच्छेदकभेदान्नानात्व घटाकाश पटाकाशमिति। एव समवायस्यापि नानात्वम्। तावत्स्वभावभावेनेति यथान्तोऽवच्छेदकास्तावद्भिद्यमानः। एतादृग्वस्तुसमाश्रितत्वमेवेति आकाशभामान्यादीनि। एतादृशी यानि

वस्तूनि पतत्सदृशानि नित्यानि तत्समाश्रितत्वम्। तत्सहकारिकारणेति नहि कील-कास्थितास्तन्तव पटस्य कारणम् भवन्ति। तत्स्वभावप्रभावप्रतिबद्धानां तत्तत्सह-कारिकारणकलापस्वभावप्रभावप्रतिबद्धानाम्। समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वमिति अवधृतसामर्थ्यंहासमवायिकारणम्। इयमिति तादात्मकता।

(रत्ना०)-अथ तिमिरद्रव्योत्पादककारणाभावो हेतुः तथा च श्रीधर-स्तमःपरमाणवः स्पर्शवन्तस्तद्रहिता वा। न तावत्स्पर्शवन्तः स्पर्शवत-स्तत्कार्यद्रव्यस्य क्वचिदप्यनुपलम्भात्। अदृष्टव्यापाराभावात् स्पर्शवत्कार्य-द्रव्या नारम्भका इति चेत्। रूपवन्तोवायुपरमाणवो ऽदृष्टव्यापारवैगु-ण्याद् रूपवत्कार्यं नारभन्ते इति किन्न कल्प्येत किंवा न कल्पितमेक-जातीयादेव परमाणोरदृष्टोपग्रहाच्चतुर्द्धाकार्याणि जायन्तइति कार्यैक-समधिगम्याः परमाणवो यथा कार्यमुन्नीयन्ते न तद्विलक्षणाः प्रमाणा-भावादिति चेत्। एवं तर्हि तामसाः परमाणवोप्यस्पर्शवन्तः कल्पनी-या ताहशाश्च कथं तमोद्रव्यमारभेरन्। अस्पर्शवत्वस्य कार्यद्रव्या-नारम्भकत्वेन व्यभिचारोपलम्भात्। कार्यदर्शनात् तदनुगुण कारणं कल्प्येत नतुकारणवैकल्येन दृष्टकार्यविपर्यासो युज्यतइति चेन्न वयमन्ध-कारस्य प्रत्यर्थिनः किंत्वारम्भानुपपत्तेर्नीलिममात्रप्रतीतेश्च द्रव्यमिदं न भवतीति ब्रूमइति नैतदुपपत्तिपदवीं प्रतिपद्यते। यतः स्पर्शवन्त एव तामसाः परमाणवः प्रोच्यन्ते यत्पुनस्तत्रोपादेशि स्पर्शवतस्तत्कार्यस्य क्वचिदप्यनुलम्भादिति। तदसत्य शीतस्पर्शवतस्तमोद्रव्यस्यैव तत्कार्यस्य दर्शनात्। तत्र स्पर्शसद्भावे किंप्रमाणमिति चेत् तदभावे किंप्रमाणमिति वाच्यम्। नहि तत्प्रतिषेधकप्रमाणमन्तरेणास्पर्शवत्वात् कार्यद्रव्यानारम्भ-स्त्वया प्रसाधयितुं शक्यते अस्माकं तु तद्भावे प्रमाणाभावेऽपि तावन्न काचित्क्षतिः। नच नास्त्येव तत्र प्रत्यक्षस्यैव सद्भावात् तथाहि दिवादि-वाकरकरालातपप्रपातोपतप्तवपुष पथिकास्तमिस्रासन्तमसशैत्यसम्पर्कात् प्रमोदन्ते न च तापाभावमात्रसूचित एव तेषां प्रमोदः प्रतीतिबाधात् तन्मात्रनिमित्तोहि घटोऽत्र नास्तीति वत् तापः सम्प्रति नास्तीति प्रतिषेध-

मुखएव प्रत्ययः प्रादुःष्यान्नतु सम्प्रति शीतलीभूतं मे शरीरमिति विधिमुखः । तथात्वेहि तमो भावमात्रसूचित एवायमालोकप्रत्यय इत्यपि वावदूकस्य वदतो वदनं न वक्रीभवेत् ।

(टि०)—तथाच श्रीधरः कन्दलीकारः तद्रहिताइति स्पर्शवियुक्तः तत्कार्येति परमाणुद्रव्यकार्यस्य रूपवन्त इति वायुपरमाणवामूर्त्ताअपि कर्म्मवशात्कार्यं नारभन्तीति कल्प्यता ते स्वभावेन कार्यमनारभमाणास्तिष्ठन्ति एकजातीयादिति रसाणोरूपाणोर्वा चतुर्धेति पृथ्व्यप्तेजोवायुरूपतया कार्येकेति कार्येण घटादिना एकेनरूपाणवो रसाणवो वासमधिगम्यन्ते ते रसेऽपि रसाणवएव तेजसि तेजोणवएव तद्विलक्षणाइति रसे रसाणोर्विलक्षणास्तेजोणवा नेक्ष्यन्ते एवमित्यादि तादृशः परस्परमसम्बद्धाः असपर्शवत्त्वस्येति असंयोगवतः शीतस्पर्शेत्यादि तत्कार्यस्येति तमः कार्यस्य तत्रेति तमसि तदभावे इति स्पर्शाभावे तत्प्रतिषेधकेति स्पर्शनिषेधकं विना तत्सद्भावे इति शीतस्पर्शसद्भावे तदिति प्रमाण तेषामिति पथिकानां तन्मात्रेत्यभावमात्रत्वंतु तथात्वे इति अभावस्य विधिमुखप्रत्ययसद्भावे ।

(प०)—अदृष्टव्यापाराभावादिति अदृष्टं हि सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तम् । चतुर्द्धाकार्याणीति पार्थिवादीनि । परवाक्य कार्यैकेत्यादि ।

(रत्ना०)-अथान्धकारनिबन्धत्वे शैत्यस्पर्शप्रत्ययस्य निबिडतरघटितकपाटसम्पुटे गवलकुवलयकलकण्ठीकण्ठकाण्डकृष्णान्धकारकार्णवीभूते कारागारे क्षिप्तस्य पुंसः सुतरां तत्प्रत्ययो भवदिति चेत् तापाभावनिमित्ततायामपि सुतरां स किं तत्र न स्यात्तत्रात्यन्तं तापाभावसम्भवात् । तस्मान्मन्दमन्दसमीरलहरिपरिचय एव जलस्पर्शस्येव तत् स्पर्शस्याप्यभिव्यक्तौ हेतुर्न चासौ तत्रास्तीति न तत्र तत्प्रतीतिः प्रादुर्भवति । अनुमानतोऽपि तत्र स्पर्शप्रतीतिः । तथाहि तमःस्पर्शवद्रूपवत्त्वात् पृथ्वीवत् । नचरूपवत्त्वमसिद्धमन्धकारः कृष्णोऽयमिति कृष्णाकारप्रतिभासात् । ननु यदि तिमिरं श्यामरूपपरिकलितकलेवरं स्यात्

तदावश्य स्वप्रतिभासे आलोकमपेक्षेत कुवलयकोकिलतमालादिकृष्ण-वस्तूनामालोकापेक्षरीक्षणत्वादिति चेत्तन्नाकलङ्कम्। उलूकादीनामालोक-मन्तरेणापि तत्प्रतिभासात् । अथास्मदादिप्रतिभासमपेक्ष्यैतदुच्यते । तदपि न पेशलम् । यतो यद्यपि कुवलयादिक मालोकमन्तरेणालोकयितुं न शक्यते स्मदादिभिस्तथापि तिमिरमालोकयिष्यते विचित्रत्वाद्भावा-नामितरथा पीतावदातादयोऽपि तपनीयमुक्ताफलप्रमुखा नालोकनिर-पेक्षवीक्षणा इति प्रदीपचन्द्रादयोऽपि प्रकाशान्तरमपेक्षेरन्निति सिद्धं तमोरूपवत् । तथा तमोरूपवत्काष्र्ण्यवत्वेन प्रतीयमानत्वात्कुवलयवदि-त्यतोपि तत्र रूपवत्त्वसिद्धिः । नखल्वरूप कुम्भाभावादि कृष्णाद्याकारेण कदाचित्प्रतीयमानमालोकितमिति रूपवत्वसिद्धौ च सिद्ध स्पर्शवत्त्वम् । तथा च तामसपरमाणूनां कार्यद्रव्यारम्भप्रतिषेधोपन्यस्तमस्पर्शवत्त्वं स्वरूपासिद्ध परस्य तामसपरमाणूनामप्रसिद्धेराश्रयासिद्ध चेति स्थितम्५। द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यत्वमपि नहेतुर्द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वस्य तारिन्न-सिद्धत्वेनैकदेशासिद्धतापत्तेः । तत्प्रसिद्धिर्हि तस्याभावरूपतयान्यतो वा कुतोप्यभिधीयते नाद्यः पक्षः परस्पराश्रयप्रसंगात् अभावरूपता-सिद्धौ हि तस्य द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वसिद्धिस्ततोऽपि सेति । अन्यहेतु-तस्तत्सिद्धौतु स एवास्तु किमनेन सिद्धोपस्थायिना कनकभक्तिभृत्येनेव कर्त्तव्यम् । ६। आलोकविरोधित्वमपि न साधीयः । नहि योयद्विरोधी स तदभावस्वभाव एव वारिवैश्वानरयोः परस्पराभावमात्रतापत्तेः । अथ सहानवस्थानलक्षणो विरोधस्तिमिरस्याभावस्वभावतासिद्धौ साधन-त्वेनाभिप्रेता नवध्यघातकभावः । सचभावाभावयोरेव सम्भवी न पुनर्द्वयोरपि भावयोस्तदिहालोकानवकाशे सत्येव समुज्जृम्भमाणस्यान्ध-कारस्य अभावरूपतैव श्रेयसी कुम्भाभाववदिति चेत् । तदपवित्र मत्रापि वध्यघातकभावस्यैव भावात् घनतरतिमिरपूरिते पथि प्रसर्पता प्रदीपप्रभाप्राग्भारेण तिमिरनिकुरम्बाडम्बरविडम्बनात् ।७। भावरूपता प्रसाधकप्रमाणाभावोप्यसिद्धः । तत्प्रसाधकानुमानसद्भावात् तथाहि

भावरूप तमोघनतरनिकरलहरिप्रमुखशब्दैर्व्यपदिश्यमानत्वादालोकवत्। नचासिद्धि साधनस्य। तथाहि। रहः सङ्केतस्थो घनतरतमः पुञ्जपिहिते वृथोन्मेष चक्षुर्मुहुरुपदधानः पथिपथि खटत्कारादल्पादपि निभृतसम्प्राप्तरमणीभ्रमद्भ्राम्यद्दाहुर्दमदमिकयोत्ताम्यति युवा। १। पर्यस्तोदिवसस्तटीमयमटत्यस्ताचलस्यांशुमान् सम्प्रत्यंकुरितान्धकारनिकरैर्लम्बालकाद्यौरभूत्। एह्यन्तर्विशवेश्मनः प्रियसखि द्वारस्थलीतोरणस्तम्भालम्बिनबाहुवल्लि रुदती किं त्व पथः पश्यसि।२। तिमिरलहरीगुर्वीमुर्वी करोतु विकस्वराम् हरतु नितरा निद्रामुद्रां क्षणात् शुणिनां गणात् तदपि तरणे तेजःपुञ्जः प्रियो न ममैप ते किमपि तिरयन् ज्योतिश्चक्र स्वजातिविराजितम्। ३। औपचारिकएवाय तत्र तद्व्यपदेश इति चेत्। नैवमेतदभावरूपताप्रसिद्धि विना घनतरादिव्यपदेशस्य भावरूपमुख्यार्थबाधाविरहेण तस्यौपचारिकत्वाऽयोगात्। तथात्वेपि वा तस्य तमसोभावरूपतैव प्रसिद्ध्यति नखलुकुम्भाद्यभावस्तथाप्रकारोपचारगोचरचारितामास्तिघ्नुते। तत्र सादृश्याद्युपचारकारणाभावात्। तथा नाभावरूपं तमः प्रागभावाद्यस्वभावत्वाद्यौमवत्। नचायमपि हेतुरसिद्धस्तथाह्यालोकस्य प्रागभावः। प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभावो वा तमोभवेत्। आद्यएकस्यानेकस्य वाय तत्स्यात्। न तावदेकस्यालोकस्य प्रागभावस्तमः प्रदीपालोकेनेव प्रभाकरालोकेनापि तस्य निवर्त्त्यमानत्वात्। यस्य हि यः प्रागभावः सतेनैव निवर्त्त्यते। यथा पटप्रागभावः पटेनैव। नाप्यनेकस्यैकेन निवर्त्त्यमानत्वात्पटप्रागभाववदेव। नच वाच्य प्रत्यालोक स्वस्वनिवर्त्तनीयस्य तमसोभेदात्प्रदीपादिना निवर्त्तितेऽपि तमोविशेषे पूषादिनिवर्त्तनीय तमोऽन्तर तदभावान्ननिवर्त्तत इत्येकेन निवर्त्त्यमानत्वादिति हेतुरसिद्ध इति प्रदीपादिनिवर्त्तिततमसि प्रदेशे दिनकरादिनिवर्त्तनीयस्य तमोन्तरस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः सम्प्रतिपन्नवत्। यदिचेद प्रागभावस्वभाव स्यात्तदा प्रदीपप्रभाप्रबन्धप्रध्वंसे ऽस्योत्पत्तिर्नस्यादना-

दित्वात्प्रागभावस्य नाप्यालोकस्य प्रध्वंसाभावस्तमो निवर्त्त्यमानत्वात् तस्यैव प्रागभाववत् । नापीतरेतराभावस्तस्य प्रसृतेऽपि प्रचण्डे मार्त्तण्डीये तेजसि सद्भावेन तामिस्रायामिव वासरेऽपि तमःप्रतीतिप्रसङ्गात् । नाप्यालोकस्यात्यन्ताभावस्तमस्तस्य स्वकारणकलापोपनिपातकाले समुत्पद्यमानत्वादिति पक्षाऽष्टकेनाप्यघटमानत्वान् नानुमानिक्यपि तमसोऽभावरूपतास्वीकृतिः ॥ एतत्सकलमपि प्रायेण छायायामपि समानमिति यथासम्भव योज्यं विशेषतश्चैतद्द्रव्यताप्रसिद्धि' परिपाटिप्रास्याद्वादरत्नाकरादवधारणीया । यत्पुनरवाचि तमसि सञ्चरतः पुसः प्रतिबन्धस्यादित्यादि तदखिलमालोकेऽपि समानमिति स एव प्रतिविधास्यतीति किमतिप्रयत्नेन । तत्रास्माकामिति सिद्धे तमश्छाये द्रव्ये ।

(टि०)-कारागारइति तत्रात्यन्त घर्मसम्भवात् तत्प्रत्ययइति शैत्यप्रत्ययः अन्धकारनिबन्धनाच्छीतत्वस्य स इति तापाभाव तत्रेति कारागारं तत्स्पर्शस्येति तम.स्पर्शस्यापि अभिव्यक्ताविति प्रकटने असाविति मन्दमन्दसमीरलहरिपरिचय तत्रेति कारागारे तत्प्रतीतिरिति शीतस्पर्शप्रतीति' उलूकादीनामित्यादि तत्प्रतिभेति तमःप्रतिभानात् इतरथेति यदि भावर्वचिन्त्य नाभिमतम् परस्येति शैवस्य तामसेति स्पर्शवत्व क्व-वर्त्तता वराक आश्रयस्याऽसिद्धे द्रव्यातिरिक्तेत्यादि तस्मिन्निति तमसि तत्प्रसिद्धिरिति द्रव्यगुणकर्म्मातिरिक्तकार्यत्वसिद्धि तस्येति तमसः तत्सिद्धाविति द्रव्यादिहेतुसिद्धौ स एवेति अन्यग्वहेतु' अनेनेति द्रव्यगुणकर्म्मातिरिक्तकार्यहेतुना अथ सहेत्यादि सचेति वध्यघातकभावः तत्प्रसाधकेति तमसो भावप्रसाधकस्य अनुमानस्य सम्भवात् नैवमेनादित्यादि एतदभावेति तिमिराभावरूपता नहि तमसोऽव्ययमभावरूपतां प्रतिपद्यामहे तस्येति तद्व्यपदेशस्य घनतरादिरूपस्य तथात्वऽपीति व्यपदेशोपचारयोगेऽपि नखलुकुम्भादीति भावस्य भावउपचारो भवति नत्वभावे यथाग्निर्माणवकः तथा प्रकारेति घनतरादिव्यपदेशप्रकार तत्रेति अभावे नताबदित्यादि तस्येति तमसः नाप्यनेकस्येति अनेकस्यालोकस्य प्रागभावस्तम-

इति पाश्चात्त्येन सम्बन्धः तदातद्भावादिति रात्रौ सूर्याभावात् यदिचेद मित्यादि इदमिति तमः प्रागभावेति क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते अस्येति तमसः प्रागभावोह्यनादि सान्तश्च नाप्यालोकस्येति नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् निवर्त्यमानत्वादिति आलोके-नेति शेष यद्यालोकस्य प्रध्वंसाभाव एव तमः तदाऽलोकनिवर्त्यं न स्यात् तत्पूर्वमसत्त्वात् अत्रापि प्रागभावप्रसङ्गात् तस्येति आलोकस्य गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते नाप्यालोकस्येति तमसः शिरसोऽवयवा निम्ना चूडिकाठिन्यवर्जिताः शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ता-भावउच्यते॥१॥ निवर्त्तितत्तमइवऽनिवर्त्तितमपि तमो न दृश्यते दृश्यमान-स्येत्यर्थ' तमसःप्रागभावोह्यनादिः सान्तश्च: आलोकेनेति शेपः आलोक स्य यथा प्रागभावो निवर्त्यमानत्वात्प्रध्वंसाभावो न स्यात् योऽत्यन्ताभावो भवति स कदाचिन्न निवर्त्तते।

(५०)—तत्प्रतिभासादिति कृष्णवस्तुप्रतिभासात्। प्रतिषेधोपन्यस्तमिति प्रतिषेधायोपन्यस्तम्। अस्पर्शवत्व स्वरूपासिद्धमिति अस्पर्शवत्त्वस्य साधकप्रमाणा भावात् यच्च न भवति तत्तथ स्वरूपासिद्धम् यथा अनित्य शब्द चाक्षुषत्वादिति एव पर-माणुष्वस्पर्शवत्त्वम्। परस्येति भवत। आश्रयासिद्धमिति अस्पर्शवत्त्व साधनम् तस्मिन्निति तमसि। तत्प्रसिद्धिरिति द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वप्रसिद्धि'। तत्सिद्धा-विति द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वासिद्धौ स एवास्त्विति तमसोऽभावत्वसाधनाय अने-नेति द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वेन। वृथोन्मेषमिति वृथा मेषो यत्र तत्तथा। दृगदामिक्ययेति औत्सुक्यन। तत्रेति अभावरूपे तमसि। तथात्वे इति औपचारिकत्वे। तथा-प्रकारोपचारादिति गधे घनतरादयस्तथा प्रकारा उपचारा ज्ञेया। तत्रेति कुम्भा-द्यभावे। प्रागभावइति यथा मृत्पिण्डो घटस्य प्रागभाव। घटे समुत्पन्ने सति घटस्य प्रागभावलक्षणो मृत्पिण्डो निवर्त्तते। एव आलोके उत्पन्ने सति प्रागभावलक्षण तमो निवर्त्तते। निवर्त्यमानत्वादिति आलोकस्य प्रध्वंसाभावस्तमो न भवति निवर्त्यमानत्वात् प्राग-भाववत्। यथाप्रागभावो निवर्त्यमानत्वात् प्रध्वंसाभावो न भवति। निवर्त्यमान पटादिर्वेव तस्येति आलोकस्य।

मनःपर्याय प्ररूपयन्ति ।

मू०-संयमविशुद्धिनिबन्धनाद्विशिष्टावरण-विच्छेदाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनःपर्यायज्ञानमिति ।

(रत्ना०)-विशिष्टचारित्रवशेन यो ऽसौ मनःपर्यायज्ञानावरणक्षयोपशमस्तस्मादुद्भूतं मानुषक्षेत्रवर्त्तिसंज्ञिजीवगृहीतमनोद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारि यत् ज्ञानं तन्मनःपर्यायज्ञानमित्यर्थः ।

सकलप्रत्यक्षं लक्षयन्ति ।

मू०-सकलन्तु सामग्रीविशेषतः समुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं निखिलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारि स्वरूपं केवलज्ञानमिति ।

(रत्ना०)-सामग्री सम्यग्दर्शनादिलक्षणान्तरङ्गा बहिरङ्गा तु जिनकालिकमनुष्यभवादिलक्षणा । ततः सामग्रीविशेषात् प्रकर्षप्राप्तसामग्रीतः समुद्भूतो यः समस्तावरणक्षयः सकलघातिसंघातविघातस्तदपेक्षं सकलवस्तुप्रकाशस्वभावं केवलज्ञानं ज्ञातव्यम् ।

यस्तु नैतदमंस्त मीमांसको मीमांसनीया तन्मनीषा । तथाहि । बाधकभावात् साधकाभावाद् वा सकलप्रत्यक्षप्रतिक्षेपः ख्याप्येत । आद्यपक्षे प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा बाधकमभिदध्याः प्रत्यक्षं चेत् पारमार्थिकसांव्यवहारिकं वा पारमार्थिकमपि विकलं सकलं वा विकलमप्यवधिलक्षण मनःपर्यायरूप वा नैतत्पक्षद्वयमपि क्षेमाय द्वयस्यास्य क्रमेण रूपिद्रव्य मनोवर्गणागोचरत्वेन तद्बाधनविधावधीरत्वात् । सकलं चेदहो शुचि-

विचारचातुरी यत्केवलमेव केवलप्रत्यक्षस्याभावं विभावयतीति वक्षि ॥ वन्ध्यापि प्रसूयतामिदानीं स्तनन्धयान् । वान्ध्येयोऽपि च विधत्तामुत्त- सान् । सांव्यवहारिकमप्यनिन्द्रियोद्भवमिन्द्रियोद्भवं वा न तावत् प्रथम मस्य प्रातिभातिरिक्तस्य स्वात्माविष्वग्भूतसुखादिमात्रगोचरत्वात्। प्राति- भन्तु तद्बाधकं नानुभूयतएव ऐन्द्रियन्तु स्वकीयं परकीयं वा स्वकीयम- पीदानीमत्र तद्भावे बाधेत सर्वत्र सर्वदा वा । प्राचिपक्षे पिष्टं पिनष्टि भवास्तथा तदभावस्यास्माभिरप्यभीष्टेः द्वितीयेतु सर्वदेशकालानाक- लय्येदं तदभावमुद्भावयेदिनिरथा वा । आकलय्य चेदाकालं नन्दताद्भ- वान् भवत्येव सकलकालकलाकलापाशेषदेशविशेषवेदिनि वेदनस्य ता- दृशः प्रसिद्धेः अनाकलय्यचेत् कथं सकलदेशकालानाकलने सर्वत्र सर्वदा वेदनं तादृशास्तीति प्रतीतिरुल्लसेत् । परकीयमपीदानीमत्र तद्भावं बाधेत सर्वत्र सर्वदा वेत्यादि विकल्पजालजर्ज्जरीभूतं न तद्बाधनधुरां धार- यितुं धीरतां दधाति । कथं वा परगृहरहस्याभिज्ञो भवानेवमभूत् । तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्षेपदक्षं प्रत्यक्षं प्रावर्त्तिष्ट ममेति तेन कथनाचेत् यदि कथिते प्रत्ययस्तर्हि तादृक्षाध्यक्षप्रतिक्षेपिप्रत्यक्षं नास्त्येवेत्युत्तंभितहस्ता वयं व्याकुर्महइति किन्न तथानुमन्यसे ।

अथ न यौष्माकीणः प्रमाणप्रवीणः समुल्लापं परकीयः कथमिति वाच्यम् । नखल्वयं स्वप्रत्यक्षं त्वत्प्रत्यक्षं कर्तुं शक्नोति । वचसातु यथाऽ सौ कथयति तथा वयमपि ।

(टि०)-नैतत्पक्षद्वमित्यादि रूपिद्रव्येति अवधि. मनोवर्गणेति मन. पर्यायः तत्बाधने इति सकलप्रत्यक्षबाधने नतावत् प्रथमस्येति अनिन्द्रियो- द्भवस्य प्रातिभत्विति केवलं नास्तीति अथ मे महाप्रसादो भवितेत्यादि एतत् प्रातिभमदृढ मानसप्रत्यक्षं दृढतरं अत्रतदिति प्रत्यक्षं कर्म तदभा- वस्येति तस्य सकलप्रत्यक्षस्याभाव इदानीमत्र इदमिति स्वकीयं ज्ञानम् तदभावमिति केवलाभाव भवतीति त्वयि तादृक्षेत्यादि तेनेति जैमि निना परकीय इति जैमिनिसम्बन्धी

(पं०)--सर्वत्रेति सर्वस्मिन् क्षेत्रे । सर्वदेति सर्वस्मिन् काले । इदमिति स्वकीय प्रत्यक्षम् । भवत्येवेति त्वय्येव । तादृश इति तादृशस्य । कथं वापर-गृहेत्यादि गद्ये कथमेतत्त्वया ज्ञात यदुतैतत्प्रत्यक्ष सर्वत्र सर्वदा, तद्भाव बाधेत । परचेतोवृत्तीना भवादृशा दुर्लक्ष्यत्वादेतन्न घटते इत्यघटते इत्यर्थ ॥ तेनेति परेण । नखल्वय-मिति अथ परकीय ममुल्लाप ।

(रत्ना०)--अथ तदुपदर्शितेऽर्थे संवादात् तद्वचः प्रमाणं नन्वेवं प्रत्यक्षमप्रत्यक्ष वा संवादकं स्यादित्यादि पूर्वोक्तावर्त्तनेनाननवस्थावल्लि-रुल्लसन्ती कथं कर्त्तनीया । किं च ॥ संविदामिन्द्रियागोचरत्वादैन्द्रि-यमध्यक्षं सकलप्रत्यक्षस्य विधौ प्रतिषेधे वा मूकमेव वराकम् । न च त्वन्मते नाभाव· प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते तथात्वे हि किमिदानीमपहृतसर्वस्वेन तपस्वि-नाभावप्रमाणेन कर्त्तव्यम् । तन्न प्रत्यक्षं तद्बाधविधानसंविधानोद्धुरम् । अप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षाभावमात्रमपरप्रमाणरूप वा प्रणिगद्यते आद्यं चेत् तर्हि निद्राणदशायामम्भस्तम्भकुम्भाम्भोरुहाम्भोधरादिगोचरप्रत्यक्षाभा-वात् तेषामभावो भवेत् । द्वितीय चेद्भावस्वभावमभावस्वभावं वा भावस्वभावमप्यनुमानं शाब्दमर्थापत्तिरुपमानं वा अनुमानं चेत्कस्तत्र धर्मी सकलप्रत्यक्षं पुरुषो वा कश्चित् सकलप्रत्यक्षं चेत् तत्रोपादीयमानः समस्तो हेतुराश्रयासिद्धतामाश्रयेद्भवतस्तस्याप्रसिद्धे· । पुरुषोऽपि सर्वज्ञ स्तदन्यो वा धर्मी वर्ण्येत । सर्वज्ञश्चेत् किं सर्वज्ञत्वेन निर्णीतः पराभ्यु-पगतो वा निर्णीतश्चेत्कथं तत्र तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्षेपः प्रेक्षाकारिणः कर्त्तु-मुचितस्तन्निर्णायकप्रमाणेनैव तद्बाधनात् ।

(टि०)-अथतदुपदर्शिते इति तेन जैमिनिनोपदर्शिते तद्वचइति तस्य जैमिनिमुनेर्वाक्य तथात्वेइति अभावस्य प्रत्यक्षप्रेक्षत्वे परचेतोवृत्तीनां भवादृशां दुर्लक्ष्यत्वात् इत्यर्थः तेषामिति स्तम्भकुम्भाम्भोरुहादीनाम् अनु-मानंचेदित्यादि तत्रेति अनुमाने तत्रेति सकलप्रत्यक्षे तस्येति सकलप्रत्य-क्षस्य तदन्यइति तस्मात्सर्वज्ञादन्यो व्यतिरिक्तो मूर्खः कश्चित् तत्रेति सर्वज्ञे तादृक्षेति सकलप्रत्यक्षनिरासः तन्निर्णायकेति सर्वज्ञनिश्चायकेन तद्बाधनादिति तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्षेपबाधनात् ।

(प०)–नन्वेवं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा संवादकं स्यादिति तद्वचनं प्रत्यक्षं संवादकमप्रत्यक्षं वेति योगः । प्रत्यक्षाभावमात्रमिति यदपि इदानीं न दृश्यते प्रत्यायनैव नास्तीति यावत् । तस्येति सकलप्रत्यक्षस्य । तद्बाधनादिति तादृक्प्रतिक्षेपबाधनात् ।

(रत्ना०)–अथ सर्वज्ञत्वेन परैरभ्युपगतः पुमान् वर्द्धमानादिधर्म्मी तर्हि किं तत्र साध्यं नास्तित्वमसर्ववित्त्वं वा न तावन्नास्तित्वं तथाविधपुरुषमात्रसत्तायामुभयोरविवादात् तथा व्यवहारपारमार्थिकापारमार्थिकत्व एव विप्रतिपत्तेः। असर्ववित्त्वं चेत् कस्तत्रहेतुरुपलब्धिरनुपलब्धिर्वा । उपलब्धिश्चेदविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिर्वा । अविरुद्धोपलब्धिस्तावद्व्यभिचारिणी नित्यत्वनिषेधाभिधीयमानप्रमेयत्ववत् । विरुद्धोपलब्धिस्तु किं साक्षाद्विरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्विरुद्धकार्योपलब्धिर्विरुद्धकारणोपलब्धिर्विरुद्धसहचराद्युपलब्धिर्वा स्यात् । नाद्या सर्वज्ञत्वेन साक्षाद्विरुद्धस्य किंचिज्ज्ञत्वस्य तत्र प्रसाधकप्रमाणाभावात् । नाग्रेतनविकल्पचतुष्टयमपि घटामटाट्यते । प्रतिषेध्यस्य हि सर्ववित्त्वस्य विरुद्धं किंचिज्ज्ञत्वं तस्य च व्याप्यं कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वं २ कार्यं कतिपयार्थप्रज्ञापकत्वं ३ कारणमावरणक्षयोपशमः । ४ सहचरादि रागद्वेषादिकं ५ न च विवादापदे पुंसि तेषामन्यतमस्यापि प्रसाधकं किंचित्प्रमाणं तवाऽस्ति । यतस्तदुपलब्धीनां सिद्धिः स्यात् वक्तृत्वरूपाविरुद्धकार्योपलब्धिरस्त्येव तन्निषेधे साधनं साधिष्ठमिति चेत् ननु कीदृग्वक्तृत्वमत्र विवक्षां चक्रे । यत्सर्ववित्त्वविरुद्धस्य कार्यं स्यात् प्रमाणविरुद्धार्थवक्तृत्वं १ तदविरुद्धार्थवक्तृत्वं २ वक्तृत्वमात्रं वा ३ आद्यभिदायामसिद्धं साधनं वर्द्धमानादौ भगवति तथाभूतार्थवक्तृत्वाभावात् । द्वितीयभिदि तु नेयं विरुद्धकार्योपलब्धिः किं तु कार्योपलब्धिरेव तद्विधिसाधनी धूमध्वजसिद्धिनिबन्धनोपन्यस्तधूमोपलब्धिवत् तथा च विरुद्धो हेतुः । तृतीयभेदे त्वनेकान्तो वक्तृत्वमात्रे सर्ववित्त्वकार्यत्वस्याविरोधात् । अनुपलब्धिरपि विरुद्धानुपलब्धिः अविरुद्धानुपलब्धिर्वा विरुद्धानुपलब्धिस्ताव-

द्विधिसिद्धावेव साधीयस्तां दधात्यनेकान्तात्मकं वस्त्वेकान्तस्वरूपानुपलब्धेरित्यादिवत् । अविरुद्धानुपलब्धिरपि स्वभावानुपलब्धि१र्व्यापकानुपलब्धिः २ । कार्यानुपलब्धिः कारणानुपलब्धिः ३ सहचराद्यनुपलब्धिर्वाभिधीयते स्वभावानुपलब्धिरपि सामान्येनोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्वविशेषणा वा व्याक्रियेत पौरस्त्या तावन्निशाचारादिना व्यभिचारिणी द्वितीया पुनरसिद्धा सर्ववित्त्वस्य स्वभावविप्रकृष्टत्वात् । व्यापकानुपलब्धिप्रभृतयोऽपि विकल्पा अल्पीयांसः । यतः सर्ववित्त्वस्य व्यापकं सकलार्थसाक्षात्कारित्वं कार्यमतीन्द्रियवस्तूपदेशः कारणमखिलावरणविलयः सहचरादिक्षायिकचारित्रादिकं नच तत्र तदनुपलब्धीनां सिद्धौ साधनं किंचित्तेऽस्तीत्यसिद्धा एवामूः अथ सर्वज्ञादन्यः कश्चिद्धर्मी तर्हि तस्यासर्ववित्त्वे साध्ये सिद्धसाध्यता। तन्नानुमानं तद्बाधकम्। नापि शाब्दम्। यतस्तदपौरुषेयं पौरुषेयं वा स्यात् नतावदपौरुषेयमपौरुषेयत्वस्य वचस्सु सम्भवाभावात् । पौरुषेयमपि केवलालोकाकलितपुरुषप्रणीतं तदितरपुरुषप्रणीतं वा आद्यं कथं बाधकं विरोधात्। द्वितीयेत्वसौ पुरुष केवलालोकविकलाः सकला पुरुषपर्षदः प्रेक्षते नवा । प्राच्यपक्षे कथं तत्प्रतिषेधस्तस्यैव तदाकालिनत्वात् द्वितीयेऽपि कथन्तरां तत्प्रणीतशब्दस्य पांशुलपादकापदिष्टशब्दस्येव प्रमाणत्वासम्भवात् नाप्यर्थापत्तिस्तद्बाधिका तदभावमन्तरेणानुपपद्यमानस्य प्रमाणषट्कानिष्टंकितस्यार्थस्य कस्यचिदसत्त्वात् । नाप्युपमानं तस्य सादृश्यमात्रगोचरत्वात् तन्न भावरूपं प्रमाणं तद्बाधबद्धकक्षम् । नाप्यभावरूपं तस्य सत्तापरामर्शिप्रमाणपंचकाप्रवृत्तौ सत्या भावात् । नचासौ समस्ति विवादास्पदं कस्यचित्प्रत्यक्षं प्रमेयत्वात्पटवदिति तद्ग्राहकानुमानस्य प्रवृत्तेः तत्र बाधकाभावात् सकलप्रत्यक्षाऽभावः । नापि साधकाभावादनुमानस्यैव तत्साधकस्येदानीमेव निवेदनादिति सिद्धं करतलकलितनिस्तुलस्थूलमुक्ताफलायमानाकलितसकलवस्तुविस्तारं केवलनामधेयं संवेदनमिति सिद्धमेव केवलज्ञानम् ।

(टि०) तथाव्यवहारेति व्यवहारस्य सर्वज्ञत्वस्य पारमार्थिकेति वय ब्रूमः परमार्थेन सर्वज्ञोऽस्ति त्वं भणसि नास्ति सर्वज्ञ इत्यत्रैव विवादात् व्यभिचारिणीति वक्तृत्वपुरुषत्वादिभिः विरुद्धसहचरादीति आदिशब्दाद् विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिः विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिश्च नाद्येत्यादि तत्रेति सर्वज्ञे तस्यचेति किंचिज्ज्ञत्वस्य विवादापदाने इति विवादपदाधिरूढे सर्वज्ञे तेषामिति कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वादीना रागादीना च अन्यतमस्येति एकस्यापि यतइति साधकप्रमाणात् तदुपलब्धीनामिति तस्य विरुद्धस्य किंचिज्ज्ञत्वस्य व्याप्याद्युपलब्धीनाम् तन्निषेधेइति सर्वज्ञत्वनिवारणे आद्यभिदायामित्यादि तथाभूतेति प्रमाणाविरुद्धार्थस्य वक्तृत्वाऽसम्भवात् साध्यस्य सर्वज्ञत्वस्य कार्यमिद प्रमाणाविरुद्धवक्तृत्व तस्योपलब्धिः इयमिति प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वलक्षणा तद्विधीति सर्वज्ञविधिसाधनी सामान्येनेति नास्ति सर्वज्ञोऽनुपलब्धे' यत सर्वविन्त्वस्येत्यादि तत्रेति सर्वज्ञे सर्वज्ञत्वेन सह यदविरुद्ध तस्योपलब्धि सा व्यभिचारिणी कार्यं प्रसाधिका नस्यादित्यर्थ यतो नास्त्यत्र शीत वन्ह्युपलम्भादिति वत् विरुद्धोपलब्धिर्निषेध गमयति न पुनरविरुद्धोपलब्धि तदनुपलब्धीनामिति सकलार्थसाक्षात्कारित्वाद्यनुपलब्धीनाम अथसर्वज्ञादित्यादि तस्येति जडस्वभावस्य अस्माभिरप्यङ्गीक्रियतएवैतत् तद्बाधकमिति सकलप्रत्यक्षबाधनपटुकक्षम् यतस्तदिति शाब्दम् तत्प्रतिषेधइति सकलप्रत्यक्षनिषेध तस्यैवेति पुरुषस्यैव तदाकलितेति केवलविकलसकलपुरुषपर्षद्ज्ञानात् कथन्तरामिति तत्प्रतिषेधइति सम्बन्ध तत्प्रणीतेति तेन केवलालोकविकलसकलपुरुषपर्षदवलोककेनोपदिष्टध्वने. पांशुलेति पथिकेन पान्थवाक्यमप्रमाण तस्यासत्वनिश्चयाभावात् धूतकारादिवाक्यवत् नाप्यर्थापत्तिरित्यादि तदभावामिति केवलाभाव विना तस्येत्युपपद्यमानस्य तद्बाधेति सकलप्रत्यक्षबाधने प्रभुभूपति तस्येति अभावस्य प्रमाणपचकाभावे प्रवृत्तेः प्रमाणपञ्चक यत्र वस्तुस्वरूपेन जायते वस्त्वसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणतेति वचनात् नचासाविति प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तिः विवादास्पदमिति देशकालस्वभावविप्रकृष्टादिवस्तु कस्यचि-

दिति वर्द्धमानादेः तद्ग्राहकेति प्रत्यक्षग्राहकम् तत्साधकस्येति केवलज्ञानसाधकस्य ।

(प०)–तथाव्यवहारेति मध्ये सर्वज्ञत्वस्य यत्पारमार्थिकत्वमपारमार्थिकत्वञ्च तत्रैव विप्रतिपत्ति । अविरुद्धोपलब्धिस्तावद्व्यभिचारिणीति सर्वज्ञत्वेन सह यदविरुद्ध तस्योपलब्धि सा। व्यभिचारिणी कार्यप्रसाधिका न भवतीत्यर्थ, यतो नास्त्यत्र शीत वह्न्युपलम्भादिति विरुद्धोपलब्धिर्निषेध गमयति न पुनरविरुद्धोपलब्धिरिति यावत् । स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति अत्र प्राय सर्वादर्शेषु साक्षाद्विरुद्धोपलब्धिरिति हेतुनामास्ति तद्व्याख्या यामेतन्नैयाति, निषेध्येन सर्वविरवेन सहस्वभावविरुद्ध किञ्चिज्ज्ञत्व तस्योपलब्धि । विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरिति निषेध्येन सह विरुद्ध किञ्चिज्ज्ञत्व तेन व्याप्तं कतिपयार्थसाक्षात्कारित्व तस्योपलब्धिरिति । नाद्येति स्वभावविरुद्धोपलब्धि । तत्रेति वर्द्धमानादौ । वक्तृस्वरूपेत्यादि मध्ये वक्तृत्वरूपात् विरुद्धकार्योपलब्धिस्तान्निषेध सर्वविरवनिषेधे साधिष्ठ साधनमस्त्येवेति योग । सर्वविस्त्वविरुद्धस्येति किञ्चिज्ज्ञत्वस्य । द्वितीयभिदीति प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वपक्ष किन्तुकार्योपलब्धिरिति विरुद्ध किञ्चिज्ज्ञत्व तस्य प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्व न कार्यम् यदुपलभ्येत अपितु साध्यस्य सर्वज्ञत्वस्य कार्यमिद प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्व तस्योपलब्धि' । विरुद्धोहेतुरिति विपरीतसाधनात् । वक्तृत्वमात्र इति वक्तृत्वमात्रं सर्वविरवस्य कार्यं भवन्न विरुध्यते । विरुद्धानुपलब्धिरित्यादि नास्त्यत्र शीत वह्न्यनुपलब्धेस्तत्र च निषेधोऽभीष्ट । असिद्धाएवामूरिति स्वभावानुपलब्ध्यादय । कथन्तरामित्यत्र कथ तरा तत्प्रतिषेधइति योग । सादृश्यमात्रगोचरत्वादिति असता च सादृश्य नोपपद्यते । विवादास्पदमिति सचराचर विश्वम् । निस्तुलेति निस्तुलशब्दन वर्त्तुलस्याप्या।

किन्तु कतर पुरुषमेतदास्पदीकरोतीत्यत्राहुः

मू०-तद्वान्नर्हन्निर्दोषत्वादिति ।

(रत्ना०)-तत्केवल नित्यमस्यास्तीति नित्ययोगे मतुप्। निष्क्रान्तो दोषेभ्यो रागद्वेषाऽज्ञानलक्षणेभ्यो निर्दोषस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मात् प्रयोगः । अर्हन् सर्वज्ञो निर्दोषत्वाद्यस्तु नैव स नैव यथा रथ्यापुरुषस्तथाचार्हस्तस्मात्सर्वज्ञ इति ।

निर्दोषत्वमस्य प्रसाधयन्ति ।

सू०-निर्दोषोऽसौ प्रमाणाऽविरोधिवाक्त्वादिति ।

प्रयोग. । अर्हन्निर्दोष' प्रमाणाविरोधिवाक्त्वात्।यस्तु न निर्दोष स न तथा यथा रथ्यापुरुषः प्रमाणाविरोधिवाक्चार्हंस्ततो निर्दोष इति ।

प्रमाणाविरोधिवाक्त्वमेवार्हतः प्रसाधयन्ति ।

सू०-तदिष्टस्य प्रमाणेनाबाध्यमानत्वात् तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिरिति ।

तस्याऽर्हत इष्टस्य प्रतिपाद्यतया सम्मतस्यानेकान्ततत्त्वस्य तद्वाच इत्यर्हद्वाचः । अर्हन् सर्वत्र प्रमाणाविरोधिवाक् तत्र प्रमाणाबाध्यमानाभिमततत्त्वत्वाद्यस्याभिमत तत्त्व यत्र प्रमाणेन न बाध्यते। स तत्र प्रमाणाविरोधिवाग् यथा रोगादौ भिषग्वरो न बाध्यते च प्रमाणेनार्हतो ऽभिमतमनेकान्तादितत्त्वं तस्मात्तत्राऽसौ प्रमाणाविरोधिवागिति सिद्धमर्हन्नेव सर्वज्ञ इति ।

(पं०)—अर्हन्निति मध्ये तत्रेति सर्वत्र।

(रत्ना०)—नन्विय त्रिभुवनभवनान्तर्वर्त्तमानाऽन्तरितानन्तरितपदार्थप्रथा त्वत्तीर्थनाथवृत्तिर्न भवति । यतो भूभूधरप्रभृतिपदार्थप्रबन्धविधानद्वारा प्रमथपतेरेवेयमुपपद्यते । यदेतदनुमानमत्र प्ररूप्यते न्यायतात्पर्यावबोधप्रधानमनोवृत्तिविद्वद्वृन्देन। विवादपदभूत भूभूधरादिबुद्धिमद्विधेयम् यतो निमित्ताधीनात्मलाभं यन्निमित्ताधीनात्मलाभ तद्बुद्धिमद्विधेय यथा मन्दिर तथा पुनरेतत्तेन तथा । नतावन्निमित्ताधीनात्मलाभत्वं वादिनः प्रतिवादिनो वाऽप्रतीत यतो भूभूधरादेरात्मीयात्मीयनिमित्तव्रातानिर्वर्त्तनीयताभुवनभाविभवभृत्प्रतीतैव नाऽपि दोलायमानवेदननिमित्त मतिमन्निर्वर्त्तनीयेतराम्बरादिपदार्थतो ऽत्यन्तव्यावृत्तत्वेन। नापि

विरुद्धतावरोधदुर्द्धरमम्बरादितोऽत्यन्तव्यावृत्तत्वेनैव नाऽपि तुरीयव्याप्याभताप्रतिवद्धमिन्द्रियवेदनेनानुमाननाम्ना राद्धान्ताऽभिधानेन वा मानेनाऽबाधिताऽभिप्रेतधर्म्मधर्म्यनन्तरप्रतिपादितत्वेन । नाऽपि प्रत्यनुमानापमानतानिबन्धनमेतत्परिपन्थिधर्मोपपादनप्रत्यलानुमानाभावेन ननु भवतीद तावदनुमानं परिपन्थिधर्मोपपादनप्रत्यलम् । यथा भूताधि भूर्भूभूधरादिविधाता न भवति वपुर्वन्ध्यत्वेन निर्वृतात्मवत् तदनवदातम् यतोऽत्र त्रिनेत्ररूपो धर्मी धीधनेन प्रतिपन्नो ऽप्रतिपन्नो वा प्ररूपित'। न तावदप्रतिपन्नो यदेवमाधारद्वाराप्रतीतत्वोपद्रवो वपुर्वन्ध्यताव्याप्योपनिपातीभवन्न निरोद्धुं तीर्यते । यदि पुनः प्रतिपन्नोऽयं धर्मी तदा येन मानेन प्रतिपत्तिर्मन्मथप्रत्यर्थिनो ऽभिधीयते तेन तत्त्वादिविधानव्युत्पन्नमतेरेवेयमिति तत्रोपादीयमाना वपुर्वन्ध्यता बाधितवर्त्मैवेति न नामप्रवर्त्तितु पर्याप्नोति । तदेवं निमित्ताधीनात्मलाभताव्याप्यमत्यन्तपूतरूप पर्वतादेर्धर्मिद्धेतुताप्रतिपादनाऽवदातमेवेति । तत्राभिधीयते । यदिद तावन्निमित्ताधीनात्मलाभत्व व्याप्यमालपित तद्द्रव्यद्वारा पर्यायद्वारा वेति भेदोभयी । यद्याद्यः पन्थाः प्रथ्यते तदानीमप्रतीतिर्नामव्याप्योपतापः । यतो द्रव्यरूपतया पृथ्वीपर्वतादेर्नित्यत्वमेव प्रतिवादिनाऽभ्युपेयते ।

(टि०)–त्रयोदशाक्षरवादविवरणमतः प्रारभ्यते परः शैवः प्रगल्भते पण्डितपर्षदि नन्वियमित्यादि त्वत्तीर्थनाथेति तवजैनस्य समते तीर्थकरे वर्द्धमानादौ स्थितिः प्रबन्धविधानेति सम्बन्धोत्पादनद्वारेण प्रमथपतेरिति ईश्वरस्यैव इयमिति पदार्थप्रथा यतइति निमित्ताधीनात्मलाभत्वात् कार्यत्वादित्यर्थः अप्रतीतमिति अनिश्चितत्त्वादसिद्ध ततोऽपि दोलेति नानैकान्तिकत्व पक्षसपक्षविपक्षव्यापकत्वाद्दोलाचदाचरण तन्न मतिमन्निर्वर्तनीयेति बुद्धिमन्निष्पाद्येभ्य इतरेन्ये ये ऽम्बरादय आकाशात्मप्रमुखा नित्या. पदार्थसार्थास्तेभ्यो नितरा व्यावृत्तत्वात् नापितुरीयेति व्याप्यो हेतुस्तदा'भासता कालात्ययापदिष्टत्वम् इन्द्रियेति' प्रत्यक्षेण ज्ञानेन राद्धान्तेति आगमप्रमाणेन प्रतिपादीति प्रतिपादितत्वात् नापिप्रत्यनुमानेति नप्रकर-

णसमत्वदूषितम् एतत्पगीति एतद्धेतुतयोपादीयमान निमित्ताधीनात्मला भत्व तस्य परिपन्थीशत्रुभूतो धर्मोऽकर्तृकस्तस्योत्पादनप्रवणानुमानाभावात् ननुमवतीत्यादि इदमिति वक्ष्यमाणलक्षणम् परिपन्थीनि शत्रुभूतस्य धर्मस्य अकर्तृकत्वस्य जननसमर्थम् भूताधिभूरिति भूतपतिरीश्वर, भूमूधरेति पृथ्वी २ धरादिलक्षणा न वपुरिति देहशून्यत्वात् निर्वृत्तिपरमात्मवत् यतोऽत्रेति अनुमाने त्रिनेत्रेति ईश्वररूपोधर्मी धीधनेनेति बुद्धिमता भवता प्रतिपन्नइति ज्ञातः आधारेति, आश्रयद्वारेणानिश्चितत्वव्याघातः वपुर्वन्ध्यनेति हेतुसमीपवर्त्ती भवन् तीर्यतइति शक्यते यदिपुनरित्यादि अयमिति त्रिनेत्ररूपः येनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणेन मन्मथेति कामवैरिणोनीलकठस्य तेनैवेति प्रमाणेन तत्वादीति शरीरजननकुशलबुद्धेरेव इयमिति वपुर्वन्ध्यता तत्रेति मृत्युञ्जये तत्राभिधीयते जैनै निमित्तेति कार्यत्व व्याप्यमिति हेतुः। आलपितमिति अभिहितम् तद्व्येति तत्कार्यत्व द्रव्यद्वारेण पर्यायद्वारेण।

(८)—अन्तरिताइति मेर्वादय। अनन्तरिता इति घटपटादय पदार्था। स्वत्तीर्थनाथवृत्तिरिति स्वत्तीर्थनाथे वृत्तिर्वर्त्तन यस्येति विग्रह। भुवनभाविभवभूत् प्रतीतेति एतावता ते पदार्था कार्या यस्य कर्त्ता स ईश्वर। नापि दोलायमानवेदननिमित्तमिति अनैकान्तिकलक्षणदोषाकलुषितम् नापि तुरीयव्याप्याभताप्रतिवद्धमिति कालात्ययापदिष्टहेत्वाभासत्वविवर्जितम्। इन्द्रियवेदनेनेति प्रत्यक्षेण। अनुष्णस्तेजोऽवयवीकृतकत्वादिति वत्। अनुमानेनेति शुचितरशिर कपाल प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खशुक्तिवदिति वत्। राद्धान्ताभिधानेनेति आगमाख्येन ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवत्वात् क्षीरवदेति वत्। अवाधिताभिप्रेतधर्मधर्म्यनन्तरप्रतिपादितत्वेनेति अबाधिताभिप्रेतधर्मश्चासौ धर्मी च। अबाधित सन् अभिप्रेतो धर्मो यस्यासावबाधिताभिप्रेत इत्येव समास। नापि प्रत्यनुमानोपमानतानिवन्धनमिति नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धे एष प्रकरणसम। एतद्विपरीतप्रत्यनुमानसम्भवादेव प्रकारप्रकरणसमदोषा स्पष्टम्। परिपन्थिधर्मोपपादनप्रत्यलमिति अविधेयत्वधर्मोपपादनक्षमम्। आधारद्वारेति आश्रयद्वारेण। अप्रतीतत्वोपद्रवइति असिद्धतोपप्लव। तेनेति

मानेन। तत्त्वादीति स्वकीयतत्त्वादीति ज्ञेयम्। धीमद्धेतुतेति बुद्धिमद्धेयत्वम्। प्रतिवादिनेति जैनेन।

(रत्ना०)-ननु भूभूधराद्यमुत्पादवदवयवित्वेन यदेवं तदेवं यथेन्दीवरमवयविरूपं पुनरिदं तदुत्पादवदेवेत्यनुमानेन तन्नित्यता निर्मूलोन्मूलितैवेति नैतद्धीमद्वृत्तिविधानप्रधानम्। यतो भूभूधरादेरवयवित्वमवयवारभ्यत्वेन यद्वाऽवयवव्रातवर्त्तमानतया मन्यते। न प्रथमविधा विबुधाऽवधानधाम यतो न नामैतत्पृथ्वीपृथ्वीधरप्रभृतिद्रव्यमभूतपूर्वमवयववृन्देन निर्वर्त्तितमिति प्रतिवादिनः प्रतीतिर्विद्यते। यदि पुनरवयववृत्तिभेदोऽभिधीयते तदानीमवयवत्वेन दोलायमानताऽत्र। यतोऽवयवोऽयमवयवोऽयमितीत्थं बुद्धिवेद्यमवयवत्वमवयवविरतानवृत्ति भवति। न पुनरुत्पादपराधीनं नित्यत्वेन। ननु नार्थोऽनेन दुर्भेदप्रबन्धप्रतिपादनेन। प्रतीतोऽयमवयवी तावद्वादिविततेरविवादेन पद्मपत्रपात्रदात्रादिरिति न नाम न प्रतीतोऽपि त्वात्माऽपि तथा नियमेन प्रतीतो वर्त्तते। न पुनरुत्पादवानित्यनुमेयतत्तुल्यताविरुद्धवृत्तित्तोपद्रवः। यदि तु पर्यायद्वारा निमित्ताधीनात्मलाभत्वं भूभूधरादेरभिधीयते। तदा नरामरादिपर्यायद्वारोत्पद्यमानाऽऽत्मनोऽपि बुद्धिमदुत्पाद्यत्वमापद्यते। ननु नरामराद्युत्पादनप्रत्यलधर्म्माधर्म्मोत्पाद्यानुभवायतनभूता तथाविधा तनुरेवोत्पद्यते। न पुनरात्मा लवमात्रतोप्यनादिनिधनत्वेन यदि पुनरात्माप्युत्पत्तिविपत्तिधर्म्मा भवति। तदानीं भूतमात्रतत्त्ववादिमतापत्तिरात्मनः पूर्वोत्तरभवानुयायिनोऽभेदिनोऽनभ्युपेतत्वेनेति। तन्न बन्धुरं यतो यद्यात्मनोऽभिन्नरूपतैवाऽऽवेद्यते तदाऽन्यतरनरामरादिभववर्त्यैवायमपरिमेयात्मीयानुभवनीयतत्तद्भवपर्यायप्रबन्धानुभवनेन द्वितीयादिभवानुभववान्न भवितुमुपपद्यते। वेद्यतेत्वनेनेय भवपर्यायपरंपरेति तद्रूपतयाऽयमुत्पत्तिमानिति नियम्यते। नाप्येवं भूतमात्रतत्त्ववादितापत्तिरात्मनोद्रव्यरूपतया नित्यताभ्युपायेन पूर्वोत्तरभवप्रतीतितः। तन्मतेन तु न नाम द्रव्यतया नित्यं वेदनं वर्त्तते यतो भूतधर्मतयाऽनेन प्रतिपादितमेतत्। तथैतदनुमानधर्मीन्द्रियोद्भूतबोधेनार्द्धतो बाध्यते। रूपं ध्वनिरपि

नयनोत्थप्रथाप्रत्येयमित्यादिवत्। यतोऽत्र दोलायमानविधानतत्परनरव्यापारः। पृथ्वीपृथ्वीधराभ्रतरुपुरन्दरधनुरादिर्भावत्रातो धर्मी प्ररूपितः। तत्रत्वभ्रतरुविद्युदादेरिदानीमप्युत्पद्यमानतया वेद्यमानतनोर्विधाता नोपलभ्यते। ननु भवत्येव बाधेयं यद्येतद्विधानावधानप्रधानः पुमानिन्द्रियप्रभवप्रमालम्बनीभूतो ऽभ्युपेतो भवतियावतातीन्द्रियोऽयमिति नायमुपद्रवः प्रभवति तदनभिधानीयम्। यतो व्याप्तिप्रतिपादनप्रत्यलं मानमत्रेन्द्रियद्वारोद्भूतं वेदनं तवाभिमतम्। धूमानुमानवत् धूमानुमानेऽपि न पारावारोद्भवौदर्यतनूनपात्तदितरतनूनपात्तुल्यत्वेन व्याप्तिः प्रतीतेतीन्द्रियोद्भववेदनवेद्यभावालंबनेनैवाऽनेनाऽनुमानेन भवितव्यमन्यथातु तेन व्याप्तिप्रतीतिर्दुरुपपादैव। ततोऽपि तत्र व्याप्त्यनालम्बनीभूतेन तेन बुद्धिमन्निमित्तेनानुमेयताऽपि नाद्रियते। तथात्वेन प्रतिपादितं त्वेतदत्रेन्द्रियबोधावबोध्यतया नियमेनाभ्युपेतव्यम् यदितु तथाभ्युपेयते तदा नैतन्निमित्तं तरुविद्युदादेरुपलभ्यते। ततोऽनेन वेदनेनाऽत्र बाधो भवत्येव। ननु धूमानुमानप्रत्याय्यतनूनपातोऽप्येवमनेन वेदनेन बाधो भवति। यतो न तत्राऽपि विधीयमानानुमानेन प्रमात्रा तनूनपादिन्द्रियवेदनेन वेद्यते। तदमनोरम यतोऽत्रानुमातुर्व्यवधिर्विद्यते-व्यवधिमान्पुनः पदार्थो नेन्द्रियालम्बनीभवतीति तदनालम्बनीभूतः पर्वततनूनपान्न तेन बाधितुं पार्यते। यदा पुन प्रमाता तत्र प्रवृत्तो भवति तदानीमव्यवधावानयं तनूनपात्तेनोपलभ्यते। तरुविद्युल्लताभ्रादिबुद्धिमन्निमित्तं तु तत्र प्रवर्त्तमानेनापि नितरामवधानवतापि नोपलभ्यते। ततो भवति तत्रेन्द्रियोद्भवबोधबाधेति। ततोऽपि तथाविधधर्म्यनन्तरनिमित्ताधीनात्मलाभत्वरूपव्याप्यप्रतिपादनेन त्वन्मतेन तुरीयव्याप्यासत्त्वोपनिपातः। मन्मतेन त्वन्तर्व्याप्तेरभावेनानियतप्रतिपत्तिनिमित्तताऽत्र व्याप्यपराभूतिः। तथेदं निमित्ताधीनात्मलाभत्वं यदि तन्मात्रमेव व्याप्यत्वेन प्रतिपाद्यते। तदा नाभिमेतपदार्थप्रतीतिनिर्वर्त्तनपर्याप्तमनुपलब्धपूर्वोत्पत्तिव्यापारेन्द्रमूर्द्धोमर्त्यपूर्वत्वप्रतीत्यर्थोपात्तमृन्म-

यत्ववत्। न नाम निपेन्द्रमूर्द्धोर्मृन्मयत्वमपि भिद्यते। ननु यद्यपि मृन्मयत्व तुल्यमेवोभयत्राऽपि तथापि नेन्द्रमूर्द्धोऽन्यो मानवपूर्वत्वेन प्रतीतो विद्यते ततो विवादपदापन्नोऽप्ययं तत्तुल्यत्वेन न मर्त्यनिर्वर्त्यो भवति तन्ना वगतम् यतोऽत्रापि न भूभूधरभुवनादिप्रायः पदार्थोऽन्यो बुद्धिमन्निमित्तो पेतः परिभावितो वर्त्तते। ततो विवादपद्धातिप्रातिबद्धोऽप्ययं न तथा भवि लभते। ननु निपादिर्विद्यते बुद्धिमन्निमित्तोपेतः परिभावितो ऽतो विवादापन्नोऽपि तथाऽनुमातुमनुरूपः। तदवद्यं यतोऽन्यत्रापि निपा दिरेव मानवनिर्वर्त्यो विभावितो विद्यते। ततः पुरन्दरमूर्द्धाऽपि तन्निर्वर्त्यं नितरांभावितव्यम्। ननु नरनिर्मितनिपादितः पुरन्दरमूर्द्धोर्वैरूप्यमुपल भ्यते। ततो न तत्र मर्त्यनिर्वर्त्यतानुमानमुपपन्नम् यद्येवं तदानीमेतद्वैरू निपादितो भूभूधरभुवनादेरपि परिभाव्यते यतो निपादिना ऽनुपलब्ध बुद्धिमद्व्यापारात्मनाप्युपलब्धेन नियमतो निर्वर्त्तितोऽयं मतिमतेति बुद्धि रुत्पाद्यते। न पुनर्भुवनादिना ततो न निमित्ताधीनात्मलाभत्वमात्रं बुद्धि मद्धेतुत्वप्रतीतिविधानबन्धुरम्। यदातु धरित्रीधरित्रीधरात्रिभुवनादिविधा नमतीतम्। तदानीं त्रिनयनो भुवनभवनान्तर्भाविभावव्रातप्रद्योतनप्रवल वेदनप्रदीपवानिति निर्द्धनदानमनोरथप्रथैवेयमिति। त्यादिवचनद्वये स्यादिकवचनत्रयेण वर्णैस्तु। त्रिभिरधिकैर्दशभिरय व्यधायि शिवसिद्धिवि ध्वसः ॥१॥ ति, ते, सि। टा। ङस्। तथदधन। पवमम। यरलव।

(टि०)–अवयावित्वेनेति अवयवित्वात् इदमिति भूभूधरादि तन्नित्यतो पृथ्वीपर्वतादि सनातनत्वम् नैतद्वत्तीति नैतच्चतुरचेतश्चमत्कारकारि अवयवेति अवयवैरारभ्यमाणत्वात्पर्वतादे यथा तन्तुभिः पटः क्रिय अवयवसमूहे वर्त्तमानत्वात्तस्य यथा तन्तुषुपट इति वा यथा किलाभूतपू घटाद्यवयववृन्देन निर्वर्त्यते तथा पर्वतादयो नाऽनादिसिद्धत्वात् तेप अभूतपूर्वमविद्यमानम् प्रतिवादिनो जैनस्य यदिपुनरित्यादि अवयवत्वे नेति अवयवसामान्येन वा अवयववृत्तित्वेन दोलेति पक्षसपक्षविपक्ष त्तित्वलक्षणानैकान्तिकत्वम् अत्र हेतौ अनेनदुर्मेदेति दुष्टविकल्पोत्पादने

ननुनामेति अवयवीप्रसिद्धएव पुनरात्मापि तथेति अवयवित्वेन अनु- मेयेति अनुमेय पक्ष तत्तुल्य सपक्ष तद्विरुद्धो विपक्षः तत्र वृत्तित्व पक्षसपक्षविपक्षलक्षणानैकान्तिकत्वम् अनुभवेति आत्मनो भोगायतनभूता तथाविधेति नरामरादिरूपा भूतमात्रेति भूतचतुष्टयवादिनो नास्तिकस्य मतप्रसङ्गः अभेदिनइति एकाकिन. अभ्युपेतेति अनङ्गीकृतत्वात् अभि- न्नरूपतेति एकस्वभावता तदाऽन्यतरस्मिन्नेकस्मिन्नर भवेऽमरभवे वा वर्त्त मानः अयमिति आत्मा अपरिमेयेति अपरिमितानामपाराणां स्वकी यानुभवनीयाना नरामरादिभवपर्यायाणाम् अनेनेति आत्मना तद्रूप तयेति भवपर्यायवेदनरूपतया अयमिति आत्मा नियम्यते इति निर्धार्यते भूतमात्रेति नास्तिकत्वम् तन्मतेनेति चार्वाकाभिप्रायेण अने- नेति लोकायितेन एतदिति वेदनम् तथैतदित्यादि एतस्य नैयायिकप्र- तिपन्नस्याऽनुमानस्य धर्म्मी भूभूधरादिक बुद्धिमद्विधेयमित्यत्र इन्द्रियेति प्रत्यक्षेण अद्धेतइति अशेनेत्यर्थः दोलायमानेति दोलायमानोविधान तत्परनरव्यापारो यत्र तथा सन्दिग्धकर्तृक इत्यर्थ भावव्रातइति पदार्थ सघातः तत्रेति भावव्राते ननुभवतीत्यादि एतद्विधानेति भूभूधरादिजनक- इन्द्रियप्रभवेति प्रत्यक्षज्ञानविलोकनीय मानामिति प्रमाणम् इन्द्रियद्वा- रेति प्रत्यक्षज्ञानमन्तरेण त्वन्मतेऽपि व्याप्तिः सभवति पारावारेति वडवानलः औदर्येति जठरसभूतवह्निस्तयोरितरः सामान्य पर्वतावष्टम्भो वा तेषां सामान्येन इन्द्रियोद्भवेति प्रत्यक्षज्ञानज्ञेयपदार्थाधाराश्रितेन अन्यथेति दृश्यत्वाभावे तेनेति ऐन्द्रियज्ञानेन ततोऽपीति ततश्च तत्रेति साधने व्याप्त्यनालम्बेति अदृश्येन बुद्धिमत्कर्त्रा अनुमेयेति व्याप्त्यनालम्बनीभूत साध्य न भवतीत्यर्थः तथात्वेनेति अनुमेयतया एतदितिबुद्धिमन्निमित्त अत्रेति अनुमाने इन्द्रियबोधेति प्रत्यक्षवेदनवेद्य तया यदितुतथेति प्रत्यक्षज्ञेयतया एतदिति बुद्धिमत्पूर्वकम् ततोऽनेनेति ऐन्द्रियप्रत्यक्षेण अत्रेति अनुमानधर्म्मिणि अशेन अनेनेति ऐन्द्रिय- प्रत्यक्षेण तत्रापीति कृशानुविषयाऽनुमानेपि विधीयमानेति विधीयमान-

मनुमान येन स तथा तेनाऽत्र वह्नुवीहिः तदनालम्बेति इन्द्रियगोचरातीतः, तेनेति ऐन्द्रियेण यदापुनरित्यादि तत्रेति वह्निमत्पर्वतादिप्रदेशे तेनेति प्रमात्रा तत्रेति तरुमूलोपविष्टेनाऽपि तत्रेति वृक्षादौ बुद्धिमन्निमित्तपूर्वके- साध्ये इन्द्रियोद्भवेति प्रत्यक्षज्ञानबाधा, तथाविधेति प्रत्यक्षबाधितधर्मध- र्म्यनन्तरम् व्याप्येति हेतुप्ररूपणात् तुरीयेति त्वत्कर्त्राभिप्रायेण कालात्यया- पदिष्टहेत्वाभासोपद्रवः मन्मतेनेति ममतर्कपरितर्कणन्यायेन व्याप्यपरा- भूतिरिति अनैकान्तिकत्वमित्यर्थः तन्मात्रमेवेति निर्विशेषणमेव तदा- नाभिप्रेतेति अभिप्रेतस्य बुद्धिमद्विधेयतयाऽभिलषितस्य पदार्थस्य भूभू- धरादेर्निश्चयोत्पादनसमर्थम् अनुपलब्धः पूर्वमज्ञातः पूर्वं उत्पत्तिव्यापारो यस्य एव विषस्येन्द्रमूर्द्धावल्मीकशृङ्गस्य मनुष्यानिष्पाद्यनिश्चयनिमित्त गृही- तमृन्मयत्ववत् यथा मूर्द्धामानवकृतः मृन्मयत्वात् कलशवत् एतदनुमानम- लीकम् निपेति घटः, उभयत्राऽपि घटे इन्द्रमूर्द्धि च अयमिति इन्द्रमूर्द्धा तत्तुल्येति मानवपूर्वत्वात्प्रतीतान्येन्द्रमूर्द्धसाम्येन यतोऽत्रापीति भवत्प्रयुक्ता नुमाने अयमिति भूभूधरादिः पदार्थप्रसरः तथेति बुद्धिमन्निमित्ताधी- नात्मलाभरूपः निपादिरिति घटादिः परिभावितइति विचारतः विवा- देति विवादपद्धतिसमारूढो भूभूधरादिरपि तथेति बुद्धिमन्निमित्तोपेत पुरन्दरेति इन्द्रमूर्द्धापि वल्मीकेनापि तन्निर्वर्त्येति मानवानिष्पाद्येन न तत्रेति वल्मीकशृङ्गे यथैवमिति कुटपुरन्दरमूर्द्धाराकारवैरूप्यादेव मानव- निष्पाद्यानिष्पाद्यभेदः एतद्वैरूप्यइति वल्मीकोपदिष्टवैरूप्यः अनु- पलब्धेति पूर्वमज्ञातमतिमच्चक्रजीविकव्यवसायस्वरूपेण ज्ञातेन अय- मिति निपादिः शिवसिद्धीति त्रयोदशभिर्वर्णद्वाभ्यां त्यादेस्त्रिभिर्वचनैः स्यादेर्नियमेन शैवाभिमत विश्वस्य शिवकर्तृत्व निरस्तं सूरिभि ।

(प०)—नैतद्धीमद्वृत्तीत्यादि सूरिवाक्यम्। अभूतपूर्वमिति यथा किलाभूतपूर्व- घटाद्यवयवद्वेन निर्वर्त्यते तथा न पर्वताद्यमादिमिद्धत्वात् तेषाम् प्रतिवादिन इति जैनस्य अवयवत्वेनेति अवयवत्वसामान्येन। दोलायमानतेति अनैकान्तिकता।

[1] व्याप्ति इति वा पाठम्।

ननामेति आचार्यवाक्यम्। तथेति अवयवित्वेन अनुमेयेति भूभूधरादि। तत्तु- ल्येति घटादि। तद्विरुद्धेति आत्मादि। वृत्तितोपद्रवइति पक्षसपक्षविपक्षेषु त्रि- ष्वपि वर्तमानोऽनैकान्तिकोऽनैकान्तिकत्वमित्यर्थः।

दृष्टम् तथाविधातनुरिति नराणां तादृशी तिरश्चां तादृशी। तन्मतेति गद्ये वेदनमिति चेतना। अनुमानधर्मीति भूभूधरादिरूपो धर्मी अर्द्धतइति अर्द्धतएकदेशेऽप्रतरुप्रभृतौ प्रत्यक्षबाध दोलायमानेति गद्ये दोलायमानो विधानतत्परत्वव्यापारो यस्मिन् स तथा- विध सान्दिग्धकर्तृकत्वमित्यर्थः वेद्यमानतनोरिति दृश्यशरीरस्य इन्द्रियप्रभवप्रमाल- म्बनीभूतइति साधनदृश्याश्रयीभूत। उपद्रवइति एकदेशे प्रत्यक्षबाधः। व्याप्तिप्रति- पादनप्रत्यलमिति अनुमान हि गृहीतव्याप्तिक प्रवर्त्तते। व्याप्तिश्च प्रत्यक्षेण गृह्यते भव- ताम्। तवेति नैयायिकस्य। इन्द्रियोद्भवेत्यादि गद्ये वेद्यशब्देन दृश्यम्। अन्यथेति अदृश्यत्वाभावे तेनेति इन्द्रियवेदनेन। ततोऽपीति ततश्च। तत्रेति अनुमाने तेन- बुद्धिमन्निमित्तेनेति अदृश्येन बुद्धिमता कर्त्रा। अनुमेयतानाद्रियत इति व्याप्त्यनालम्बनीभूत साध्य न भवतीत्यर्थः। तथात्वेनेति व्याप्त्यालम्बनत्वेन एतदिति बुद्धिमन्निमित्तम्। इन्द्रियबोधाववोध्यतयेति प्रत्यक्षग्राह्यतया। तयेति इन्द्रियबो- धाववोध्यतया। विधीयमानानुमानेनेति घटुर्मीह। तदनालम्बनीभूतइति इन्द्रियानाश्रयीभूत। तेनेति इन्द्रियवेदनेन। बुद्धिमन्निमित्तमिति बुद्धिमच्च तन्नि- मित्तञ्च। तथाविधधर्मीत्यादिगद्ये तथाविधइति प्रत्यक्षबाधित। व्याप्यशब्देन हेतु। तुरीयव्याप्याभत्वोपनिपातइति कालात्ययापदिष्टोपनिपात। अनियत प्रतिपत्तिनिमित्ततेति अनैकान्तिकत्वम्। निमित्ताधीनात्मलाभत्वमपि भविष्यति बुद्धि मद्विधयत्वमपि न भविष्यतीति भाव। तदानाभिप्रेतेति गद्ये अभिमतपदार्थो बुद्धिम त्कर्तृकत्वम् अनुपलब्धपूर्वोत्पत्तिव्यापारेन्द्रमूर्द्धइति अनुपलब्धपूर्वउत्पत्तिव्यापारो यस्येति समास स हि पिपीलिकादिभिर्निर्माप्यमानो न दृष्ट। इन्द्रमुर्द्धावल्मीक। निपेन्द्रमूर्द्धइति घटवल्मीकयो समाहारद्वन्द्वैकत्वात्। अन्यइति अनुपलब्धपुर्वो त्पत्तिर्व्यापारेन्द्रमूर्द्धनोऽन्य कोऽर्थ उपलब्धपूर्वोत्पत्तिव्यापार इत्यर्थः। अयमिति तरुविद्यु दादि।

केवलिनः कवलाहारवत्वे सर्वविच्वं विरुध्यत इतीष्टवतो नग्नाटान्
विघटयितुमाहुः ।

सू०-न च कवलाहारवत्वेन तस्याऽसर्वज्ञत्वं कवलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधादिति।

(रत्ना०)-तथाह्यनयोः साक्षात्परंपरया वा विरोधमभिदधीरन्नह्रीकाः। तत्र यदि साक्षात्पक्षोपक्षेपदीक्षादक्षा विवक्षेयुः क्षपणकास्तत्क्षूणम्। नहि सति सार्वज्ञ्ये केवली कवलान् न प्राप्नोति। ग्रासानपि नाहर्तुं शक्नोति। शक्तोऽपि वा विमलकेवलालोकपलायनशङ्कया नाहरतीत्यस्ति सम्भवोऽन्तरायकेवलावरणकर्म्मणोः समूलकाषकषणात् । अथ परंपराकल्पकल्पनास्वल्पतल्पगा जल्पेयुस्तदप्यल्पीयः । यतः किमेवं सति कवलाहारस्य व्यापकं कारणं कार्यं सहचरादि वा सार्वज्ञ्येन विरोधमधिवसेदशेषमपि चैतत्परस्परपरिहारेण सहानवस्थानेन वा विरुध्येत । प्राचीनेन चेत् तदानीं तावकज्ञानेनाऽपि साकं कवलाहारव्यापकादेः परस्परपरिहारस्वरूपविरोधसद्भावाद्भवतोऽपि कवलाहाराभावः स्यादित्यहोपुरुषकारो यत्स्वस्यैव प्रभवितासि द्वितीयेन तु न तावद् व्यापकं व्याहन्यते । कवलाहारस्य हि व्यापकं शक्तिविशेषवशादुदरकन्दराकोणे क्षेपः। स च सति सार्वज्ञ्ये सुतरां सम्भाव्यते। वीर्यान्तरायकर्म्मनिर्मूलोन्मूलनात् तत्र तत्क्षेपहेतोः शक्तिविशेषस्य सम्भवात् । कारणमऽपि बाह्यमाभ्यन्तरं वा विरोधमधिरोहेत् । बाह्यमपि कवलनीयं वस्तु तदुपहारहेतुपात्रादिकमौदारिकशरीरं वा । न प्रथमं यतो यदि सर्ववेदिसंवेदनं कवलनीयपुद्गलैर्विरोधधुरां धारयेत् तदानीमस्मदादिसंवेदनमपि तथा स्यान्नखलु तरुणतरतरणिकिरणनिकरेणान्धकारनिकुरुम्बं विरुद्धं प्रदीपालोकेनापि न तथा भवति तथा च करतलछलिताहारगोचरज्ञानोत्पादे ऽस्मदादीनामपि तदभावो भवेदित्यहो किमपि नूतनतत्त्वालोककौशलं यदात्मन्यपि नाहारापेक्षा अस्मदादौ तयोर्विरोधाववोध एव हि तत्र तत्प्रतिपत्तावुपाय-

मोहस्तत्कारणमेवं हि गतिस्थितिनिषद्यादीनामपि स एव कारणं स्यात् तथा च केवलिनि मोहाभावात् तासामप्यभावो भवेदिति कुतस्तीर्थप्रवृत्तिः स्यात् ।

अथ गत्यादिकर्म्मैव तत्कारण न मोहस्तर्हि वेदनीयादिकर्म्मैव कवलाहारकारण न मोह इत्यपि प्रतिपद्यताम् ।

अथाघातिकर्म्मतत्कारणं किमाहारपर्याप्तिर्नामकर्मभेदो वेदनीय वा न द्वयमप्येतत्प्रत्येकं तथायुक्त तथाविधाहारपर्याप्तिनामकर्म्मोदये वेदनीयोदयप्रबलप्रज्वलदौदर्य्यज्वलनोपतप्यमानोहि पुमानाहारमाहारयति । एवं च समुदित पुनरेतद्भवति तत्कारण किन्तु न सार्वज्ञ्येन विरुध्यते सर्वज्ञे त्वयाऽपि तदुपगमात् ।

अथ मोहसहकृतं तत्तत्कारण तदसङ्कृत गत्यादिकर्म्मणामिवाऽस्यापि मोहसाहायकरहितस्यैव तत्र तत्कारित्वाविरोधात् ।

अथाशुभप्रकृतय एवैनस्य साहायकमपेक्षन्ते नान्यागत्यादयोऽशुभप्रकृतिश्चेयमसातवेदनीयरूपेति चेत् । तत्किमियं परिभाषा । अस्मदादौ तथा दर्शनादेवं कल्प्यत इति चेत् ननु शुभप्रकृतयोऽप्यस्मदादौ मोहस[illegible]ता एव स्वकार्यकारणकौशलमवलम्बमाना विलोकयांचक्रिरे ततस्ता अपि तथा स्युस्ततो नैतद्द्वयस्य मोहापेक्षस्य तत्कारणत्वं किन्तु स्वतन्त्रस्य तच्च केवलिन्यविकलमस्त्येव । तन्नकारण केवलित्वेन विरुध्यते । कार्य तु यदि विरुद्धं तदा तत्तत्र मोत्यादि । अविकलकारणस्तु तत्रोत्पद्यमानः कवलाहारोऽनिवार्य एव किंच किंनामाहारकार्य सार्वज्ञ्येन हन्यते रसनेन्द्रियोद्भवमतिज्ञान ध्यानविघ्नःपरोपकारकरणान्तरायो विसूचिकादिव्याधिरीर्यापथ पुरीषादिजुगुप्सित कर्म्मधातूपचयादिना रिरंसा निद्रा वा । नाद्यः पक्षस्तावन्मात्रेण रसनेन्द्रियज्ञानासम्भवादन्यथा ऽमरनिकरनिरन्तरनिर्मुक्तकुसुमपरिमलादिसम्बन्धात् घ्राणेन्द्रियज्ञानमपि भवेत् । न द्वितीय केवलिनः शैलेशीप्रारम्भात्प्राग्ध्यानानभ्युपगमात्

---

१ तत्कार्यमित्यपि पाठान्तरम् । २ तेनेत्यपि पाठान्तरम् ।

तत्र च कवलाहारास्वीकारात् तद्ध्यानस्य च शाश्वतत्वादन्यथा गच्छ-तोऽपि कथन्नैतद्विघ्नः स्यात् न तृतीयस्तृतीययाममुहूर्त्तमात्र एव भगवतां भुक्तेः शेषमशेषकालमुपकारावसरान्न चतुर्थः। परिज्ञाय हितमिताहारा-भ्यवहारात्। न पञ्चमो गमनादिनापीर्यापथप्रसङ्गात्। न षष्ठो यतस्त-स्मिन् क्रियमाणे तस्यैव जुगुप्सा सम्पद्येताऽन्येषां वा। न तावत्तस्यैव भग-वतो निर्मोहत्वेन जुगुप्साया असम्भवात्। अथाऽन्येषां तत्किमनुजदनु-जामरेन्द्रतद्रमणीसहस्रसङ्कुलायां सभायामनंशुके भगवत्यासीने सा तेषां न सञ्जायते। अथ भगवतः सातिशयत्वान्नतन्नाग्न्यं तेषां तद्धेतुस्तर्हि तत एव तन्नीहारस्य मांसचक्षुषामदृश्यत्वान्न दोषः सामान्यकेवलिभिस्तु विविक्तदेशे तत्करणाद्दोषाभावः। नाऽपि सप्तमाष्टमौ रिरंसानिद्रयोर्मोह-नीयकार्यत्वाद्भगवति तु तदभावात्। तन्न कार्यमपि तस्य तेन विरुध्यते। नाऽपि सहचरादि यतस्तत्सहचरं छद्मस्थत्वमन्यद्वा निगदेत। न तावदाद्य-मुभयवाद्यविवादास्पदत्वेनासिद्धेः असमदादौ तथा दर्शनात् तत्साहच-र्यनियमोपगमे गमनादेरपि तत्सहचरं स्यात्। अन्यत्तु करचक्रचालनादि भवति तत्सहचरं नतु केवलित्वेन विरुद्धं। एवमुत्तरचरादिकमपि न केव-लित्वेन विरुध्यत इति स्थितं कवलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधादिति हेतु सिद्धिवधूसम्बन्धबन्धुर इति।

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्नाकराव-तारिकाख्यलघुटीकायां प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः॥२॥

(टि०)-तस्येति अन्तरायविलयस्य साकल्येनेति सकलतया सर्वथान्त-रायस्य नाशे केवलोत्पत्तिरिति भावः तत्कारणमिति कवलाहारकारणम् सर्वत्रापीति असमदादौ सर्वज्ञत्वे च इयमिति भोजनेच्छा द्वितीयेत्विति असमदादावेवेति पक्षे असमदादौ भोजनेच्छा वर्त्तते नचसर्वज्ञेइति नः पक्षकक्षाप्रविष्टो भवान् सएवेति मोहएव तथाचेति मोहस्य गत्यादिकार-णत्वे सति तेषामपीति गतिस्थितिनिषद्यादीनाम् अवगत्यादीत्यादि तत्कारणमिति गतिस्थितिनिषद्यादिकारणम् तथायुक्तमिति कवलाहा-रकारणमुचितम् समुदितमिति मिलितम् एतादिति आहारपर्याप्ति-

मोहस्तत्कारणमेव हि गतिस्थितिनिषद्यादीनामपि स एव कारणं स्यात् तथा च केवलिनि मोहाभावात् तासामप्यभावो भवेदिति कुतस्तीर्थप्रवृत्तिः स्यात् ।

अथ गत्यादिकर्म्मैव तत्कारण न मोहस्तर्हि वेदनीयादिकर्म्मैव कवलाहारकारण न मोह इत्यपि प्रतिपद्यताम् ।

अथाघातिकर्म्मतत्कारण किमाहारपर्याप्तिनामकर्मभेदो वेदनीय वा न द्वयमप्येतत्प्रत्येक तथायुक्त तथाविधाहारपर्याप्तिनामकर्म्मोदये वेदनीयोदयप्रबलप्रज्वलदौदर्यज्वलनोपतप्यमानो हि पुमानाहारमाहारयति । एवं च समुदित पुनरेतद्भवति तत्कारणं किन्तु न सार्वज्ञ्येन विरुध्यते सर्वज्ञे त्वयाऽपि तदुपगमात् ।

अथ मोहसहकृतं तत्तत्कारण तदसङ्कृतं गत्यादिकर्म्मणामिवास्यापि मोहसाहायकरहितस्यैव तत्र तत्कारित्वाविरोधात् ।

अथाशुभप्रकृतय एवैतस्य साहायकमपेक्षन्ते नान्या गत्यादयो ऽशुभप्रकृतिश्चेयमसातवेदनीयरूपेति चेत । तत्किमिय परिभाषा । अस्मदादौ तथा दर्शनादेव कल्प्यत इति चेत् ननु शुभप्रकृतयोऽप्यस्मदादौ मोहस[1]कृता एव स्वकार्यकारणकौशलमवलम्बमाना विलोकयांचक्रिरे ततस्ता अपि तथा स्युस्ततो नैतद्द्वयस्य मोहापेक्षस्य तत्कारणत्व किन्तु स्वतन्त्रस्य तच्च केवलिन्यविकलमस्त्येव । तन्नकारण केवलित्वेन विरुध्यते । कार्य तु यदि विरुद्ध तदा तत्तत्र मा त्यादि । अविकलकारणस्तु तत्रोत्पद्यमानः कवलाहारोनिवार्य एव किंच किंनामाहारकार्य सार्वज्ञ्येन[2] हन्यते रसनेन्द्रियोद्भवमतिज्ञान ध्यानविघ्नःपरोपकारकरणान्तरायो विसूचिकादिव्याधिरीर्यापथ पुरीषादिजुगुप्सित कर्म्मधातूपचयादिना रिरसा निद्रा वा । नाद्यः पक्षस्तावन्मात्रेण रसनेन्द्रियज्ञानासम्भवादन्यथा ऽमरनिकरनिरन्तरनिर्मुक्तकुसुमपरिमलादिसम्बन्धात् घ्राणेन्द्रियज्ञानमपि भवेत् । न द्वितीय केवलिनः शैलेशीमारम्भात्प्राग्ध्यानानभ्युपगमात्

---

१ तत्कार्यमित्यपि पाठान्तरम् । २ तेनेत्यपि पाठान्तरम् ।

तत्र च कवलाहारास्वीकारात् तद्ध्यानस्य च शाश्वतत्वादन्यथा गच्छतोऽपि कथन्नैतद्विघ्नः स्यात न तृतीयस्तृतीययाममुहूर्त्तमात्र एव भगवतां भुक्तेः शेषमशेषकालमुपकारावसरान्न चतुर्थः । परिज्ञाय हितमिताहाराभ्यवहारात् । न पञ्चमो गमनादिनापीर्यापथप्रसङ्गात् । न षष्ठो यतस्तस्मिन् क्रियमाणे तस्यैव जुगुप्सा सम्पद्येताऽन्येषां वा । न तावत्तस्यैव भगवतो निर्म्मोहित्वेन जुगुप्साया असम्भवात् । अथाऽन्येषां तत्किमनुजदनुजामरेन्द्रतद्रमणीसहस्रसङ्कुलायां सभायामनंशुके भगवत्यासीने सा तेषां न सञ्जायते । अथ भगवतः सातिशयत्वान्नतन्नाग्न्यं तेषां तद्धेतुस्तर्हि तत एव तन्नीहारस्य मांसचक्षुषामदृश्यत्वान्न दोषः सामान्यकेवलिभिस्तु विविक्तदेशे तत्करणाद्दोषाभावः । नाऽपि सप्तमाष्टमौ रिरंसानिद्रयोर्मोहनीयकार्यत्वाद्भगवति तु तदभावात् । तन्न कार्यमपि तस्य तेन विरुध्यते । नाऽपि सहचरादि यतस्तत्सहचरं छद्मस्थत्वमन्यद्वा निगदेत । न तावदाद्यमुभयवाद्यविवादास्पदत्वेनासिद्धेः अस्मदादौ तथा दर्शनात् तत्साहचर्यनियमोपगमे गमनादेरपि तत्सहचरं स्यात् । अन्यत्तु करवक्रचालनादि भवति तत्सहचर नतु केवलित्वेन विरुद्धं । एवमुत्तरचरादिकमपि न केवलित्वेन विरुध्यत इति स्थितं कवलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधादिति हेतु सिद्धिवधूसम्बन्धबन्धुर इति ।

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥२॥

(टि०)-तस्येति अन्तरायाविलयस्य साकल्येनेति सकलतया सर्वथान्तरायस्य नाशे केवलोत्पत्तिरिति भावः तत्कारणमिति कवलाहारकारणम् सर्वत्रापीति अस्मदादौ सर्वज्ञत्वे च इयमिति भोजनेच्छा द्वितीयेत्विति अस्मदादावेवेति पक्षे अस्मदादौ भोजनेच्छा वर्त्तते नचसर्वज्ञेइति नः पक्षकक्षाप्रविष्टो भवान सएवेति मोहएव तथाचेति मोहस्य गत्यादिकारणत्वे सति तेषामपीति गतिस्थितिनिषद्यादीनाम् अवगत्यादीत्यादि तत्कारणमिति गतिस्थितिनिषद्यादिकारणम् तथायुक्तमिति कवलाहारकारणमुचितम् समुदितमिति मिलितम् एतादिति आहारपर्याप्ति-

वेदनीयकर्मद्वयम् तत्कारणमिति कवलाहारकारणम् तदुपगमादिति आहारपर्याप्तिवेदनीयकर्मद्वयस्याङ्गीकारात् अस्याऽपीति आहारपर्याप्तिवेदनीयद्वयस्य तत्रेति सर्वज्ञे तत्कारित्वेति कवलाहारकारित्वाविरोधात् एतस्येति मोहस्य इयमिति आहाररूपा परिमापेति सिद्धान्तभणितम् तथादर्शनादिति आहारस्यासातारूपस्यावलोकनात् ततस्ताइति शुभप्रकृतयः तथेति मोहसहकृता एव भवेयुः तच्चेति स्वतन्त्र द्वय तदातदित्यादि तदिति कार्यम् तत्रेति सर्वज्ञे तत्कार्यमिति आहारकार्यम् तेनेति सर्वज्ञेन तावन्मात्रेणेति कवलाहारसम्बन्धमात्रेणैव किन्तु क्षयोपशमेनैव सर्वज्ञस्य त्विन्द्रियज्ञानकर्म सर्वथा क्षीणम् अन्यथेति इन्द्रियज्ञानकर्मणि अक्षीणे सति तद्ध्यानस्येति केवलिध्यानस्य केवलिनः शैलेशीप्रारम्भात् ध्यानानभ्युपगमात् तत्र च कवलाहारास्वीकारात् अन्यथेति आहाम्वतत्वे एतद्विघ्नइति ध्यानान्तरायः अथान्येषामित्यादि सेति जुगुप्सा तेषामिति अन्येषा मानवादीनाम् तन्नाऽन्यमिति भगवन्निरावरणता तेषामिति अमरेन्द्रादीनाम् तद्धेतुरिति जुगुप्साकारणम् ततएवेति सातिशयत्वादेव तन्नीहारस्येति सर्वज्ञनीहारस्य तत्करणादिति नीहारकरणात् तदभवादिति रिरंसानिद्राभावात् तन्नेत्यादि तस्येति कलवाहारस्य तेनेति सर्वज्ञत्वेन अस्मदादावित्यादि तथेति आहारच्छद्मस्थत्वयोः साहचर्यावलोकनात् तत्साहचर्येति सर्वज्ञेऽपि च्छद्मस्थत्वसाहचर्यनिश्चये सति तदिति च्छद्मस्थत्वम् ।

इति श्रीसाधुपूर्णिमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्य प० ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके द्वितीयः परिच्छेद समाप्त' ॥

(प०)—अथमोहसहकृतमिति गद्ये अस्येति आहारपर्याप्तिवेदनीयस्य । तत्रेति सार्वज्ञ्ये । तत्कारित्वाविरोधादिति कवलाहारकारित्वाविरोधात् । अस्वीकारादिति अस्माभि श्वेताम्बरैरपि ।

द्वितीयपरिच्छेदस्थलसख्या ।

उपमानस्यार्थापत्तेरभावस्य सम्भवस्य ऐतिह्यस्य प्रातिभस्य च पृथक्प्रामाण्यनिराकरणानि १ ॥ चक्षुष प्राप्यकारित्वनिरास २ ॥ श्रोत्रस्य प्राप्यकारितानिरास ३ ॥ तमश्छाययोर्द्रव्यत्वस्थापनम् ४ ॥ मीमांसकाभिप्रायेण सर्वज्ञनिषेधोयस्तस्य निराकरणम् ५ ॥ ईश्वरसृष्टि, निराकरणम् ६ ॥ केवलिन कवलाहारो नास्तीति वादिदिगम्बरनिराकरणम् ॥ ७ ॥ एव सप्त ॥

—⟩ इति द्वितीयपरिच्छेद समाप्त । ⟨—

समालोचना।

श्री श्री विष्णुप्रिया व

आनन्दबाजार पत्रिका। कलकत्ता।

१ ली सेप्टेम्बर १९०५ ई०।

सिद्धहैमशब्दानुशासनम्।

हम लोग काशीस्थित 'न्यायविशारद महामहोपाध्याय श्रीयशोविजय नामाङ्कित [श्]वेताम्बर जैन संस्कृत पाठशाला' से प्रकाशित श्रीजैनयशोविजयग्रन्थमाला का प्रथम चार [ख]ण्ड पाकर परम प्रसन्न हुए। श्रीजैनयशोविजयग्रन्थमाला वस्तुत जैनसम्प्रदाय के अ[त्]यन्त गौरव के विषय में प्रगट साक्षी है। जैन सम्प्रदाय में व्याकरण, अभिधान, अलङ्कार, [पु]राण, काव्य, नाटक, न्यायादिदर्शन इत्यादि नाना प्रकार शास्त्र के उत्तम ग्रन्थकार विद्यमान [हैं]। काशीस्थ श्रीजैनयशोविजयपाठशाला उन्ही सब लुप्तप्राय ग्रन्थों को प्रकाश करने के [व्]यापार में बद्धपरिकर हुई है, यह अत्यन्त आनन्द का विषय है॥

हम को प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कार नामक न्यायशास्त्र का ग्रन्थ एक, गुर्वावली [ना]मक जैन सम्प्रदाय का गुरुप्रणाली का ग्रन्थ एक, लिङ्गानुशासनम् नामक व्याकरण ग्रन्थ [ए]क, और हैमशब्दानुशासनम् नामक व्याकरण ग्रन्थ एक, ये चार ग्रन्थ प्राप्त हुए हैं। अति [उ]त्तम कागज और उत्तम अक्षर में यथेष्ट शोभासौन्दर्य्य से सब ग्रन्थ सयत्न और शुद्धता [पू]र्वक मुद्रित हुए हैं। इस तरह सुमुद्राङ्कन प्रकाशक महाशय के पक्ष में अत्यन्त गौरव का [वि]षय है इस में कुछ सन्देह नहीं है। सब ग्रन्थ के दर्शन शोभा सपादन के निमित्त प्रकाशक [म]हाशय यथेष्ट यत्न और व्यय स्वीकार किया है, और उसकी अपेक्षा पुस्तक का दाम बहुत [ह]ी कम है। हम इन ग्रन्थों में आज सिद्धहैमशब्दानुशानम् का अपने पाठक गणों का परिचय [क]रा देते हैं। इस देश के संस्कृतज्ञ पण्डितों के निकट अभिधानकार हेमचन्द्र का नाम विख्यात [है]। किसी २ ग्रन्थ की टीका में 'इति हेमचन्द्र' ऐसा अनेक स्थल में आप देखते [हों]गे। अमरसिंह की तरह हेमचन्द्र भी प्रामाणिक अभिधानकार हैं।

सिद्धहेमशब्दानुशासनम् ग्रन्थ इन्ही अभिधान चिन्तामणि निर्माता आचार्यवर्य [illegible] बनाया है। हेमचन्द्र जैन सम्प्रदाय के विद्वज्जनमुकुटमणि हैं। [illegible] रों के मत [illegible] से यह १०९२ ईस्वी में आविर्भूत हुए हैं और ११७२ ईस्वी में [क]ी मृत्यु हुई। [illegible] यह गणना वास्तविक में सत्य है या नहीं सो हम नहीं कह सकते। [illegible] कहते हैं कि [illegible] र सुविख्यात देवचन्द्र सूरि के शिष्य और राजा कुमारपाल के शिक्षक [illegible] आचार्यवर्य हे[म]चन्द्र अनेक सुविख्यात कोष और व्याकरण ग्रन्थ के निर्माता हैं उन में [इ]स जगह नि[म्]नलिखित ग्रन्थों का नाम उल्लेख करते हैं॥

१ अने[का]र्थ कोष २ अभिधानचिन्तामणि ३ अलङ्कार चूडामणि ४ उणादिसूत्र वृत्ति [५] छन्दोऽनुशासनम् ६ देशीयशब्दसंग्रह वृत्ति ७ धातुपाठ और वृत्ति ८ धातुपारायण और [वृ]त्ति ९ धातुमाला १० निर्घण्टु शेष ११ बलाबलसूत्र वृत्ति १२ बालभाषा व्याकरणसूत्र वृत्ति [१३] सिद्धहैमशब्दानुशासनम् और स्वोपज्ञलघुवृत्ति १४ शेषसंग्रह नाममाला १५ शेष [सं]ग्रह [illegible] सारोद्धार १६ हैमलिङ्गानुशासनम्।